

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

NEGYEDÉVENKÉNT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

XVIII. évfolyam

Főszerkesztő
CSANDA GÁBOR

A szerkesztőbizottság elnöke
ÖLLÖS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság

Biró A. Zoltán (Románia), Fedinec Csilla (Magyarország), Holger Fischer (Németország), Gyurgyík László (Szlovákia), Hunčík Péter (Szlovákia), Petteri Laihonen (Finnország), Lampl Zsuzsanna (Szlovákia), Lanstyák István (Szlovákia), Lengyel Zsolt (Németország), Liszka József (Szlovákia), Mészáros András (Szlovákia), Roncz Melinda (Szlovákia), Simon Attila (Szlovákia), Szarka László (Magyarország), Andrej Tóth (Csehország), Tóth Károly (Szlovákia), Végh László (Szlovákia)

Tartalom

Tanulmányok

ÖLLÖS LÁSZLÓ	
Nemzeti kisebbség és tudományosság	3
POPÉLY ÁRPÁD	
A pozsonyi Új Szó és az 1956-os magyar forradalom. A forradalommal szembeni propaganda a szlovákiai magyar pártlapban	11
GYURGYÍK LÁSZLÓ	
A szlovákiai nemzetiségek településszerkezetének változásai az 1970. és az 1980. évi népszámlálás adatai alapján	33
LAMPL ZSUZSANNA	
Lányanyának lenni, avagy egy múltbeli szociológiai terepkutatás eredményei	51
HAJDÚ ANIKÓ	
Felső-Magyarország, Felvidék – a regionalitás változatai	67
L. JUHÁSZ ILONA	
Gömörfalva, Szeretefalva, Vasutasfalva, Amerikafalva és társaik. Adalékok az 1914-es orosz betörést követő harcok során lerombolt kárpáti falvak újjáépítésére meghirdetett országos akcióhoz – 2.	83
GAUCSÍK ISTVÁN	
Ortvay Tivadar. A tudósok köztársaságának képviselője – 2.	111
KERÉNYI ÉVA	
Fürdőélet a 19. századi Gömörben, 10. Csizfűrdő – világfűrdő?! – 2.	135

Közlemények

A.GERGELY ANDRÁS

A politika antropológiájától a neotörzsiség esélyeiig 155

Konferencia

VATAŠČIN PÉTER

Jelenkori migrációs trendek és áramlások Délkelet-Európa területén 163

Könyvek

Klamár Zoltán: Kanizsai mindennapok

(*Liszka József*) 167

Rastislava Stoličná-Mikolajová: Socializmus na tanieri. Možnosti a
praktiky stravovania obyvateľov Slovenska v rokoch 1948–1989

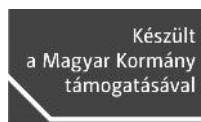
(*Baki Attila*) 169

Vörös Ferenc: Nyelvek és kultúrák vonzásában I–II. Személynevek a
magyar nyelvterület északi pereméről

(*Bauko János*) 172

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády Slovenskej republiky
– program Kultúra národnostných menšín 2016

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

A szerkesztőség címe: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Park u. 4., 931 01 Somorja. E-mail: csanda@foruminst.sk • Kiadja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. IČO: 34 028 587. Felelős kiadó: Simon Attila igazgató • Nyomdai előkészítés: infopoint Kft. • Nyomta: Adecta, Kft., Csiližradvány • Megjelent a Szlovák Köztársaság Kormányhivatala támogatásával • Példányszám: 600 • Ára: 3 € • 2016. december • Nyilvántartási szám: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.forumszemle.eu> • Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

FÓRUM SPOLOČENSKOVEDNÁ REVUE

Adresa redakcie: Fórum inštitút pre výskum menšín, Parková 4, 931 01 Šamorín. E-mail: csanda@foruminst.sk • Vydavateľ: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín. IČO: 34 028 587. Zodpovedný: Attila Simon riaditeľ • Tlačiarenská príprava: infopoint s.r.o. • Tlač: Adecta, s.r.o., Čiližská Radvaň • S finančným príspevkom ÚV SR • Náklad: 600 • Cena: 3 € • december 2016 • Evidenčné číslo: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.forumszemle.eu>

Nemzeti kisebbség és tudományosság

LÁSZLÓ ÖLLÖS
Our National Minority and Science

342.72/.73
172.15
323.1

Keywords: freedom, rights, national identity, public opinion, scientism.

A modern nemzeti identitás születésének a legfelszabadítóbb eleme nem pusztán a középkori „natio” érvényességének kiterjesztése volt. Nem csak az az elhatározás, hogy a nemzetnek immár mindenki a tagja, és nem csupán a privilegizált rendek alkotják. Hanem annak megélése, hogy a magas kultúra is mindenki potenciális tulajdonává válhat,¹ sőt az addig lenézett, közönségesnek tartott, majd népinek nevezett kultúra legszebb elemeit oda emelték, ahova értékük szerint tartozniuk kellett.² Ez a látásmód emberek tömegét tette potenciálisan egyenértékűvé és nyitotta meg előttük a kulturális felemelkedés kapuját. Egyenjogúvá válásuk a rendi különbségek jogi eltörlésével aligha lett volna elég e kulturális szemléletváltás nélkül. A nemzeti identitás tehát az emberi identitás tudományos és művészeti elemeinek társadalmasítását, s vele a modern politikai közösség kialakulást is jelentette. A korábbi rendi lojalitást és hitbéli kötöttségeket olyan ismeretek és készségek módosítják, amelyek a korábban egyszerűnek tekintett embernek is megadják a lehetőséget a társadalmuk és államuk egészének átgondolásához. Fontos leszögeznünk ezen a ponton, hogy csak lehetőséget adnak.

Ám még ezzel a korláttal együtt is a kulturális felemelkedés lehetősége teszi a nemzeti szabadságot egyben kulturális szabadsággá. Ámde az ember kulturális szabadságának egy sajátos gyengéje is van. Nevezetesen akkor is veszélyeztethető, ha az érintettek első generációs emberi jogait, tehát szabadságjogainkat klasszikus értelmezésükben biztosítja az állam. És akkor is biztosítható, ha senki számára sem garantálja azokat. Tehát diktatúrák is kijelenthetik, hogy védik polgáraik nemzeti jogait más nem-

1 Ernest Gellner szerint a nacionalizmus legfőbb oka és a magas kultúra popularizálásának szükségessége az iparosodás okán. Lásd: Gellner, 1995.

2 A korábban lenézett, népinek nevezett kultúra szépsége, mélysége kétségtelen, hatása pedig óriási.

zetek elnyomó szándékával szemben, hiszen biztosítják anyanyelvi művelődésüket, az államilag is támogatott magas kultúra részévé teszik népi kultúrájuk sok elemét, a korábbi lenézés helyett megbecsülik, sőt esetenként segítik szokásaik, hagyományaik ápolását, államivá teszik egyes szimbólumaikat.

Ezzel szemben alkotmányos demokráciák is elnyomhatják az olyan polgáraikat, akiket nem tekintenek az állam által elsődlegesnek tartott nemzeti kultúra hordozóinak. Noha szabadságjogaikat formálisan tiszteletben tartja az állam, ám úgy értelmezi azokat, hogy kultúrájuk, nyelvük, más fontos sajátosságaik a többségével egyenlővé ne válhassanak.

Az egyenlőtlen helyzetbe szorított kisebbségi kultúrán belül tehát úgy kellene a magas kultúrát és benne a tudományosságot a közbeszéd tárgyává, tehát közkinccsé tenni, hogy a nemzetállam fő erőinek ez nem célja.

Az adott kisebbségnek tehát több kihívásra kell választ találnia az ilyen helyzetben. Az egyik, hogy miképpen vizsgálja meg saját közösségének múltját, jelenét és jövőjét. A másik, hogy eredményeit miként ismertesse meg saját népcsoportjával. A harmadik pedig, hogy mi módon juttassa el a nemzeti többség közvéleményéhez.

A Fórum Intézet születésekor, 1996-ban mindhárom kérdéssel szembesült. Egy nemzeti kisebbség társadalomtudományos életének az első kihívása, hogy legfontosabb témáját a mindegyik tudományterület eszköztárával vizsgálja. Köztudomású, hogy ennek a célnak az eléréséhez nemcsak kutatókra, hanem intézményes háttérre is szükség van. Egy a kutatómunka szervezeti hátterét, forrásait, publikációs lehetőségeit megteremtő, a munkálatokat összehangoló intézményre.

Erre a kihívásra egy nyitott és rugalmasan változó intézeti szerkezet lett a válasz. Ennek egyebek között része a sokféle forrásból eredő finanszírozás, a kutatókkal konkrét projektumokon belül való együttműködés.

A második kérdésre kutatási eredményeinek saját eszközökkel történő közzététele, valamint a modern kommunikáció több módszerének és számos eszközének használata volt az egyik válasz. De a többféle szervezeti ág megszületése nemkülönben. Az intézet így a legkülönfélébb képzési és fejlesztési programokba is bekapcsolódhatott, és ezek révén a szlovákiai magyar civil társadalom szervezeti felvirágoztatásában, erőfeszítéseinek összehangolásában, a határon átnyúló regionális kapcsolatok kialakításában is fontos szerepet játszott.

Továbbá, és talán ez a fontosabb: megszületésétől fogva egy szabad, hatalmi parancsok és központilag megadott módszertani utasítások nélküli kutatói együttműködés kereteit kínálta. A kreativitás így megszületett intézményes tere ugyanis szinte mindenki számára vonzó lehetett, aki szlovákiai magyarként társadalomtudományok valamelyikét akarta művelni. Megjegyzendő, hogy a szlovákiai magyarság 1996-ban nem rendelkezett számos, minden tudományterületet művelő kutatóréteggel. 1989 előtt a diktatúra hatékony eszköztárral rendelkezett a társadalomtudományos vizsgálódások körében tartásához, az utolsó, a magyar társadalomtudományosság fejlődését pedig különös odafigyeléssel akadályozta.

A szlovákiai magyaroknak így főállású kutatói kevesen, a közösség létszámához mérten nagyon kevesen voltak. És akik még az ilyen körülmények közt is kutatásra adták a fejüket, azok igyekezete előtt általában tekintélyes akadályok álltak. Főként, ha eredményeik kellemetlenek voltak. Ezeket az akadályokat maguknak kellett leküzdeniük, közösségi segítségig alig számíthattak.

Ezért különleges fontossággal bírt, és bír ma is, hogy az újonnan alakuló intézet levegőjét tisztának, kellemesnek, inspirálónak érezzék, valahányszor csak belélegzik. De ugyanez állt a többi, az intézetben folyó munkálatra is. Amikor és amennyire csak lehetett, az adott személy, személyek elképzelései szolgáltak kiindulási alapként, és az intézet azokhoz igyekezett megteremteni a feltételeket. Ez az elv persze nem érvényesülhetett mindig és maradéktalanul, ám azt látni és érezni lehetett, hogy a helye elsődleges.

A harmadik cél már nehezebben volt elérhető. A nemzeti elválasztás rendje persze nem zár hermetikusan, ám az is elég, ha a kapcsolatokat korlátok közt tartja. Amennyiben az intézet eredményei pusztán a szakmai közösség látószögébe kerülnek, akkor szűrhetőek. A széles nyilvánosság csak a továbbengedetttekkel ismerkedhet meg. Ezt a problémát mindmáig nem oldotta meg az intézet, de az is fontos, hogy egyáltalán megfogalmazódott.

Amire bizton számíthat az a szlovák értelmiség nem kis részének érdeklődése. A két nemzet kultúrájának összefonódása annyira nyilvánvaló, (Liszka 2006, 43–47. p.) hogy így vagy úgy minden a kérdéskörrel akár csak távolról is kapcsolatba kerülő kutatót módszertani kihívások elé állítja. Ebben a rendben vált a Fórum Intézet – és ezt most már túlzás nélkül állítható – fontos, sőt egyes kérdésekben megkerülhetetlen tényezővé.

Ennek azonban nem szabad eltakarnia azt a tényt, hogy eredményeinek „popularizálása”, tehát Ernest Gellner felfogásából kiindulva az a cél, hogy a nép, azaz értelmezésünkben a társadalom, sőt egy államban a nemzet kultúrájának részévé váljon az adott kérdésben továbbfejlesztve, változtatva az eddig uralkodó felfogáson, Szlovákiában továbbra is távoli maradt.

A térség kis nemzeteit jelentős kihívás elé állítja a huszonegyedik század. A kihívás új forrásai azonban már nem önmaguk, tehát az egymás ellen táplált nacionális agresszivitásuk. A globalizáció negatív vetületei új és nagy veszélyt jelentenek e kultúrák számára, mást, mint a korábbi nemzeti harcaik mai vetületei. Ám Közép-Európa kis nemzetei manapság úgy néznek szembe a 21. század kihívásaival, hogy korábbi harcaik örökségét is tovább szeretnék vinni. Ezen a ponton állítható, hogy a korábbi évszázad problémáinak megoldatlansága tovább gátolja, hogy a megfelelőjenek az új évszázad kihívásainak.

A nacionális agresszivitás ezen a ponton válik ismét akadállyá. Legfeljebb a politikai vezetőknek engedi a szándékaik taktikai összehangolását, a nép, a népek továbbra is a nemzeti elválasztás béklyójában maradnak. Korábbi előítéleteik foglyaiként el kell fogadniuk, hogy vezetőik ellenségeskedései szükségesek, sőt szükségszerűek, esetleges együttműködésük pedig csak pillanatnyi érdekeik által diktált taktikai döntés, s nem több. Hiszen több a mai felfogásuk szerint nem is lehet.³ Nem lehet e népek kulturális összetartozása, és végképpen nem a sorsközössége.

3 Ebben az értelmezésben a jelentés igazságelméletének két alapelve csak viszonylag érvényesíthető.

Az első: „egy állításnak csak akkor és csak akkor van jelentése, ha verifikálhatóan igaz vagy hamis.” A második: „két mondat jelentése azonos, ha minden lehetséges megfigyelés igazgá vagy hamissá teszi őket.” (Reichenbach 1998, 41–42. p.) A jelentés ugyanis nemcsak a társadalomtudományok általánosítási nehézségeibe ütközik, hanem a nemzeti küzdelem látásmódjának korlátaiba is.

Az eddig domináns politikai stratégia oly módon próbálta megfogalmazni az európaiak összetartozásának közös tudatát, hogy a mostani önazonosságuk belső ellentmondásait feloldásuk helyett megkerülte.⁴ Politikai közösséggé válásukhoz azonban nem lehet megkerülni azokat az értékrendi problémákat, amelyek egészen az egymással vívott háborúig és egymás elnyomásáig terjedően állították szembe őket egymással. Lényegi kritikájuk híján továbbra is hat annak a felfogásnak számos eleme, amelyik megszüntette a térség korábbi pozícióját a világban. Ám nyilvános és közös vitájuk nem alkotja az európai politikai közbeszéd elsőrendű részét. Vezetőik és polgáraik elsősorban saját országaik, és ami még fontosabb, saját nemzeteik problémáit vitatják. Szomszédjaikról és a többiekéről továbbra is keveset tudnak, és azt is saját nemzeti szemüvegükön keresztül láttatják velük. Ami azt jelenti, hogy továbbra is a saját nemzetük sikere a legfőbb, mindenki másé felett álló érték, s ebből a nézőpontból értékelendő minden egyéb.⁵

A mérték a többiekénél uralkodó politikai közbeszéd alappilléreinek húzódik. Ezek kritikája kívül esik az elfogadhatón. A felek politikailag nem bírálhatják egymás nemzetfelfogását, akkor sem, ha lényegüket tekintve térnek el egymástól. Nem lehet politikai téma az, ahogy saját nemzeti múltjukat látják, akkor sem, ha a másik fél meghódításának, elnyomásának időszakait tekintik történelmük legdicsőbb pillanatainak. Így pedig nem lehet közösen vallott a múlt, csak egymás melletti, sőt esetenként egymással szembeni.⁶ Az együtt megélt történelem csak közös szempontok alapján tehető közössé.⁷

A hallgatás legfőbb oka a politikai vezetőréteg nagyobbik ellenérdekeltsége, valamint az értelmiség többségének begyökerezettségé. Az államok mostani politikai vezetőrétegeinek legitimitása lényegileg ugyanabban a nemzetállami hagyományban gyökerezik, mint az Európai Unió megalakulása előtt.

Az eddigi felfogás olyan értékelése, amelyik alapvető szempontja az egyes emberek nemzeti fejlődésének szabadsága, tehát a nemzeti szabadság és egyenlőség univerzális értékkel emelése, világossá tenné a hatalmi terjeszkedés és nemzeti elnyomás időszakait, valamint a vágyat ez iránt. Mivel a nacionalizmus tömegidentitás, ezért azt is láthatóvá tenné, miként tették tömegigénnyé mások nemzeti alávetését. Hogyan vált

4 Lásd az alábbi dokumentumokat: The Future of the Union – The Laeken declaration. (PRESIDENCY CONCLUSIONS EUROPEAN COUNCIL MEETING IN LAEKEN 14 AND 15 DECEMBER 2001.) Vagy: Declaration on European Identity (Copenhagen, 14 December 1973)

5 Az elméletek individualitásának és logikai és empirikus, valamint logikai ekvivalenciájának feltételeit tárgyalja Quine 1998, 130–136. p.

6 Quine szerint: „Ezen az úton azonban paradoxonhoz jutunk. Az igazság, mondja a kulturális relativizmus képviselője, kultúrához kötött. Amennyiben azonban ez így lenne, akkor a kultúrrelativistának a saját kultúráján belüli igazságát is abszolútnak kellene tekintenie. Nem hirdetheti a kulturális relativizmust, anélkül, hogy ne haladná meg, és nem haladhatja meg anélkül, hogy ne kellene feladnia.” Quine 1998, 136. p.

7 E közös szempontok elméletileg lehetnek a nemzeti célok összehangolásán alapuló közös érdekszempontok. Ám ennél többek is lehetnek. Lehetnek ugyanis az egyetemes emberi értékekkel összefüggésbe hozott szempontok, különösképpen a felvilágosodás óta folyamatosan fejlődő emberi jogi tanítással.

az államon belüli nemzeti egyenlőtlenség a nemzeti többségek által elfogadott, sőt kívánatos állapot. De azt is, hogy milyen szerepet játszott a nemzeti értelmiség ebben a folyamatban. Valamint a nemzeti érdek mobilizáló ideológiává emelése miféle torzulásokat okozott az emberi szabadság és egyenlőség értelmezésében, majd alkalmazásában államról államra.

A térség továbblépésének egyik fontos lehetősége egymás alapos megismerése volna. Méghozzá a megismerés mindegyik formája által. A szlovákiai magyar tudományosság intézményesülése új lehetőséget nyit erre. A magas kultúra egyik kulcsfontosságú területének, a tudományosságnak nyithat olyan kaput, amelyen keresztül lépve a másik nemzet magas kultúrájának ez a területe populárisrá tehető.

Egymás szempontjainak, nézőpontjának, argumentumainak megismerése az egyik előfeltétele az együttműködés és béke nemzeti jellegének. Nevezetesen, hogy alapját a népek, a nemzeteket alkotó emberek békevágya adja. Ám ehhez mindenképp meg kell ismerniük egymást. Méghozzá nemcsak a politikai reprezentációnak, a gazdasági elitnek és persze az értelmiségnek a kérdéskörrel foglalkozó részének, hanem a két közvéleménynek.⁸

Az egyik módszertaninak is nevezhető kihívás, amelyik a szlovákiai magyar kisebbség tudományos életének ismételtelen szembe kell néznie, éppen a nemzeti elválasztás következménye: a nemzeti érdek által vezérelt szemléletmóddal. Kisebbségiként különösen élesen jelenik meg ez a szempont. Hiszen maga az eredeti, hagyományos cél, az alapvető fontosságú kutatások elvégzése is nagyobb feladat, és saját nemzeti tudományosságának popularizálását is nehezebben folytathatja. A maguk népét kellene felemelni azon akadályok ellenére, amelyet a nemzetállam emel.⁹ És emellett a huszonegyedik század kihívásainak is meg kellene felelnie.¹⁰

Ehhez a kutatók egy fontos képességgel bírnak. Ismerik az adott szomszéd nyelvét és általa tudományterületük jelentősebb teljesítményeit. De a közéletet és a politikát is megtapasztalták.

Ám mindez csak akkor lehet elég, ha közvetíteni tud. Akkor, ha segítségével több is eljut a másik közvéleményhez, mint saját eredményei. Ha általuk megismerhetik a szomszéd nemzet legkiválóbb tudományos teljesítményeit.

Ez önmagában ahhoz ugyan nem elég, hogy a nemzeti harc nézőpontjának dominanciát egy csapásra feloldja. De abban segíthet, hogy a sokan, a korábbiaknál sokkal többen kezdjenek gondolkodni a korábbi nemzeti állítások mai érvényességén és mai értelmén. A megismerés és véleménycsere kijuttatása a tudományos műhelyek Közép-Európában többféleképpen őrzött falai közül új lendületet adhatnak az itteni kultúráknak.

8 Moritz Schlick az alábbiaképpen jellemzi a tudás végső fundamentumát: „Az ismeret eredetileg eszköz az élet szolgálatában.” „Az előrelátások bekövetkezésével tudományos célt érünk el: ismeretörömbben van részünk, a verifikáció örömeiben, abban a nagyszerű érzésben, hogy helyesen találtunk el valamit.” (Schlick 1999, 37. p.)

9 Ezek az akadályok persze nemzetállamonként sajátosak.

10 A társadalomtudományok nemzetközisége mindenképp módszertani tekintetben erősödik. Emellett nyilvánvaló, hogy a nemzeti kisebbségek sem vonhatják ki magukat az új évszázad hatásai és folyamatai alól. Ezek pedig gyakran kultúrájukra is jelentős hatással vannak.

A kisebbségi tudományosság alapfeladatai azonosak azokéival, akik többségben vannak. Az egyes társadalomtudományok módszereivel kellene vizsgálnia közösségének életét, mindazt, ami összefügg vele, valamint persze bármi mást, amit az adott kutató fontosnak tart.

Ám mint minden a nemzeti egyenlőtlenség állapotába kényszerített közösségnél, itt is megjelenik még valami. Ez pedig éppen a nemzeti egyenlőség és szabadság korlátozásának a kérdésköre.¹¹ Ha a nemzeti tudomány egyik alapvető küldetése a nemzet, tehát immár nemcsak a privilegizált rendek, hanem mindenki felemelése, akkor meg kell mutatnia az adott kultúrához tartozó emberek nemzeti szabadságához és egyenlőségéhez vezető útját. Ha erre nem képes, akkor csak az alávetettségének kialakulását, egyes területeit és folyamatát, valamint következményeit írja le és dokumentálja. Kiutat azonban nem kínál.¹²

A tudomány a modern európaiak többsége által elvárt feladata a fejlődés előmozdítása. A modernitás egyik, ha nem a legfontosabb motorjaként tekintenek rá. A társadalomtudományoknak persze a társadalmi problémákra kellene megoldást kínálniuk. Egy nemzeti kisebbség társadalomtudósainak egyebek között a kisebbség sajátos gondjaira is.

A modernitás lényege az a meggyőződés, hogy az emberiség fejlődhet, méghozzá saját erőfeszítéseinek eredményeképpen. A fejlődéshez azonban új gondolatok, felfedezések kellene, olyanok, amelyek révén jobbra, szebbé, egészségesebbé, igazságosabbá, hatékonyabbá tehető az emberi világ. Ezt tették azok, akik kiöltötték a modern államiság alapelveit, a társadalom szabályait, a gazdaság szabályozásának újabb és újabb modelljeit és sok minden mást.

Egy nemzeti kisebbség társadalomtudományosságának az az alapkérdése, hogy képes-e erre saját közössége vonatkozásában. Tud-e segíteni azon a közösségen, amelyikből kinőtt, és amelyikre nap mint nap támaszkodik. Vagy megáll helyzetének, bajainak leírásánál.

Ha az egyéni szabadság lényegi eleme, hogy a politikai hatalom fenyegetése nélkül saját módján fejezheti ki egyéni elképzelését önmagáról és a világról, akkor az egyének közösségeinek is bírniuk kell e szabadsággal. Ha ugyanis egyes közösségek rendelkeznek vele, mások pedig nem, akkor azok, amelyek mások közösségi szabadságának szabályai szerint fejezhetik ki önmagukat, meg vannak fosztva szabadságuk egy részétől. Anyanyelvüket, kultúrájukat, életmódjuk számos elemét enyhébb esetben is másodrendűvé minősíti az állam, tehát az általa preferált mögé szorítja. Súlyosabb esetben pedig üldözi. De a két eljárás kombinációja is megjelenik, egyes korokban üldözi, másokban másodrendűvé teszi. Közben mindkettőt helyesnek, igazolhatónak

11 Tehát olyan univerzális társadalmi és politikai értékeké, amelyek a modern világ eszmei alappillérei közé tartoznak.

12 „Így ahhoz, hogy a tudomány fejlődése folytatódjék, és racionalitása ne csökkenjen, nemcsak sikeres cáfolásokra, de pozitív sikerekre is szükség van. Azaz elfogadható gyakorisággal olyan elméleteket kell létrehozunk, amelyek új előrejelzéseket, elsősorban új hatások, új, ellenőrizhető következmények előrejelzését eredményezik, olyanokét, amelyekre az új elméletet megelőzően még senki sem gondolt.” (Popper 1998, 118. p.)

tartja.¹³ Lényegük ugyanis azonos: a másik kultúra háttérbe szorításának helyes és igazolható volta. Emiatt a módszer, ahogy ez megtörténik, elsősorban a történelmi helyzet függvénye. Tenni azt helyes, amit a körülmények lehetővé tesznek. Az egyes módszereknek a hatékonyság a mércéje, nem pedig az egyetemes emberi szabadság és egyenlőség. Ahol a kettő kiáltóan kerül szembe egymással, ott többekben ébreszt részvétet az üldözöttek sorsa. Ám körükben is csak egészen ritkán jelenik meg a nemzeti egyenlőség követelése. Általában az embertelenség ellen emelik fel szavukat. Ez azonban a probléma lényegét nem oldja meg.

A nacionalizmus egyik nagy előnye a korábbi szellemi állapottal szemben a magas kultúra popularizálása volt.¹⁴ A popularizálást azonban összekapcsolták az elválasztással. Ezen túljutva lehetne megfeleltetni a csoportos sajátosságokat az egyetemes emberi szabadság és egyenlőség elveinek. Itt kapcsolódhatna az ember nemzeti szabadsága az egyetemes emberi szabadsághoz.

A nemzeti elmaradás nem lehet nemzeti érdek. A globalizáció korában különösképpen nem. Az elmaradás a mások, az erősebbek befolyása alá kerülést eredményezi, azaz az olyannyira hangoztatott nemzeti szuverenitást veszélyezteti. Az egyes kis nemzetállamok valós választási lehetősége korunkban abban áll, hogy önként egyesülnek-e a nemzeti szabadság és egyenlőség elvei mentén, vagy a gyorsabban fejlődő erősebbek vonják lépésről lépésre a saját hatalmukba őket.¹⁵ A hagyományos nemzeti szuverenitás ugyanis megtarthatatlan a globalizáció korában.

Ma, hogy Európa nemzeteivel és elsősorban egymással összefogva meghaladják-e korproblémáikat, és új lendületet adnak-e a kontinens fejlődésének, vagy továbbra is életben tartják azokat az okokat, amik miatt a huszadik században elmaradtak a világ más részei mögött. Ezek a kultúrák pedig ezer szállal kötődnek egymáshoz és persze függnek is egymástól.

Irodalom

- Barnes, Barry–Bloor, David 1998. Relativizmus, racionalizmus és tudásszociológia. In: Laki János (szerk.): *Tudományfilozófia*. Budapest, Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium.
- Coudenhove-Calergy, Richard 1988. *Pan-Europe*. Paris, Presses Universitaires de France.
- Gellner, Ernest 1995. A nacionalizmus és a komplex társadalmak kétféle kohéziós formája. In: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, Tanulmány Kiadó.
- Liszka József 2006. Két part között... *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 4. sz. 37–54. p.

13 Az egyik legtipikusabb esetei a második világháború utáni etnikai tisztogatások. A relativizmus és a racionalizmus viszonyáról lásd: Barnes–Bloor 1998, 206–207. p. A szerzők szerint „a tudományos élet szereplői azért nem szeretik a relativizmust, mert gátolja a moralizálást. A dualista nyelvezet a maga demarkációival, szembeállításával, rangsorolásaival és érzékelésével könnyen felhasználható a politikai propaganda vagy az önmagunknak való gratulálás céljára”.

14 A magas kultúra popularizálása egyben sokak felemelkedése előtt is megnyitja a kaput.

15 Már Coudenhove-Calergy felhívja erre a figyelmet Európa vonatkozásában az első világháborút követően. Lásd: Coudenhove-Calergy 1988.

- Popper, Karl K. 1998. Igazság, racionalitás és a tudományos tudás gyarapodása. In: Laki János (szerk.): *Tudományfilozófia*. Budapest, Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium.
- Quine, Willard V. 1998. A világ empirikusan ekvivalens rendszereiről. In: Laki János (szerk.): *Tudományfilozófia*. Budapest, Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium.
- Reichenbach, Hans 1998. A jelentés. In: Laki János (szerk.): *Tudományfilozófia*. Budapest, Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium.
- Schlick, Moritz 1999. Az ismeret fundamentumai. In: Forrai Gábor–Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia*. Budapest, Áron Kiadó.

LÁSZLÓ ÖLLÖS

OUR NATIONAL MINORITY AND SCIENCE

National identity had also meant the socialization of scientific and artistic elements of human identity, and, with it, the emergence of modern political community. The former feudal loyalty and faith ties have been modified by such knowledge and skills that provide the opportunity even for people previously considered to be simple, to rethink their society and state as a whole. Still, even with this limitation, national freedom becomes cultural freedom thank to the possibility of cultural advancement. But, cultural freedom has a specific weakness. Particularly, cultural freedom can be jeopardized even if the first generation human rights, in their classical sense, are guaranteed by the state, and it can as well be ensured even if human rights are not guaranteed for anybody at all. It means that even dictatorships can declare that they protect the national rights of their citizens against the oppressive intentions of other nations, as they provide for their education in the mother tongue, make possible that many elements of their popular culture become part of high culture supported by the state, and, instead of previous despise, they appreciate, what more, occasionally even promote the preservation of their customs and traditions, and make some of their symbols common with those of the state. On the contrary, constitutional democracies can also oppress those whom they do not perceive as carriers of national culture considered as primary by the state. Although the state formally respects their human rights, but it interprets them in such a way that their culture, language and other important characteristic features can never become equal to those of the majority. So, within minority culture constrained in this unequal position, high culture and scientism should be made subject of public discourse, i.e. become a public domain while it is not an objective of the nation state's main forces. The given national minority has to address all the three challenges. One of them is the question how to examine the past, present and future of its own community. The second, how to present the results to its own people? And the third, how to get the message to the national majority's public opinion. The founders of the Forum Minority Research Institute in 1986 faced all these questions.

A pozsonyi Új Szó és az 1956-os magyar forradalom

A forradalommal szembeni propaganda
a szlovákiai magyar pártlapban

ÁRPÁD POPÉLY

The Bratislava Új Szó and the Hungarian Revolution of 1956.

The Anti-revolutionary Propaganda in the Hungarian-language

Daily of the Communist Party of Slovakia

94(439)"1956"

323(439)"1956"

070.431(437.6)(=511.141)"1956"

Keywords: Hungarian Revolution of 1956. Czechoslovakia. Communist Party of Slovakia. Hungarian Minority. Press. Új Szó.

A csehszlovákiai sajtó 1956 őszén kivétel nélkül a kommunista állampárt hivatalos álláspontját hirdetve írt a szomszédos Magyarországon történekről. A hatalom elsőszámú és kiemelten kezelt propagandaeszközének a pártsajtó számított, amely tevékenységét a pártvezetés a forradalom leverését követően rendkívül pozitívan értékelte. A propagandagépezet szerves részét képezte az 1948-ban alapított pozsonyi *Új Szó* is, amely az egyetlen magyar nyelvű napilapja volt a kommunista Csehszlovákiának. A lap, noha magyar nyelven, Szlovákia magyar lakossága számára jelentett meg, a kommunista diktatúra négy évtizede alatt jobbra nem a kisebbségi magyarság, hanem – a cseh nyelvű prágai *Rudé právo*hoz és a szlovák nyelvű pozsonyi *Pravdá*hoz hasonlóan – az állampárt szócsöve volt. Főszerkesztői tisztét 1955 márciusa óta Dénes Ferenc, a magyar kisebbség egyik legszervilisebb politikai reprezentánsa töltötte be, akit 1954-ben a Szlovák Nemzeti Tanács egyik alelnökévé is megválasztottak, 1955 áprilisában pedig helyet kapott Szlovákia Kommunista Pártja (SZLKP) Központi Bizottságában is.

Az SZLKP KB kiadásában megjelenő *Új Szó* 1956-os szerepvállalása két vonatkozásban különbözött a cseh és a szlovák pártlapétól. Egyrészt abban, hogy propagandájának nem az ország többségi nemzetei, hanem a magyar kisebbség irányában kellett hatnia, aminek különlegességét az adott helyzetben az jelentette, hogy ezt a propagandát a Magyarországon, vagyis a kisebbség anyaországában zajló eseményekkel szemben kellett kifejtenie. A másik különbség az volt, hogy a lapnak ezúttal nem csak hagyományos olvasóközönségét, azaz a szlovákiai magyarságot kellett megszólítania és befolyásolnia, hanem magyarországi terjesztésre szánt különszámai révén Magyarország lakosságát is.

Az alábbiakban az *Új Szó* forradalom alatti, részben pedig a forradalom vérbe fojtását követő számaiban megjelent írások segítségével annak számbevitelére vállalko-

zunk, hogyan reagált a lap a Magyarországon történetekre, s milyen módon jelent meg a hatalom forradalommal szembeni propagandája a lap hasábjain.¹

1. A pártvezetés és a forradalommal szembeni propaganda megszervezése

Az október 23-i budapesti történésekről értesülve másnap azonnal összeült Prágában, s 26-áig naponta ülésezett Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) KB Politikai Irodája, amely több intézkedést hozott az általa – a szovjet vezetéssel összhangban – „ellenforradalmi puccsként” értékelt felkelés csehszlovákiai továbbterjedésének megakadályozása, valamint a forradalommal szembeni propaganda megszervezése érdekében. A prágai pártközpont emellett, hogy határozatokat hozott a csehszlovák–magyar határ megerősítéséről, a belügyminisztérium fegyveres erőinek és a népi milícia harckészültségbe helyezéséről, elrendelte a sajtó, különösen a főszerkesztők megfelelő instruálásának szükségességét is, hogy a lapok a „helyes irányvonalat” kövessék Magyarországgal kapcsolatban. Az ideológiai kampánynak a magyarországi „ellenforradalom” elítélése mellett elsősorban arra kellett irányulnia, hogy a párt politikájának helyességét, Csehszlovákia gazdasági eredményeit, valamint a Szovjetunió és a többi népi demokrácia iránti rendíthetetlen barátságot hangsúlyozza.²

Prágából október 26-án egyúttal Pozsonyba küldték Bruno Köhler KB-titkárt, a prágai vezetés egyik legdogmatikusabb tagját, hogy személyesen irányítsa a szlovákiai propagandamunkát, s ügyeljen rá, hogy a szlovák pártvezetés a prágai központ irányelvei szerint járjon el. Prága aggodalmai azonban alaptalanok voltak. Az SZLKP KB Irodája már október 24-én leállította a magyarországi sajtótermékek behozatalát, az egyes szlovákiai kerületekbe kiküldte a KB osztályvezetőit, hogy azok a helyszínen személyesen irányítsák a propagandamunkát, a kerületi és járási pártbizottságokon pedig készülséget hirdetett, s elrendelte, hogy az egyes járásokban helyezzenek készenlétbe olyan magyarul beszélő pártaktivistákat, akik felhasználhatóak lehetnek a propagandamunka során.³

Köhler megérkezését követően, az ő vezetésével, a szlovák pártközpont, a biztonsági szervek és a hadsereg képviselőinek részvételével jött létre a szlovák pártvezetés mellett az a bizottság, amely a helyszíni információk alapján a forradalom egész ideje alatt operatív módon irányította az állami és pártszervek tevékenységét. A bizottság egyenesen Karol Bacílek első titkár irodájában ülésezett, tagjai pedig részt vettek az

1 A forradalom csehszlovákiai sajtóvisszhangjára lásd még Pernes 1996, 513–516. p.; Janek 2007, 194–198. p.; Barnovský 2006, 28–29. p.; Kaplan 2005, 475–486. p.; valamint Gábor József prágai magyar nagykövét 1956. november 22-i jelentését (közli Popély 2014, 533–536. p.).

2 A prágai pártvezetés intézkedéseire lásd pl. Bílek – Pilát 1996, 500–501. p.; Barnovský 2006, 29–30. p.; Kaplan 2005, 439–445. p.

3 A szlovák pártvezetés 1956. októberi és novemberi tevékenységére lásd Popély 2006, 58–62. p.

SZLKP KB Irodájának tanácskozásain is. Az SZLKP KB keretén belül október 28-án egy olyan propagandaközpontot is létrehoztak, amelynek a Magyarország felé irányuló „legális és illegális” propagandát kellett irányítania. A propagandaközpont élére, nyilván nem véletlenül, egy magyar nemzetiségű KB-tagot, Lőrincz Gyulát állították, aki 1949. évi megalakulása óta a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete, vagyis a Csemadok elnöki, 1955-ig egyúttal az *Új Szó* főszerkesztői tisztét is betöltötte, s 1953-ban helyet kapott az SZLKP KB-ban is. A csoportban fenntartottak két helyet a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Szlovákia területére menekült funkcionáriusainak is. A sajtó és a rádió, valamint a Magyarországon terjesztendő propagandaanyag kiadásának irányítását végül egy különálló sajtóbizottságra bízta. (Marušiak 2005, 191–193. p.; Barnovský 2006, 30–31. p.)

Az *Új Szó* forradalom alatti számai is a pártközpont szigorú felügyelete alatt készültek. Azokat egy, a lap szerkesztőségén belül létrehozott, négy-öt főből álló operatív csoport állította össze. Publikálni kizárólag a pártközpontból kapott anyagokat lehetett, olyanokat, amelyek korábban már a központi pártlapban, a *Rudé právo*ban is megjelentek, vagy pedig a Csehszlovák Sajtóiroda (Československá tlačová kancelária, ČTK) szigorúan cenzúrázott hírei voltak. Önálló, saját munkatársaitól származó írás gyakorlatilag alig jelenhetett meg a lapban. A nyomás előtti első levonatokat rendszeresen be kellett vinni a párt sajtóosztályára, ahol a szövegeket le kellett fordítani és felmutatni, hogy melyik írás honnan, milyen forrásból származik. (Molnár 2010, 101. p.)

2. A forradalom kitörése és a november 4-i szovjet intervenció közötti időszak

A csehszlovákiai napilapok, köztük az *Új Szó* is, október 24-én még úgy jelentek meg, hogy az előző napi budapesti eseményekről egy szóval sem emlékeztek meg. Az egyedüli kivételt a *Rudé právo* jelentette, amely ugyan a Magyarországon történekről szintén nem számolt be, de terjedelmes vezércikkében már ott találhatóak azok az elemek, amelyek a későbbiekben a forradalommal szembeni propaganda vezérmotívumai lesznek, vagyis a csehszlovák társadalom egységének, Csehszlovákia gazdasági sikereinek, valamint a Szovjetunió iránti hűség és barátság fontosságának hangsúlyozása.⁴

Az *Új Szó* – akárcsak a többi napilap – először október 25-én adott hírt a Budapesten történekről. A pártpropagandára jellemzően előbb közölte a párt állásfoglalását, mint magát a hírt, így igyekezve befolyásolni az olvasó véleményét az eseményekkel kapcsolatban. A lap címdoldalán kapott helyet a *Rudé právo* – lényegében a pártvezetés álláspontjának tekinthető – némileg aktualizált⁵ előző napi vezércikke, s csupán a harmadik oldalon, a külpolitikai rovatban a ČTK hivatalos jelentése, amelynek a többi

4 *Rudé právo*, 1956. október 24. Pevně cestou socialismu, 1. p.

5 A *Rudé právo* vezércikkét egyebek között a következőkkel egészítették ki: „Ma hírek érkeztek arról, hogy Magyarországon ellenforradalmi elemek megkíséreltek kezét emelni a népi államra és véres zavargásokat idéztek elő.” (*Új Szó*, 1956. október 25. Szilárdan a szocializmus útján, 1. p.)

napilaphoz hasonlóan a *Komoly események Magyarországon* címet adták.⁶ A sajtóiroda rövid összefoglalója azonban csupán néhány kiragadott részletet közölt az október 23-án és 24-én történetekből. Megemlítette a zavargások tényét, amelyeket „ellenforradalmi elemek szítottak” azzal a céllal, hogy megdöntsék a népi demokratikus rendszert, ismertette Gerő Ernő párt-elszóló rádióbeszédét, az MDP vezetésében végrehajtott változásokat, beszámolt Nagy Imre miniszterelnöki kinevezéséről, a statárium kihirdetéséről és a szovjet csapatok felkéréséről a rend helyreállítására, legvégül pedig, azt sugallva, hogy hamarosan helyreáll a rend, leszögezte, hogy „sikeresen folyt az ellenforradalmi bandák felszámolása”.

A történetek előzményeiről, az október 23-i tüntetés céljairól és okairól a sajtóiroda hírei természetesen mind ekkor, mind a későbbiekben hallgattak. Az olvasókhöz így a legcsekélyebb információ sem juthatott el sem az egyetemi diákság október 22-én megfogalmazott követeléseiről, sem az október 23-i tüntetés részleteiről, sem pedig a fegyveres összetűzések kialakulásának körülményeiről és fejleményeiről. Az *Új Szó* külpolitikai rovatában a forradalom egész időtartama alatt, általában hasonló címekkel (például *A magyarországi események*, *Jelentés a magyarországi helyzetről*, *A magyarországi helyzet*, *Mi a helyzet Magyarországon?*) sorra láttak napvilágot a sajtóirodának a magyarországi történésekről beszámoló jelentései. Ezek azonban, a pártvezetés elvárásainak és utasításainak megfelelően, mindvégig rendkívül szelektíven bántak a Magyarországról érkező hírekkel: azokat a hatalom aktuális érdekei szerint hol elhallgatták, hol pedig kiemelték és felnagyították.

Az első napok hírösszefoglalóira mindemellett a bizakodó hangnem volt jellemző. A ČTK hírei általában a rend sikeres helyreállításáról és az „ellenforradalmi bandák” felszámolásáról tájékoztattak. Az *Új Szó* október 28-i száma például egy már a címében is derűlátó híradásban (*A népi demokrácia Magyarországon megszilárdítja hatalmát*) kész tényként közölte, hogy „Budapesten letörték az ellenforradalmi gonosztevők ellenállását”.⁷ A sajtóhírek október végéig folyamatosan javuló képet tártak az olvasó elé: október 29-én egyebek között a budapesti fegyveres csoportok folytatódó sikeres felszámolásáról, 30-án az üzletek kinyitásáról, 31-én a budapesti hidak szabaddá tétele mellett egyes vidéki városok üzeleinek és a tanítás újraindulásáról számoltak be.

Nagy Imréről és október 27-én kinevezett új kormányáról a sajtó kezdetben szintén kedvező, vagy legalábbis semleges képet tárt az olvasó elé. Az *Új Szó* október 28-i számában megjelent – már idézett – híradás például az új kormány összetételének közlésekor nem kommentálta azt a tény, hogy abban egykori kiszegzda politikusok (Tildy Zoltán és Kovács Béla) is helyet kaptak, a lap másnapki vezércikke pedig egyenesen örömmét fejezte ki a kormány megalakulása fölött, „amely a magyar dolgozó nép valamennyi rétegét képviseli”.⁸ A Nagy-kormány és az MDP Kádár Jánossal az élen újjáalakuló új vezetésének elfogadását jelezte a CSKP KB-nak az MDP Központi Vezetőségéhez, vala-

6 Vö. *Rudé právo*, 1956. október 25. Vážné udalosti v Maďarsku, 1., 4. p.; *Pravda*, 1956. október 25. Vážne udalosti v Maďarsku, 2. p.; *Új Szó*, 1956. október 25. Komoly események Magyarországon, 3. p.

7 *Új Szó*, 1956. október 28. A népi demokrácia Magyarországon megszilárdítja hatalmát, 3. p.

8 *Új Szó*, 1956. október 29. Egy emberként, a párt vezetésével!, 1. p.

mint a csehszlovák kormánynak a magyar kormányhoz intézett, s a sajtóban is közzétett október 29-i levele is. A két levél üdvözölte az új magyar vezetésnek a vérontás megszüntetésére tett intézkedéseit, egyben meggyőződését fejezte ki, hogy sikerül megvédeni a népi demokratikus hatalom érdekeit.⁹

A magyarországi események és Nagy Imre megítélésében a magyar miniszterelnök október 30-i bejelentését követően állt be gyökeres fordulat. Nagy bejelentését az egy-pártrendszer felszámolásáról és a kormányon belüli szűkebb kabinet létrehozásáról, amelyben az 1945-ös koalíciós pártok képviselői is helyet kapnak, a sajtóiroda híre úgy értékelte, hogy az „a magyar munkásosztály és Magyarország egész dolgozó népe ügyében egy lépést jelent visszafelé”.¹⁰ Hasonlóan fogalmazott a sajtóhírhez fűzött kommentár is, amely szerint ezzel a lépésével a magyar kormány eltért a munkásosztály vezető szerepéről szóló lenini elvtől, a szociáldemokrata párt tervezett felújításával pedig megzavarta a munkásosztály egységét.¹¹

A sajtóhírek és a hozzájuk fűzött kommentárok november első napjaiban már egyre növekvő aggodalommal írtak a magyarországi események alakulásáról, s egyre negatívabb képet festettek a magyarországi helyzetről. Mindez természetesen nem választható el a szovjet pártvezetés október 31-i döntésétől az újabb szovjet katonai beavatkozásról. Ettől fogva egymást követték a híradások a különböző emigráns csoportok, „fasiszta elemek”, „horthysta tiszték” és egykori nyilasok szervezkedéséről és visszatéréséről Magyarországra, a hazai és a külföldi „reakció” szövetkezéséről és a munkásosztállyal szembeni „féktelen terrortól”. A fent idézett kommentár szerint mindezek az események azt bizonyítják, hogy „a magyar munkásosztály és az egész dolgozó nép jól megszervezett, nyugatról támogatott ellenséggel került küzdelembe”.

A sajtó támadásának első számú célpontjai a kisgazda politikusok és Mindszenty József hercegprímás voltak. Az 1947-ben emigrációba kényszerített, s a forradalom napjaiban Ausztriába érkező Nagy Ferenc egykori miniszterelnököt úgy mutatta be, mint a „Horthy-féle fasiszta burzsoá csoportok” és a „reakciós népellenes politika” képviselőjét. Kovács Béláról, az új földművelésügyi miniszterről tudni vélte, hogy Budapesten Nagy Imre leváltásáról folytat tárgyalásokat, az agrárkörök azonban nem értnek egyet az ő miniszterelnöki jelölésével, s szívesebben látnák Nagy Ferencet a miniszterelnöki székben.¹² A fogságából szabadult Mindszenty Józsefet „a magyar népi demokrácia megátalkodott ellenségének” nevezte, akinek Budapestre érkezése szintén „az ország reakciós erőit erősíti”. Tudomása volt a sajtónak arról is, hogy bizonyos körök Nagy Imre kormányát egy új, „fasiszta kormánnyal” kívánják felváltani, a miniszterelnöki székbe pedig „a sötét vatikáni reakció képviselőjét”, Mindszenty bíborost ültetnék.¹³ Kijutott a támadásokból végül többek között ifj. Horthy Miklósnak is, aki

9 Új Szó, 1956. október 30. A CSKP Központi Bizottságának levele a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségéhez, 1. p.; Új Szó, 1956. október 30. A Csehszlovák Köztársaság kormánynak levele a Magyar Népköztársaság kormányához, 1. p.

10 Új Szó, 1956. november 1. A magyarországi helyzet, 3. p.

11 Új Szó, 1956. november 1. A magyar népnek meg kell védelmeznie szocialista vívmányait, 3. p.

12 Új Szó, 1956. november 4. Mi a helyzet Magyarországon?, 3. p.

13 Új Szó, 1956. november 3. Előre tör a magyarországi reakció – veszélyben a nép érdeke, 3. p.

Eisenhower amerikai elnökhöz intézett táviratában kérte a magyarországi forradalmárok támogatását, Habsburg Ottónak, amiért kijelentette, hogy Magyarországnak vissza kellene adni a Szent Koronát, valamint a Mindszenty-perben 15 év fegyházra ítélt Esterházy Pál hercegnek, aki fogságából szabadulva állítólag azért érkezett Budapestre, hogy „megkísérelje visszaszerezni latifundiáit”.¹⁴

Az üzletek kinyitásáról, valamint az üzemek és a tanítás újraindulásáról szóló korábbi híreket a Budapest romhalmazzá válásáról, a *Szabad Nép* székházának feldúlásáról, az üzemek, hivatalok, üzletek és iskolák zárva tartásáról szóló híradások váltották fel. A sajtó szerint „a budapesti utcákon (...) égnék a könyvmáglyák”, a „burzsoá pártok” és lapjaik újjáalakulásának az a célja, hogy „a legerélyesebben harcolhassanak a szocialista elvek, valamint a munkások és parasztek vívmányai ellen”, a helyzet pedig azért fajulhatott idáig, mert az MDP vezetősége a döntő pillanatokban nem állt feladata magaslatán.¹⁵

Nagy Imre és kormánya november első napjaiban szintén kezdett a sajtó támadásának kereszttüzebe kerülni. Az *Új Szó* november 3-án *A magyar kormány sajnálatraméltó lépése* címmel közölte a ČTK hírével arról, hogy a magyar kormány november 1-jén azonnali érvénnyel felmondta a Varsói Szerződést, s ezzel „egyre inkább meghátrál az ország reakciós erői elől”.¹⁶ A kormány kérését pedig, hogy az ENSZ közgyűlése tűzze napirendjére Magyarország kérelmét az ország semlegességének a nagyhatalmak általi garantálásáról, a lapban megjelent kommentár „hallatlan tettnek” és a szocialista eszmék nyílt megsértésének minősítette.¹⁷

A magyarországi eseményekről beszámoló hírekhez fűzött kommentárok november 1-jétől váltak mindennaposá az *Új Szó*-ban. A kommentárok azonban nem a lap munkatársainak, hanem kivétel nélkül Čestmír Suchýnak, a *Rudé právo* publicistájának tollából származó írások voltak, olyanok, amelyek *Új Szó*-beli közlésük előtt egy nappal már a központi pártlapban is megjelentek.¹⁸ Miután az *Új Szó*-ban erre semmiféle utalás nem történt, a lap olvasóinak sejtelmük sem lehetett arról, hogy valójában nem is a magyar, hanem a cseh pártlap kommentárjait olvassák.

Az *Új Szó* – a többi csehszlovákiai laphoz hasonlóan – esetenként a „baráti országok” sajtótermékeinek írásait is ismertette a magyarországi eseményekről. Október 29-én például a moszkvai *Pravda* és a leningrádi *Izvesztyija* egy-egy írásával foglalkozott. Az előbbi a magyarországi „népellenes kalandot” az „imperialista nagyhatalmak hosszasan felforgató tevékenysége” eredményének értékelte, az utóbbi pedig Varga Béla „reakciós magyar emigránst”, a magyar Nemzetgyűlés 1947-ben emigrációba kényszer-

14 *Új Szó*, 1956. november 2. A magyarországi helyzet, 3. p.

15 *Új Szó*, 1956. november 2. A magyarországi helyzet, 3. p.; *Új Szó*, 1956. november 2. Magyarország tragikus napjai, 3. p.; *Új Szó*, 1956. november 3. A magyar kormány sajnálatraméltó lépése, 3. p.

16 *Új Szó*, 1956. november 3. A magyar kormány sajnálatraméltó lépése, 3. p.

17 *Új Szó*, 1956. november 3. Előre tör a magyarországi reakció – veszélyben a nép érdeke, 3. p.

18 Lásd *Rudé právo*, 1956. október 31. Nový obrat ve vývoji události v Maďarsku, 3. p.; *Rudé právo*, 1956. november 1. Tragické dny Maďarska, 3. p.; *Rudé právo*, 1956. november 3. Reakce v Maďarsku na postupu – zájmy lidu v nebezpečí, 3. p.

rített kiscgazdapárti elnökét sejtette a Magyarországon történtek mögött.¹⁹ November 3-án a belgrádi *Borba* szerkesztőségi kommentárját ismertette, amely szerint „a klerikális és reakciós elemek, sőt Horthy hívei” a magyarországi fejleményeknek szocialistaellenes irányzatot akarnak adni, másnap pedig a pekingi *Zsenmin Zsípao* vezércikkét, amely a szovjet kormány október 30-i nyilatkozatát méltatta a szocialista tábor országaihoz fűződő kapcsolatainak új alapokra helyezéséről.²⁰

A Csehszlovák Sajtóiroda híreibe és a kommentárokba olykor nyugati hírügynökségek (például a francia AFP, a nyugatnémet DPA és a brit Reuters) és lapok (a francia *Libération*, az osztrák *Bildtelegraph*, a nyugatnémet *Süddeutsche Zeitung* és *Frankfurter Neue Presse*, valamint az amerikai *New York Times*) híreit is beépítették. Ezt azonban természetesen csakis abban az esetben tették, ha ezekkel a hírekkel az „ellenforradalomról” és a népi demokratikus rendszer ellen szőtt „imperialista összeesküvésről” szóló téziseket erősíthették.

A szakirodalom véleménye szerint a forradalommal szembeni csehszlovák propaganda tudatosan élesztette a cseh és szlovák lakosságnak a magyar revizionizmus feléledésétől való félelmét is, s a felkelést igyekezett olyan nacionalista mozgalomként beállítani, amely területi igényeket támaszt Magyarország szomszédjaival szemben. (Blaive 2001, 296–299. p.; Szesztay 2003, 71. p.; Janek 2007, 189–190. p.) A cseh és különösen a szlovák sajtóban valóban megjelentek a magyar revíziós törekvések feléledésével foglalkozó írások,²¹ az *Új Szó*ban azonban csupán minimális nyomát találjuk ennek. A lapban a forradalom egész időtartama alatt mindössze két – ráadásul a *Rudé právoból* átvett – írás utalt a magyar irredentizmus állítólagos feléledésére. Az egyik szerint a felkelők jelszavai között ott találhatóak a Szlovákiát és Erdélyt is magában foglaló Nagy-Magyarországot követelő jelszavak, a másik pedig a felkelők soproni és miskolci rádióállomásaival szemben fogalmazta meg a revizionizmus vádját.²²

A sajtóiroda Magyarországon történekről beszámoló híreinek terjedelme a forradalom egész időtartama alatt jelentősen eltörpült mind a vezércikkek, mind pedig az ugyancsak nagy teret kapó hűségnyilatkozatok terjedelme mellett. Az *Új Szó*ban a forradalom napjaiban megjelenő vezércikkek – a kommentárokhoz hasonlóan – általában a *Rudé právo* előző napi számából átvett vagy aznapi számában megjelenő szerkesztőségi cikkek voltak.²³ Amíg azonban erre kezdetben rendszeres utalás történt, egy idő

19 *Új Szó*, 1956. október 29. Szovjet lapok a magyarországi eseményekről, 3. p.

20 *Új Szó*, 1956. november 3. Komoly veszély fenyegeti a magyar munkásosztályt. A *Borba* a magyarországi helyzetről, 3. p.; *Új Szó*, 1956. november 4. Éljen a szocialista országok hatalmas egysége, 3. p.

21 Lásd pl. *Pravda*, 1956. november 3., Na bielom koni biely teror, 3. p. (Ezek Bényi Józsefnek, a pozsonyi magyar főkonzulátus ideiglenes vezetőjének az értékelése szerint valóban hozzájárultak a forradalommal szembeni ellenszenv kialakulásához. Bényi jelentését közli Popély 2014, 537–539. p.)

22 *Új Szó*, 1956. november 1. A magyar népnek meg kell védelmeznie szocialista vívmányait, 3. p.; *Új Szó*, 1956. november 4. Határunk e napokban, 2. p.

23 Az *Új Szó* egyetlen saját vezércikke a lap október 29-i számában jelent meg *Egy emberként, a párt vezetésével!* címmel (vö. Kiss 2006, 10. p.)

után ez elmaradt, azt a tévhitet keltve ezáltal az olvasókban, hogy – akárcsak a kommentárok esetében – a magyar pártlap önálló írásait olvassák.

Amint arra a vezércikkek címei (például *Határozottan és biztosan, Az egész ország egységesen a párt vezetése alatt, A helyes út, A legszilárdabb barátság, Egy emberként, a párt vezetésével!, A szocializmus ellenségei nem érnek célt, Népünk legyőzhetetlen egysége, Éberség – napjaink parancsa!*) is utalnak, mindvégig kiemelt helyet kapott bennük az éberség, az egység, a lakosság kormány és párt iránti hűségének, Csehszlovákia és Magyarország eltérő gazdasági helyzetének, valamint a Szovjetunió iránti megbonthatatlan barátság hangsúlyozása. Ez utóbbit az egyik szerkesztőségi cikk a következő határozottsággal fogalmazta meg: „A Szovjetunió iránti kapcsolatunk több mint barátság. (...) Népünk még egy ujjal sem enged ehhez hozzányúlni, éppen úgy, mint ahogy senkinek sem enged kezét emelni forradalmi vívmányainkra. Egységes és el van szánva egységét minden körülmények között, minden módon tettel is támogatni. Vegye tudomásul ezt mindenki, aki külföldről meg akarná kísérelni a lehetetlent, mindenki, aki ezt még nem vette tudomásul.”²⁴

A forradalommal szembeni propaganda egyik legfontosabb elemét az ún. hűségnyilatkozatok képezték, amelyek nem csak a forradalom napjaiban, hanem annak vérbe fojtását követően is valósággal elárasztották a csehszlovák lapokat, köztük az *Új Szó* is. A csehszlovák társadalom egységét és a kommunista párt melletti kiállását demonstrálni hivatott hűségnyilatkozatok elfogadására szervezett kampány keretében, egyenesen a pártvezetés utasítására és irányelvei szerint került sor. A különböző munkaközösségek – általában a párt által kiküldött instruktorok jelenlétében megrendezett – gyűlésein elfogadott határozatokban a magyarországi „ellenforradalom” elítélése és a magyar nép iránti szolidaritás kifejezése mellett kulcsszerep jutott a csehszlovák kormány és pártvezetés, valamint a Szovjetunió iránti lojalitás kinyilvánításának.

Az egyes vállalatok, gyárak, üzemek és szövetkezetek munkaközösségeinek nyilatkozatai gyakran a tervteljesítéssel kapcsolatos kötelezettségvállalásokat és felajánlásokat is tartalmaztak, amelyeket október utolsó és november első napjaitól kezdődően már nem csak a magyarországi események kapcsán, hanem gyakran a „Nagy Októberi Szocialista Forradalom” közelgő évfordulójának tiszteletére, valamint a szuezi válsággal összefüggésben tettek. Amint azt az *Új Szó* november 29-i száma közölte, a felsővamosi egységes földműves-szövetkezet (efsz) tagjai például azt vállalták, hogy a sertéshúsbeadást az év vége helyett december 10-ig, a tejbeadást december 1-ig teljesítik, a losonci téglagyár dolgozói pedig azt, hogy az év végéig terven felül 470 000 nyers-téglát, 56 000 kész-téglát, 37 500 tetőfedő cserepet és több ezer más terméket gyártnak összesen 145 000 korona értékben.²⁵

A pártközpontba november közepéig összességében mintegy tizennyolcezer hűségnyilatkozat érkezett, (Kaplan 2005, 465. p.) s október 26-ával kezdődően – a többi napi- és hetilaphoz hasonlóan – az *Új Szó* egyes számai is tucatszám közölték vagy ismertették őket. Az egyes nyilatkozatokat gyakran hangzatos szalagcímek fogták

24 *Új Szó*, 1956. október 28. A legszilárdabb barátság, 2. p.

25 *Új Szó*, 1956. október 29. A Nagy Október tiszteletére, 2. p.

össze. A lap október 27-i száma például a *Munkások, parasztok, értelmiségiek egységes hangja: Hűséggel a párthoz és a szocializmushoz – gyűlölettel az ellenséggel szemben* cím alatt a pozsonypüspöki efsz tagjainak, a kassai Magasépítészeti Vállalat dolgozóinak, a kassai vasút-igazgatóság vasutasainak, a nógrádszentpéteri és az ötösbányai bányászok, a Csehszlovák Írorszövetség pártszervezetének, a Csehszlovák Néppárt vezetőségének, a prágai Műszaki Főiskola és a Károly Egyetem diákjainak, október 28-i száma pedig *Népünk szilárdan tömörül a párt és a kormány köré* címmel a brünni Klement Gottwald Gépgyár és az eperjesi Kířížik-Dukla Üzem dolgozóinak, a Csehszlovák Tudományos Akadémia műszaki–fizikai intézete alkalmazottainak, valamint a kalondai efsz tagjainak nyilatkozatait, illetve kötelezettségvállalásait ismertette.

Az *Új Szó*ban közzétett vagy ismertetett hűségnyilatkozatok köre csupán minimális mértékben különbözött a cseh és a szlovák lapokban közzétett nyilatkozatokétól. Az talán természetes, hogy amíg a cseh lapok elsősorban a csehországi, addig a magyar napilap – a szlovák lapokhoz hasonlóan – a szlovákiai munkaközösségek nyilatkozatairól számolt be. A leglényegesebb, de feltűnőnek korántsem mondható különbség azonban az volt, hogy az *Új Szó* némileg nagyobb teret szentelt a magyarlakta területekről érkező nyilatkozatoknak, s alkalmanként utalt a munkaközösségek tagjainak magyar mivoltára is. Ez történt egyebek között az érsekújvári Elektrosvit vállalat nyilatkozatának közzététele során, amelyhez a lap a szlovák *Pravdával* ellentétben hozzáfűzte, hogy „az üzemben a dolgozók legnagyobb része magyar nemzetiségű”,²⁶ vagy a kalondai efsz leveléről szóló tudósításban, amelynek már a címébe is belefoglalták, hogy „magyar nemzetiségű szövetkezeti tagok” tiltakozásáról van szó.²⁷ Mindemellett viszont az is előfordult, hogy az *Új Szó* a *Rudé právo*ra hivatkozva tudósított olyan magyar nemzetiségi hűségnyilatkozatokról – Gice és Dunamocs község lakosainak, a komáromi állami gazdaság dolgozóinak, valamint a párkányi és az érsekújvári tizenegy éves középiskola tanulóinak leveleiről –, amelyekről korábban a központi pártlap is megírta, hogy azok magyar nemzetiségű polgárok nyilatkozatai.²⁸

A magyarországi „ellenforradalmat” elítélő hűségnyilatkozatok, egyben a hatalom iránti szervilizmus egyik legtipikusabb példáját a Csemadok KB Elnökségének október 29-én elfogadott, majd az *Új Szó* másnapi számában közzétett felhívása szolgáltatta, amellyel már csak a Csemadoknak a magyar kisebbség életében betöltött szerepe miatt is érdemes kissé behatóbban foglalkoznunk. Vitathatatlan, hogy az 1949-ben alapított kultúregyesület tevékenységében időnként kisebbségi érdekképviseleti törekvések is érvényesültek, vezetése azonban az ötvenes években, így 1956 őszén is sokkal inkább képviselte az állampárt, mint a kisebbségi magyar közösség érdekeit. (Simon 2006, 45. p.)

26 Vö. *Új Szó*, 1956. október 26. „Mi, az érsekújvári Elektrosvit dolgozói...”, 1. p.; *Pravda*, 1956. október 26. Závazkami v ústrety Októbru, 1. p.

27 *Új Szó*, 1956. október 28. A kalondai magyar nemzetiségű szövetkezeti tagok tiltakozása, 1. p.

28 Vö. *Rudé právo*, 1956. november 2. Z dopisú občanů maďarské národnosti, 1. p; *Új Szó*, 1956. november 4. A magyar nemzetiségű polgárok szava, 1. p.

A Csemadok-központ szervilis magatartása megmutatkozott már a csehországi lengyel kisebbségi vezetők kapcsolatfelvételi szándékára adott válaszában is. A Lengyel Kulturális és Művelődési Szövetség tisztviselői október 24-én azzal a szándékkal látogattak el a Csemadok pozsonyi központjába, hogy az esetleges közös lépésekről egyeztessenek a magyarországi eseményekkel kapcsolatban. A Csemadok vezetői azonban a felajánlott együttműködés elől elzárkóztak, s kijelentették, hogy határozottan elítélik a Magyarországon történeteket.²⁹

Az október 29-i állásfoglalás előzményei közé tartozik az is, hogy a Csemadok KB Elnöksége három nappal a forradalom kitörését követően egyszer már ülésezett, akkor azonban semmiféle állásfoglalást nem fogadott el a történekről, s noha kizártnak tartjuk, hogy ne foglalkozott volna velük, az október 26-i elnökségi ülés jegyzőkönyvében minderről semminemű feljegyzés nem maradt fenn. (vö. Szesztay 2003, 42. p.) Az egyesület Elnöksége végül azt követően fogadta el a magyarországi forradalmat elítélő nyilatkozatát, hogy október 29-én az SZLKP KB Irodája elrendelte vezető tisztviselőinek összehívását, s instrukciókkal ellátását arra nézve, milyen munkát fejtsenek ki a magyar lakosság körében a magyarországi eseményekkel kapcsolatban.³⁰

A Csemadok KB Elnökségének az *Új Szó* október 30-i számában közzétett, majd 31-én a *Rudé právo* által is ismertetett nyilatkozata mindezek után rendkívül éles szavakkal ítélte el a magyarországi felkelést, mint „a nemzetközi reakcióval szövetkezett ellenforradalmi bandák népellenes kísérletét”, céljaként pedig azt nevezte meg, hogy újra gyárosokat, földbirtokosokat, bankárokat, grófokat és bárókat ültessenek a magyar nép nyakára. Állásfoglalása lényegi részében a Csemadok vezetése a csehszlovákiai magyar dolgozók lojalitásáról biztosította a CSKP-t és a csehszlovák kormányt, Csehszlovákia magyar lakosságát pedig felszólította, hogy „még odaadóbban, még határozottabban” tömörüljön a kommunista párt köré, s „ápolja és védelmezzé” a Szovjetunióhoz fűződő szövetséget.³¹ A Csemadok-központ nyilatkozatát hamarosan az egyesület pozsonyi, nyitrai, besztercebányai és kassai kerületi elnökségeinek, illetve értekezleteinek hasonló tartalmú és hangvételű határozatai követték.³²

29 Slovenský národný archív, Bratislava (a továbbiakban: SNA), Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska (a továbbiakban: ÚV KSS), tajomník Pavol David (Pavol David titkár), 2253. d., a. j. 40, Maďarsko, Poľsko.

30 SNA, ÚV KSS, Predsedníctvo (Elnökség), 933. d., a. j. 148, Zápis zo zasadnutia Byra ÚV KSS dňa 29. októbra 1956.

31 *Új Szó*, 1956. október 30. A Csemadok központi elnökségének felhívása, 2. p.; *Rudé právo*, 1956. október 31. Vyzva Csemadoku k občanům maďarské národnosti. Stojíme pevně za stranou a vládou, 1. p.

32 *Új Szó*, 1956. október 30. Híven a párthoz és a Szovjetunióhoz, 2. p.; *Új Szó*, 1956. november 1. Együttértünk mindazokkal, akik védik a szocializmus ügyét, 2. p.

3. A forradalommal szembeni propaganda az Új Szóban november 4-ét követően

A forradalom bukását a többi csehszlovák sajtótermékhez hasonlóan az *Új Szó* is lelkesen ünnepelte. A lap november 5-i számának első oldala – a cseh és a szlovák pártlap előző napi rendkívüli kiadásával megegyezően – *A magyar nép letörte az ellenforradalmat* szalagcím alatt tájékoztatta az olvasókat az „ellenforradalom” vereségéről.³³ Címdoldalon közölte a szovjet harckocsik által hatalomra juttatott Kádár János ún. forradalmi munkás-paraszt kormányának felhívását is, amit egyebek között azzal a valótlan alcímmel vezetett fel, hogy „Nagy Imre áruló kormánya lemondott”.³⁴ A forradalomellenes propagandában Nagy Imre alakja ekkorra már egyöntetűen árulónak lépett elő. Amint azt az *Új Szónak* a *Rudé právo*-ból átvett vezércikke is megfogalmazta: Nagy Imre „a nép aljas árulója” és „a munkásosztály pártjának likvidátora” volt, aki „eladta magát a reakciónak”.³⁵

A magyarországi vagy Magyarországgal kapcsolatos hírek a november 4-ét követő napokban és hetekben továbbra is hosszú ideig a vezető sajtóhírek közé tartoztak. Az *Új Szó* naponta közölte a sajtóiroda tudósításait a magyarországi helyzet konszolidálásáról, az élet normalizálásáról, a rend és a nyugalom helyreállításáról, a károk felszámolásáról, Budapest újjáépítéséről és az áruhiány megszűnéséről, karácsony közeledtével pedig a budapesti üzletek állítólagos jó ellátottságáról.³⁶ November végétől kezdődően egyre többet cikkezett az *Új Szó* a Nyugatra menekült magyarok súlyos helyzetéről, kiszolgáltatottságáról és hazatérési szándékáról is.³⁷

Természetesen figyelemmel követte és örömmel üdvözölte a lap a Kádár-kormány és az új állampárt, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) megszilárdulását is. Közölte egyebek között az MSZMP ideiglenes Központi Bizottsága december eleji ülésének az október 23. utáni események okairól és előzményeiről hozott határozatát,³⁸ december közepén pedig napokon át jelentette meg a Kádár-kormánnyal szembeni ellenállást vezető, ezért felosztatott Nagy-budapesti Központi Munkástanácsot lejártni

33 Vö. *Rudé právo*, 1956. november 4. – rendkívüli kiadás, Maďarský lid zvíťazil nad kontrarevolúci, 1. p.; Pravda, 1956. november 4. – rendkívüli kiadás, Maďarský ľud zvíťazil nad kontrarevolúciou, 1. p.; *Új Szó*, 1956. november 1. Együttértünk mindazokkal, akik védik a szocializmus ügyét, 2. p.

34 *Új Szó*, 1956. november 5. Új forradalmi munkás-parasztkormány Magyarországon, 1. p.

35 Vö. *Rudé právo*, 1956. november 5. Velké vítězství maďarského lidu, 1. p.; *Új Szó*, 1956. november 5. A magyar nép nagy győzelme, 1. p.

36 Ez utóbbiakra lásd pl. *Új Szó*, 1956. december 23. Budapest karácsony előtt, 3. p.; *Új Szó*, 1956. december 25. Karácsonyi hangulat Budapesten, 3. p.

37 Pl. *Új Szó*, 1956. november 29. Sok magyar menekült haza akar térni, 3. p.; *Új Szó*, 1956. december 10. A magyar menekültek sorsa Angliában, 3. p.; *Új Szó*, 1956. december 28. Egyre több magyar állampolgár tér vissza hazájába, 3. p.

38 *Új Szó*, 1956. december 11. A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes Központi Bizottságának határozata, 3. p.

igyekvő, a munkástanács és a „külföldi reakció” közötti kapcsolatokat „leleplező” cikkeket.³⁹ A szovjet katonai beavatkozás után a budapesti jugoszláv nagykövetségre menekült Nagy Imre és társai sorsáról ezzel szemben hallgatott. Csupán Nagy Imréék november 22-i elbrálását követően – a TANJUG jugoszláv hírugynökségre hivatkozva – közölte, hogy a csoport tagjai elhagyták a nagykövetséget és „visszatértek otthonaikba”, majd a Magyar Rádióból vette át azt a nyilvánvalóan hazug hírt, hogy saját kérésükre (sic!) elhagyták Magyarországot és november 23-án Romániába „utaztak”.⁴⁰

Nagy teret kaptak a sajtóban a csehszlovák állami és pártvezetésnek a Kádár-kormány gazdasági és politikai megsegítése érdekében hozott intézkedései is. Az *Új Szó* november 7-én számolt be a „Magyar Népköztársaság dolgozóinak megsegítésére” létrehozott Szolidaritási Alapról, majd másnap címloldalon közölte a Szlovák Nemzeti Front KB Elnökségének az adományok gyűjtésére vonatkozó felhívását is.⁴¹ A lap ezt követően – általában a *Segítjük a magyar népet* cím alatt – heteken keresztül szinte naponta hozta a híreket a különböző csehszlovákiai munkaközösségek, ipari és mezőgazdasági dolgozók adományairól és felajánlásairól, de folyamatosan tájékoztatott a Szovjetunióból, Lengyelországból, az NDK-ból, Kínából, Mongóliából és a többi szocialista országból Magyarországra érkező gazdasági segítségről is. November 16-án beszámolt a csehszlovák adományokat szállító első vonatszerelvény komáromi útnak indításáról,⁴² s 3-4 napos rendszerességgel közölte a Szolidaritási Alap 999-es folyószámláján összegyűlt pénzadomány összegét is, ami november 17-én 6,6 millió, november 28-án 23,5 millió, december 27-én pedig már 55,2 millió koronát tett ki.⁴³ Magyarország gazdasági megsegítését szolgálta végül az a 90 millió koronás csehszlovák kormánysegély is, amelyről az *Új Szó* november 15-én címloldalon tudósított, a Kádár-kormány politikai támogatásának demonstrálását pedig a Viliam Široký miniszterelnök által vezetett csehszlovák kormányküldöttség november 15–16-i budapesti látogatása, amely ugyancsak a lap vezető hírei között kapott helyet.⁴⁴

39 Lásd pl. *Új Szó*, 1956. december 12. A kommunisták a népi hatalom megszilárdításáért. További adatok az úgynevezett Budapesti Központi Munkástanács tevékenységéről, 3. p.; *Új Szó*, 1956. december 14. Kudarca ítélt kísérletek, 3. p.; *Új Szó*, 1956. december 20. A volt budapesti központi munkástanács és a külföldi reakció közötti kapcsolatok további bizonyítéka, 5. p.

40 *Új Szó*, 1956. november 24. Kik kértek menedéj jogot a budapesti jugoszláv nagykövetségen, 6. p.; *Új Szó*, 1956. november 25. Nagy Imre Romániában, 3. p.

41 *Új Szó*, 1956. november 7. Szolidaritási alapot létesítenek a Magyar Népköztársaság dolgozóinak megsegítésére, 5. p.; *Új Szó*, 1956. november 8. A Szlovák Nemzeti Front Központi Bizottsága elnökségének felhívása Szlovákia dolgozóihoz, 1. p.

42 *Új Szó*, 1956. november 16. Elment az első tehervonat Magyarországra, 1. p.; Elindult a csehszlovák adományokat vivő első vonatszállítmány, 2. p.

43 A folyószámlán összességében mintegy 60 millió korona gyűlt össze.

44 *Új Szó*, 1956. november 15. A Csehszlovák Köztársaság segítése Magyarországnak, 1. p.; *Új Szó*, 1956. november 17. Hazaérkezett Magyarországról a csehszlovák kormányküldöttség, 1–2. p.; *Új Szó*, 1956. november 18. Gátat kell vetni a nemzetközi feszültség fokozódásának. Nyilatkozat a Csehszlovák Köztársaság kormányküldöttségének magyarországi látogatásáról, 1. p.

Továbbra is gyakoriak voltak az „ellenforradalom” hazai és külföldi szervezőit pelengérré állító írások, akiket általában a volt gyárosokban és nagybirtokosokban, a „horthysta tábornokokban”, egykori kisgazda politikusokban és az „amerikai imperialistákban” találtak meg.⁴⁵ Számos írás ecsetelte az „ellenforradalom” rémtetteit, foglalkozott a lap a nyugati rádióállomások, elsősorban a müncheni Szabad Európa Rádió és az Amerika Hangja felelősségével, s „leleplező” írásokat közölt a vöröskeresztes szállítmányokkal Magyarországra csempésztett fegyverekről is.⁴⁶ Támadásainak egyik első számú célpontja továbbra is – a szovjet megszállást követően a budapesti amerikai nagykövetségen menedéket találó – Mindszenty József hercegprímás volt, aki „csak ott folytatta, ahol 1948-ban abbahagyta”, s „a hitleri Németország visszatértében látja egyetlen reményét”.⁴⁷

A többi csehszlovák sajtótermékhez hasonlóan folyamatosan figyelemmel követte az *Új Szó* a magyarországi helyzetről zajló ENSZ-vitát is, amelyet a Szovjetunió és a Kádár-kormány tiltakozása ellenére tűztek a világszövetség közgyűlésének napirendjére, s amelyet a sajtó úgy értékel, hogy az csupán a közvélemény figyelmének elterelését szolgálja a szuezi kérdésről, másrészt durva beavatkozást jelent Magyarország belügyeibe.⁴⁸ Már november 29-én bejelentette az *Új Szó*, hogy a magyar kormány egy ún. fehér könyv kiadására készül a magyarországi eseményekről, majd – miközben a cseh és a szlovák pártlap csupán annak ismertetésére szorítkozott⁴⁹ – december 15-én megkezdte az *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben* címmel megjelent kötet folytatásos közlését is.⁵⁰

A Magyarországgal foglalkozó írások száma november második felében kezdett némileg csökkenni, s bár december közepén, a Kádár-kormány „rendteremtő” akcióinak kezdetén ideiglenesen ismét megnőtt, számuk december végére a korábbiak töre-

-
- 45 *Új Szó*, 1956. november 7. Újabb tények a nyugati ügynökök magyarországi tevékenységéről, 7. p.; *Új Szó*, 1956. november 10. Előmerészkedtek a régi világ sötét erői, 3. p.; *Új Szó*, 1956. november 11. Kik a magyar ellenforradalom vezetői?, 4. p.
- 46 *Új Szó*, 1956. november 11. A Nyugat gyógyszerekkel együtt fegyvereket csempésztett Magyarországra, 4. p.; *Új Szó*, 1956. november 14. Amire az ellenforradalmároknak nem maradt idejük, 3. p.; *Új Szó*, 1956. november 22. Amerika a magyar ellenforradalom aktív támogatója, 2. p.; *Új Szó*, 1956. november 23. Ez még csak a kezdet volt, 3. p.; *Új Szó*, 1956. november 28. A burzsoáz sajtó a Szabad Európa aljas szerepéről, 4. p.
- 47 *Új Szó*, 1956. november 13. Mindszenty elszámította magát, 3. p.; *Új Szó*, 1956. november 20. Mindszenty: „Egyetlen reményünk egy olyan Németország, amely hajlandó megtámadni a Szovjetuniót”, 5. p.; *Új Szó*, 1956. november 27. Mindszenty és az ellenforradalom tervei, 4. p.
- 48 Vö. *Új Szó*, 1956. november 11. Az ENSZ közgyűlése a magyar küldött tiltakozása ellenére tárgyalta a magyarországi eseményeket, 3. p.; *Új Szó*, 1956. december 15. Az ENSZ közgyűlése befejezte az úgynevezett magyar kérdés vitáját, 5. p. (Csehszlovákia álláspontjára a magyarországi helyzetről folyó ENSZ-vitában lásd Vajda 2006b.)
- 49 *Rudé právo*, 1956. december 15. Z maďarské „Bilé knihy”, 3. p.; *Rudé právo*, 1956. december 16. Z maďarské „Bilé knihy”, 5. p.; *Pravda*, 1956. december 16. Dokument – výkřičník, 4. p.
- 50 *Új Szó*, 1956. november 29. Magyarországon kiadják a magyar ellenforradalom Fehér Könyvét, 3. p.; *Új Szó*, 1956. december 15. Ellenforradalmi erők garázdálkodása Magyarországon, 4. p.

dékére esett vissza. Az *Új Szó* hangja és a lapban megjelent írások tartalma mindazonáltal a forradalom leverését követően sem tért el jelentősebb mértékben a cseh és a szlovák pártlap írásaitól. Kisebb terjedelménél fogva nyilvánvalóan kevesebb cikket közölhetett Magyarországról, azok azonban túlnyomó többségükben továbbra sem a lap munkatársainak tollából származó szövegek, hanem a ČTK hírei és a cseh *Rudé právo*ból átvett írások voltak.

4. Az *Új Szó* Magyarországon terjesztett különszámai

Amint arra már utaltunk, az *Új Szó* 1956-os szerepvállalása nem merült ki a Szlovákia magyar lakossága felé irányuló propagandában, s a lapot magyarországi terjesztésre szánt különszámai révén a Magyarország felé irányuló propagandába, a magyarországi szovjetbarát erők támogatásába is bevonták. A kezdeményezés pontos hátterét nem ismerjük. Visszaemlékezésében Zsilka László, a lap egykori publicistája is úgy fogalmaz, hogy nincsenek hitelt érdemlő adatok arról, vajon a különszámokat kizárólag a csehszlovák pártvezetés kezdeményezésére, esetleg magyarországi kérésre vagy pedig szovjet utasításra jelentették-e meg. (Zsilka 1994, 24. p.)

A rendkívüli számok megjelentetése október 28-án kezdődött, s december 2-ig tartott, miközben ismereteink szerint összesen huszonöt számuk látott napvilágot átlagosan ötvenezer példányban. Kiadásukban egyetlen alkalommal, november 12–19. között állt be hosszabb, nyolcnapos szünet, ezen kívül csak november 4-én, 24-én és 26-án maradt el a kiadásuk.⁵¹ Az egyes számok általában kétoldalasak voltak, kivételt csupán az „ellenforradalom” vereségét hírül adó november 5-i egyoldalas, valamint a november 7-én és 25-én megjelent négyoldalas számok jelentettek. Ez utóbbiak bővített terjedelmét az októberi forradalom évfordulója, valamint a moszkvai *Pravda* kétoldalas szerkesztőségi cikkének a közlése⁵² indokolta.

A különszámok tartalmilag alig különböztek a rendes lapszámoktól, s javarészt azok Magyarországgal foglalkozó írásaiból összeállított válogatások voltak. A Csehszlovák Sajtóiroda hírei mellett – természetesen a forrás megjelölése nélkül – megjelentek bennük a *Rudé právo*ból átvett vezércikkek és kommentárok éppúgy, mint a hűségnyilatkozatok, köztük a Csemadok október 29-i nyilatkozatának a kivonata is.⁵³ Előfordult, hogy a különszám önálló, a rendes lapszámban nem közölt írással jelentkezett,⁵⁴ ez azonban inkább kivételnek számított, s szövegei általában a rendes lapszámokból egy

51 Zsilka László szerint a különszámokat csupán november 30-ig jelentették meg (Zsilka 1994, 23. p.), általunk ismert utolsó száma azonban december 2-i kiadású.

52 *Új Szó*, 1956. november 25. – különszám, A szocializmus erőinek további tömörüléséért a marxista-leninista elvek alapján, 2–3. p.

53 *Új Szó*, 1956. október 31. – különszám, A Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesületének felhívásából, 1. p.

54 Pl. *Új Szó*, 1956. október 30. – különszám, Soha többé Horthy-uralom!, 1. p.; *Új Szó*, 1956. november 1. – különszám, Miért éppen Mindszenty?, 2. p.; *Új Szó*, 1956. november 2. – különszám, A párt él, a párt élni fog!, 1. p.

az egyben átvett vagy összeollózott írások voltak, amelyeknek gyakran még a címén sem változtattak. Többször közöltek ugyanakkor olyan, az „ellenforradalmárokat” kifizető gúnyrajzokat, amelyek a lap szlovákiai számaiban nem jelentek meg.⁵⁵

1. kép. Gúnyrajz az Új Szó 1956. november 1-jei különszámából

A november 5-i egyoldalas rendkívüli szám *Győzött a magyar nép!* című vezércikkével és *A munkás-parasztkormány megsemmisítette az ellenforradalmat* című írásával üdvözölte az „ellenforradalom” vereségét. A későbbi számokban helyet kaptak egyebek között a Magyarország megsegítésére tett felajánlások, a magyarországi helyzet konszolidálásáról beszámoló tudósítások és a magyarkérdés ENSZ-vitája, de olyan, a rendes számokban nem közölt anyagok is, mint például a szovjet katonai parancsnokságnak a Magyarország dolgozóihoz, a magyar katonákhoz és tisztekhez intézett felhívása, valamint november 6-i 1. számú parancsa a fegyverek beszolgáltatásának és a kijárási tilalom elrendeléséről.⁵⁶

Az már korábban is előfordult, hogy a rendkívüli lapszámok Magyarországgal szorosan össze nem függő híreket jelentettek meg például a lengyelországi helyzetről vagy a

55 *Új Szó*, 1956. november 1. – különszám, *Útban a „semleges” Magyarországra*, 2. p.; *Új Szó*, 1956. november 2. – különszám, *Így akarják a jogrendet helyreállítani*, 2. p.; *Új Szó*, 1956. november 3. – különszám, *„Mulat” a magyar ellenforradalom*, 2. p.

56 *Új Szó*, 1956. november 6. – különszám, *A szovjet katonai parancsnokság felhívása*, 1. p.; *Új Szó*, 1956. november 9. – különszám, *A szovjet katonai parancsnok rendelete*, 1. p.;

szuezi válságról, ezek száma és terjedelme azonban idővel meghaladta a magyarországi hírekét, amelyek november második felében – a rendes lapszámokhoz hasonlóan – kezdtek egyre inkább kivészni a lapból. Ekkor paradox módon már az általános világpolitikai, valamint a csehszlovák belpolitikai és gazdasági hírek uralták a magyarországi különszámokat is, s nem ment ritkaságszámba az sem, hogy azok az akkor zajló melbourne-i olimpiai játékokról közöltek terjedelmes tudósítást.

A Magyarországra szánt lapszámok a szerkesztőségben belül is szűk körben, egyenesen Dénes Ferenc főszerkesztő irányításával készültek, tartalmukat pedig – a lap rendes számaihoz hasonlóan – előzetesen megvitatták a pártközpont ideológiai osztályával. Az egyes lapszámok természetesen elsősorban Magyarország északi, határ menti megyéibe, közülük is főleg Komárom és Nógrád megyébe jutottak el. Magyarországra juttatásukat illegális úton oldották meg, általában megbízható pártemberek hordták, illetve csempészték át őket a határon, miközben a feladattal, már csak nyelvismeretük okán is, nagyrészt szlovákiai magyarokat bíztak meg. Az átcsempésztett lapok egy részét egyszerűen szétszórták a határ menti településeken, másik részük elosztásáról pedig baráti kapcsolataik révén gondoskodtak. Zsilka László olyan nem hivatalos értesülésekről is beszámol, hogy a különszámokat állítólag csehszlovák repülőgépek szórták szét Észak-Magyarország területén. (Zsilka 1994, 24. p.)

Az *Új Szó* különszámainak magyarországi fogadtatása – több forrás egybehangzó véleménye szerint is – elutasító volt. A felkelők a kezükre került csehszlovákiai ügynököket ellenségesen fogadták, őrizetbe vették és kiutasították az országból. Jól példázza mindezt a lap Magyarországra csempészésében részt vevő két somorjai körzeti zootechnikus, Juricin Imre és Nagy János esete. Juricin és Nagy a somorjai járási pártszervezet megbízásából október 28-án, a délelőtti órákban a Somorja melletti Körtvélyes és a magyarországi Doborgazsziget között csónakkal kelt át a Dunán. Magyarországon azonban mindketten a felkelők fogságába estek, akik az *Új Szó* náluk talált 6 500 példányát elkobozták, őket pedig – hazatérésük utáni beszámolójuk szerint – azonnali kivégzéssel fenyegették. A magyar határőrség egyik hadnagyának közbenjárására ettől elálltak, de megkötözve a dunakiliti laktanyába szállították és kihallgatták őket. Végül másnap a hajnali órákban mindkettőjüket visszakisérték a Duna partján hagyott csónakjukhoz és lehetővé tették a hazatérésüket.⁵⁷

A különszámok kedvezőtlen magyarországi fogadtatását további források is alátámasztják. A *Szabad Nógrád* című Nógrád megyei napilap egyik írása például már október 30-án felháborodását fejezte ki a magyar felkelést „ellenforradalomnak” bélyegző október 28-i különszám tartalma miatt,⁵⁸ két nappal később pedig a balassagyarmati járási rendőrkapitányság forradalmi katonai tanácsának ülésén emeltek kifogást az ellen, hogy Csehszlovákiából olyan sajtótermékek kerülnek át Magyarországra, amelyek az ottani eseményeket „fasiszta ellenforradalomnak” minősítik. (Á. Varga – Pásztor

57 SNA, ÚV KSS, tajomník Pavol David, 2252. d., a. j. 39, Vypoved' s. Juricina Imricha a s. Nagy Jána, ktorí boli na maďarskom území.

58 A *Szabad Nógrád* szerint az *Új Szó* fölött maga a nép mondott ítéletet azzal, hogy elolvasása után „papírgombóccá gyűrte, széttépte, sárba tiporta a lapot”.

2001, 120–121. p.; Á. Varga 1996, 138. p.) A már többször idézett Zsilka László szerint az *Új Szó* szerkesztősége még hónapokkal a forradalom leverését követően is kapott olyan leveleket Magyarországról, amelyek írói szenny lapnak nevezték a különszámokat. (Zsilka 1994, 25. p.)

A különszámok elhibázott frazeológiájára hívta fel a figyelmet az SZLKP KB Irodájának november 9-i ülésén a szlovák pártvezetés egyik tagja, Jozef Valo is. Véleménye szerint az *Új Szó* Magyarországon terjesztett számai nem jelentenek túl nagy segítséget, s azzal, hogy az általános magyarországi szovjetellenes hangulatban „azonnal a Szovjetunióval kezdik”, csak azt érik el, hogy az emberek azonnal széttépik a lapot. Valo ezért azt javasolta, hogy a különszámokat a továbbiakban már ne jelentessék meg,⁵⁹ miután azonban Karol Bacílek, az SZLKP KB első titkára kiállt a lap további magyarországi terjesztése mellett, a különszámok november 9-ét követően is megjelentek. Azt, hogy a lap különszámai a szlovákiai magyarság körében sem váltottak ki osztatlan szimpátiát, a korabeli csehszlovák belügyi jelentések bizonyítják. A belügyminisztérium pozsonyi kerületi igazgatóságának november 5-i jelentése szerint például a Csemadok somorjai helyi szervezetének ülésén a pozsonyi küldött jelenlétében élesen bírálták az *Új Szó* illegális magyarországi terjesztését és azt olyan „piszkos akciónak” nevezték, amelynek célja „Magyarország lakosságának félrevezetése”.⁶⁰

A Magyarország felé irányuló csehszlovák propagandáról alkotott teljes képhez hozzátartozik, hogy az nem merült ki az *Új Szó* különszámaiban. Ezekon kívül az *Új Ifjúság* című pozsonyi ifjúsági hetilap négy különkiadását is átjuttatták Magyarországra húszezres példányszámban,⁶¹ az ugyancsak Pozsonyban megjelenő *Dolgozó Nő* című nőmagazin háromezer példányát, valamint két plakátot, egyenként tízezer példányban, Dél-Szlovákiából pedig november 3-tól, illetve 4-től kezdődően több magyar nyelvű rádióadó sugározta a szovjetbarát propagandát Magyarország felé.⁶² A propagandaanyag kiadásában az egyes kerületek és járások is részt vettek. A kassai kerületi pártbizottság például saját kezdeményezésére tízezer darab röplapot, valamint két plakátot adott ki és juttatott át Magyarországra, mindkettőt százezer példányban. (Pešek 1993, 439. p.) A röplapok és plakátok kiadásában részt vett többek között a nyitrai kerületi, valamint a zselizi, a párkányi és a komáromi járási pártbizottság is, utóbbi a járási földművelésügyi külön-

59 SNA, ÚV KSS, Predsedníctvo, 933. d., a. j. 150, Záznam z diskusie členov Byra ÚV KSS na zasadnutí dňa 9. nov. 1956 k otázkam vyhodnotenia udalostí v Maďarsku.

60 SNA, ÚV KSS, tajomník Pavol David, 2253. d., a. j. 40., Maďarsko, Poľsko.

61 Az *Új Ifjúság* első különszámát – az *Új Szó*hoz hasonlóan – október 28-án adták ki, további számai november 5-én, 7-én és 10-én jelentek meg.

62 A Rimaszombat melletti nagy hatósugarú adót a Csehszlovák Rádió magyar szerkesztősége munkatársainak közreműködésével működtették, a kisebb hatósugarú nagymegyeri, párkányi, tőketerebesi és füleki adók üzemeltetéséért a kerületi pártszervek voltak felelősek. A párkányi adót 1-2 nap után áthelyezték Komáromba, a füleki adó Bányászrádió néven sugározta az adásait, a tőketerebesi adó pedig Sátoraljaújhely Csehszlovákiához csatolt városrészéből, Szlovákülyhelyről sugárzott. (SNA, ÚV KSS, tajomník Pavol David, 2252. d., a. j. 39.)

számát is átjuttatta Magyarországra.⁶³ 1956 decemberében, miután a magyarországi nyomdák dolgozói a Kádár-kormány elleni tiltakozásul sztrájkba léptek, Kassán nyomtatták ki az *Észak-Magyarország* című Borsod-Abaúj-Zemplén megyei napilap néhány számát, miközben a lap Magyarországra juttatását és terjesztését Grósz Károly, a megyei pártbizottság vezetőségi tagja intézte. (Balassa 2014, 42. p.)

A forradalom vérbe fojtását követően, 1956–1957 fordulóján felmerült, hogy „a magyarországi haladó erőknél” nyújtott segítségben érdemeket szerző személyeket és munkaközösségeket állami kitüntetésben részesítik. Az SZLKP KB Irodája a 66 személy, illetve munkaközösség kitüntetésével számoló javaslatot 1957. március 15-én vitatta meg. A kitüntetésre javasoltak között szerepelt többek között Lőrincz Gyula, a Csemadok elnöke, az *Új Szó*, az *Új Ifjúság* és a Csehszlovák Rádió magyar adásának szerkesztősége, valamint az „ellenforradalommal” szembeni propaganda szervezésében és a propagandaanyag Magyarországra juttatásában szerepet vállaló több pártmunkás, köztük a fent említett Juricin Imre és Nagy János is.⁶⁴ Az előterjesztett javaslatot a pártvezetés előbb átdolgozásra visszaadta, majd 1957 júliusában – arra hivatkozva, hogy hasonló kitüntetéseket Magyarországon sem adományoztak – levette a kérdést a napirendről, de kimondta, hogy az arra érdemeseket más címen és más alkalmakkal kell kitüntetésben részesíteni.

Az *Új Szó* megjutalmazására az 1957. szeptember 21-i sajtónap alkalmából kerítettek sort, amikor Antonín Zápotocký köztársasági elnök a lap szerkesztőségének a *Kiváló munkáért* kitüntetést adományozta.⁶⁵ A kitüntetést a szerkesztőség hivatalosan „a csehszlovákiai magyar lakosság körében végzett sikeres nevelő és szervező tevékenységéért” érdemelte ki, a szlovák pártvezetés által előzőleg megvitatott és jóváhagyott javaslatban azonban egyértelműen a lap 1956-os szerepvállalásának a méltatása dominált.⁶⁶ Zsilka László szerint Dénes Ferenc főszerkesztő állítólag a magyarországi pártszerveknél is kezdeményezte az *Új Szó* 1956-os tevékenységének elismerését, azok azonban a megkeresésre soha nem reagáltak. (Zsilka 1994, 25. p.)

Az *Új Szó* 1956-os szerepvállalásából és a lap által is terjesztett pártállami propagandából az az egyoldalú a kép bontakozhat ki, hogy a szlovákiai magyarság – akárcsak a csehszlovák társadalom egésze – lojális maradt a rendszerhez, s elítélte és elutasította a magyarországi „ellenforradalmat”. A csehszlovák társadalom valamennyi rétegének, közte a magyar lakosság párt melletti kiállását állapították meg a CSKP KB és az SZLKP

63 SNA, ÚV KSS, Predsedníctvo, 933. d., a. j. 150, Záznam z diskusie členov Byra ÚV KSS na zasadnutí dňa 9. nov. 1956 k otázkam vyhodnotenia udalostí v Maďarsku; 934. d., a. j. 153, Zpráva o činnosti Komunistickéj strany Slovenska a uplatňovaní jej vedúcej úlohy na Slovensku počas udalostí v Maďarsku.

64 SNA, ÚV KSS, Predsedníctvo, 943. d., a. j. 165, Návrhy na štátne vyznamenania jednotlivcov a kolektívov.

65 *Új Szó*, 1957. szeptember 22. A sajtónap ünnepei Prágában, 1. p.

66 SNA, ÚV KSS, Predsedníctvo, 959. d., a. j. 192, Návrh na vyznamenanie redakčného kolektívu Új Szó.

KB 1956. decemberi ülései is, amelyek a magyar kisebbség forradalom alatti magatartását rendkívül kedvezően értékelték. (Popély 2006, 63. p.)

A hatalom által sugallt egyoldalú képet azonban nagymértékben árnyalják a már említett korabeli csehszlovák állambiztonsági jelentések, amelyek jóval összetettebb képet nyújtanak a csehszlovák társadalom hangulatáról és a Magyarországon történetekről alkotott véleményéről. Az ország lakossága ezek szerint nemzetiségtől függetlenül nem csak érdeklődéssel, hanem szimpátiával követte a határ túloldalán történeteket. A jelentések szerint a magyar lakosság körében a forradalom első napjaitól kezdődően megnőtt a magyar nyelvű rádióadások – a budapesti Kossuth Rádió vagy akár a müncheni Szabad Európa Rádió magyar adása – iránti érdeklődés, gyakori volt a magyar himnusz eléneklése, halottak napján pedig a magyar világháborús emlékművek és a honvédsírok megkoszorúzása. Előfordult, hogy az üzemi munkások és szövetkezeti dolgozók, vagy akár egyes magyar középiskolák diákjai is megtagadták az „ellenforradalmat” elítélő nyilatkozatok aláírását, a szovjet beavatkozást követően pedig a magyar diákok több helyütt gyászszalagot viselve jelentek meg az iskolákban.⁶⁷

Azt, hogy magában a kommunista párt magyar nyelvű szócsövében, az *Új Szó*ban sem ment minden zökkenőmentesen, maga Dénes Ferenc főszerkesztő is kénytelen volt elismerni az SZLKP KB 1956. december 12–13-i ülésén elhangzott felszólalásában. Dénes az *Új Szó* „ellenforradalom” alatti tevékenységét összességében pozitívan értékelte, nem hallgathatta el ugyanakkor, hogy a lap szerkesztőségének is voltak munkatársai, akik „megingotak” és „nacionalista jelszavak hatása alá kerültek”. Voltak, akik „üdvözölték Nagy Imre visszatérését”, s a magyarországi eseményeket „nemzeti forradalomnak” és „igazságos felkelésnek” tartották. Eszmei alapállásukat a szlovák írószövetség magyar tagozatának ülésén fogalmazták meg, s rá akarták bírni az *Új Szó* szerkesztőségét, hogy tegye közzé határozatukat, amelyben – Dénes szavai szerint – élesebben ítélték el az MDP egykori vezetésének hibáit, mint „az ellenforradalom barbár-fasiszta tetteit”.⁶⁸

Az *Új Szó* szerkesztőségének munkatársai közül utóbb többeket el is bocsátottak a laptól. Egyikük Mács József volt, akinek ügyét 1957. március 8-án a legmagasabb fórumon, az SZLKP KB Irodájának ülésén is megtárgyalták. Mács ugyan hivatalosan egy 1957. januári rádiónyilatkozata miatt kapta meg a felmondást, elbocsátásának indoklása azonban hosszasan ecsetelte az „ellenforradalom” alatti „bűneit” is. Ezek közé tartozott egyebek között az, hogy jelen volt az írószövetség magyar tagozatának fent említett ülésén, amelyen az írók olyan állásfoglalást fogadtak el a magyarországi eseményekkel kapcsolatban, amely nem felelt meg a hatalom elvárásainak. Ennek közzétételét az *Új Szó* elutasította, Mács azonban azt mindenáron közölni akarta, s ezért éles harcot folytatott a lap szerkesztőségében.⁶⁹

67 SNA, ÚV KSS, tajomník Pavol David, 2252–2253. d., a. j. 39–40., Maďarsko. (A csehszlovák belügyi jelentésekből válogatást közöl többek között Kaplan 2005; Simon 2006; a pozsonyi magyar pedagógia iskola gyászszalagos akciójára lásd Vajda 2006a; a komáromi tizenegy éves középiskolában történetekre Gáspár 2003.)

68 SNA, ÚV KSS, pléna (plénum), 1836. d., Zasadanie ÚV KSS, konané v dňoch 12 – 13. decembra 1956.

69 SNA, ÚV KSS, Predsedníctvo, 942. d., a. j. 164., Návrh na uvoľnenie redaktora s. Jozefa Mácsa z redakcie Új Szó.

Annak természetesen a legcsekélyebb esélye sem volt, hogy a cenzúra, illetve a pártközpont által felügyelt és irányított csehszlovákiai lapokban, köztük az *Új Szóban* a magyarországi „ellenforradalom” hivatalos értékelésével ellenkező vélemény napvilágot láthasson. Az *Új Szó* szerkesztőségében történtek ugyanakkor az egyik legékesebb bizonyítékát szolgáltatják a szlovákiai magyar pártlap által is terjesztett pártállami propaganda hamisságának.

Források és irodalom

Levéltári források

Slovenský národný archív, Bratislava (Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsony)
fond: Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska

Korabeli sajtó

Pravda (Pozsony)
Rudé právo (Prága)
Új Szó (Pozsony)

Szakirodalom

- Á. Varga László (szerk.) 1996. *1956 Nógrád megyei kronológiája és személyi adataira*. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár.
- Á. Varga László – Pásztor Cecília 2001. *Az 1956-os forradalom Nógrád megyei okmánytára II/1*. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár.
- Balassa Zoltán 2014. *A cenzúra története Csehszlovákiában 1918–1992. A magyar sajtószabadság lehetőségei*. In Apró István – Paál Vince (szerk.): *A határon túli magyar sajtó Trianontól a XX. század végéig. Fejezetek a magyar sajtószabadság történetéből*. Budapest, Médiatudományi Intézet, 11–56. p.
- Barnovský, Michal 2006. *Maďarská revolúcia roku 1956 a Slovensko*. In Ivaničková, Edita – Simon Attila (szerk.): *Maďarská revolúcia roku 1956 a Slovensko. Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia*. Somorja – Pozsony, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 25–40. p.
- Bílek, Jiří – Pilát, Vladimír 1996. *Bezprostřední reakce československých politických a vojenských orgánů na povstání v Maďarsku*. *Soudobé dějiny* III., č. 4., 500–511. p.
- Blaive, Muriel 2001. *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*. Praha, Prostor.
- Gáspár Tibor 2003. *Az 1956-os komáromi diákok. Valóság*, XLVI., 6. sz., 99–100. p.
- Janek István 2007. *Csehszlovákia*. In Békés Csaba (szerk.): *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Budapest, 1956-os Intézet – Gondolat Kiadó, 178–203. p.
- Kaplan, Karel 2005. *Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953 – 1956*. Brno, Barrister & Principal.
- Kiss József 2006. *1956 ősze Szlovákiában*. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, VIII., 3. sz., 3–20. p.
- Marušiak, Juraj 2005. *Maďarská revolúcia 1956 a Slovensko*. In „Spoznal som svetlo a už viac nechcem tmu...” *Pocta Jozefovi Jablonickému*. Bratislava, Veda, 183–227. p.
- Molnár Imre 2010. *1956 hatása és következményei Csehszlovákiában*. In Zombori István (szerk.): *Az 1956-os magyar forradalom hatása a környező országok egyházaira*.

- Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Historica Ecclesiastica Alapítvány, 93–103. p.
- Pernes, Jiří 1996. Ohlas maďarské revoluce roku 1956 v československé veřejnosti. *Soudobé dějiny* III. č. 4., 512–526. p.
- Pešek, Jan 1993. Maďarské udalosti roku 1956 a Slovensko. *Historický časopis* 41., č. 4., 430–442. p.
- Popély Árpád 2006. A szlovák pártvezetés és az 1956-os magyar forradalom. In Ivaničková, Edita – Simon Attila (szerk.): *Maďarská revolúcia roku 1956 a Slovensko. Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia*. Somorja – Pozsony, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 57–74. p.
- Popély Árpád (szerk.) 2014. *Iratok a csehszlovákiai magyarság 1948–1956 közötti történetéhez II. Válogatás a prágai magyar követség és a pozsonyi magyar főkonzulátus magyar kisebbséggel kapcsolatos jelentéseiből*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Simon Attila 2006. A szlovákiai magyarok és az 1956-os forradalom. In Ivaničková, Edita – Simon Attila (szerk.): *Maďarská revolúcia roku 1956 a Slovensko. Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia*. Somorja – Pozsony, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 41–55. p.
- Szesztay Ádám 2003. *Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében 1956–1962. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet–közép-európai kisebbségpolitikára*. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör.
- Vajda Barnabás 2006a. A pozsonyi magyar pedagógiai iskola 1956-os fekete szalagos akciói. In Szesztay Ádám (szerk.): *Együtt. Az 1956-os forradalom és a határon túli magyarok*. Budapest. Lucidus Kiadó, 177–195. p.
- Vajda Barnabás 2006b. Csehszlovákia álláspontja a magyarkérdés ENSZ-vitájában 1956–1957-ben. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, VIII., 3. sz., 33–45. p.
- Szilka László 1994. Nem kért segítség. *Dimenziók*, II., 1. sz., 22–25. p.

ÁRPÁD POPÉLY

THE BRATISLAVA ÚJ SZÓ AND THE HUNGARIAN REVOLUTION OF 1956. THE ANTI-REVOLUTIONARY PROPAGANDA IN THE HUNGARIAN-LANGUAGE DAILY OF THE COMMUNIST PARTY OF SLOVAKIA

The study analyses the involvement of the Bratislava Hungarian daily Új Szó during the Hungarian revolution of 1956. We attempt to review how the paper reacted on the events taking place in Hungary, and in what way was the propaganda of the power against the revolution presented on its pages. Új Szó—similarly to the Czech and Slovak papers—has condemned the „counter-revolution” in Hungary, but original articles written by the editorial board members were allowed to appear in the newspaper very rarely. Its items were taken over one-on-one from the press agency or from the Czech-language central party daily Rudé právo. But the involvement of Új Szó in 1956 had not exhausted in the propaganda targeted to the Hungarian minority of Slovakia, as the paper, through its special issues to be distributed in Hungary, had also been engaged in the propaganda towards

POPÉLY ÁRPÁD

FÉL ÉVSZÁZAD KISEBBSÉGBEN

Fejezetek a szlovákiai magyarság
1945 utáni történetéből

Fórum Kisebbségkutató Intézet

A szlovákiai nemzetiségek település- szerkezetének változásai az 1970. és az 1980. évi népszámlálás adatai alapján

LÁSZLÓ GYURGYÍK

Changes in the Municipal Structure of National Minorities in Slovakia,
according to the 1970 and 1980 Censuses

31(437.6)

316.022.2(437.6)

316.022.4(437.6)

314.145(437.6)

Keywords: census, national minority, settlement, ethnic configuration, diaspora.

Bevezetés

A 2. világháború után megtartott csehszlovák népszámlálások közül az 1970-es és 1980-as népszámlálás községsoros nemzetiségi adatsorai különleges jelentőséggel bírnak. A pártállami időszakban megtartott censzusok nemzetiségi adatai csak országos, kerületi, illetve járási szintű bontásban lettek közzétéve a Csehszlovák Statisztikai Hivatal egyes, többnyire belső kiadványaiban. A korábbi, az 1950. és az 1961. évi népszámlálási kiadványok még titkosítottak voltak.

Az 1950. évi népszámlálás nemzetiségi adatai nem tekinthetők hitelesnek.¹ A 2. világháború utáni időszakban országos, kerületi és járási szinten az 1961. évi adatok jelentik az első reális támpontot az egyes nemzetiségek számára és területi megoszlásukra vonatkozóan. Azonban az 1961. évi népszámlálás községsoros bontású nemzetiségi adatai a statisztikai hivatal alapján, illetve levéltári forrásokból napjainkig nem kerültek elő, nem ismeretesek.

Az 1970-es és 1980-as népszámlálások községsoros adatai az ezredfordulót követően váltak hozzáférhetővé a Szlovák Statisztikai Hivatal levéltárában. Az adatok két belső kiadványból lettek feldolgozva.²

A községsoros adatokat tartalmazó publikációk 7 szlovákiai nemzetiség adatait tüntetik fel: cseh, szlovák, ukrán (ruszin), orosz, lengyel, magyar, német, melyeket az egyéb és ismeretlen kategóriák egészítenek ki. Az 1970. és az 1980. évi népszámlálások nemzetiségi kategóriái csupán annyiban különböznek, hogy az 1970. évi ukrán (ruszin) helyett 1980-ban csak az ukrán kategória szerepel.

1 A kitelepítések, reszlovakizáció, lakosságcsere után rövid idővel megtartott népszámlálások a magyar nemzetiségűek számát számításaink szerint a várhatónál 113 ezer fővel alacsonyabbnak mutatták ki. Lásd Gyurgyík 2011.

2 Výsledky sčítania ľudu, domov a bytov k 1.12.1970 za obce a ich časti (é.n.), továbbá: Výsledky sčítania ľudu, domov a bytov k 1.11.1980 (é.n.)

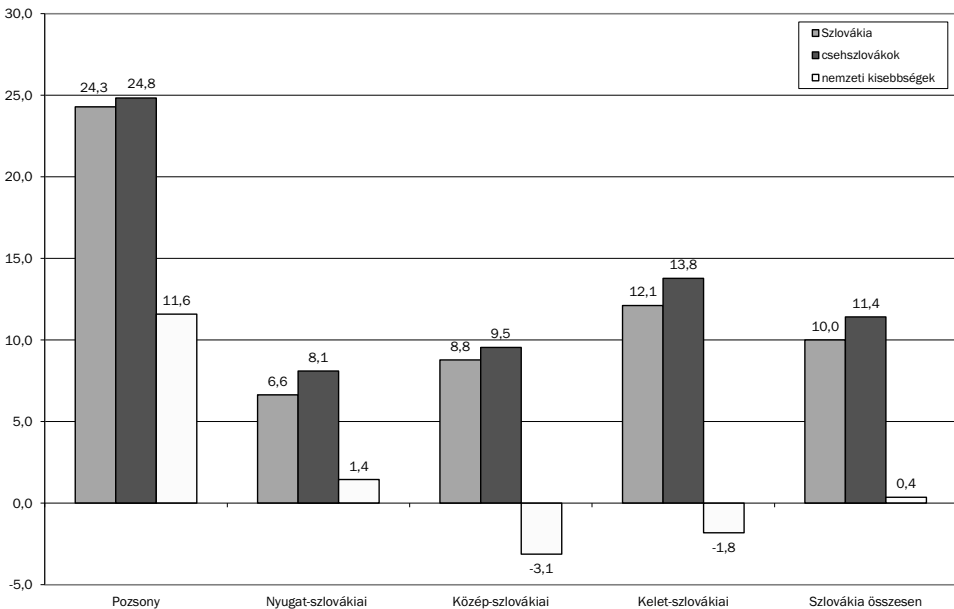
1. A népességszám változásai

Szlovákia népessége az 1970. és az 1980. évi népszámlálások közti időszakban 10,0%-kal 453878 fővel (4 537 290-ről 4 991 168-re) emelkedett. Ebből a „többségi nemzetek”, a csehek és szlovákok aránya 11,4%-kal, 447899 fővel, a többi nemzetiség 0,36%-kal, 2180 fővel növekedett. (A magyarokon [7484 fős 1,4%-os gyarapodás] és a lengyeleken [995 fős, 94,1%-os növekedés] kívül valamennyi nemzeti kisebbséghez tartozó szám apadt.

1.1. Kerületek

A lakosság számának növekedése regionálisan jelentős mértékben különbözött. Pozsony fővárosban³ volt a népességnövekedés a legmagasabb. 24,3%-kal emelkedett a városban élők aránya, ez főleg a bevándorlásnak, és csak kisebb mértékben a természetes szaporodásnak köszönhető. A lakosság száma - eltekintve Pozsonytól - nyugatról kelet felé emelkedett: A Nyugat-szlovákiai kerületben és a Közép-szlovákiai kerületekben a növekedés az országos érték alatt volt: 6,6%, ill. 8,8%, a Kelet-szlovákiai kerületben viszont meghaladta a 12,1%-ot. Az összlakosság növekedését valamennyi kerületben meghaladta a „többségi nemzetek”, a csehek és szlovákok számának növekedése: a Pozsonyban 24,8%-kal, a Nyugat-szlovákiai kerületben 8,1%-kal, a Közép-szlovákiai kerületben 9,5%-kal, a Kelet-szlovákiai kerületben 13,8%-kal gyarapodott a lélekszámuk. A nemzeti kisebbségek száma sokkal kedvezőtlenebbül alakult: Pozsonyban és a Nyugat-szlovákiai kerületben 11,6%-kal, illetve 1,4%-kal növekedett, a Közép és Kelet-szlovákiai kerületekben 3,1%-kal, illetve 1,8%-kal csökkent.

1. ábra. A szlovákiai nemzetiségek számának változása kerületek szerint 1970, 1980, %

Még árnyaltabb képet kapunk, ha járások szerint vizsgáljuk meg az eltéréseket.. Szlovákia csaknem valamennyi járásában növekedett a lakosok száma. Kivételt a Kassa-vidéki járás képez. A járás néhány települését az 1970-es években Kassa városhoz csatolták. Erre vezethető vissza a járás népességének csökkenése.⁴

1.2. A települések nagyságcsoportjai

Szlovákiában 1970-ben 3091 községi jogállással rendelkező helység volt, számuk 1980-ra 2725-re csökkent. A szocialista érában felső, központi utasításra került sor a településszerkezet átalakítására, ennek egyik vetületét a települések mesterséges összeolvasztása, összevonása jelentette. Másik jellegzetessége a településszerkezeti változásoknak a lakosság egy jelentős részének elvándorlása a falvakból a városokba, központi településekre. Ennek következtében jelentősen emelkedett a városokban élők aránya.⁵ Az 5000 fő feletti települések száma a két census között 100-ról 118-ra emelkedett, a városias jellegű településeken élő népesség száma 1 677 700-ról 2 503 199-re, 49,2%-kal növekedett. Az 5000 főnél kisebb településeken élőké 2 859 590-ről 2 487 969-re, arányában 13%-kal csökkent. A törpefalvak (199-nél kisebb létszámú települések) száma 36-tal növekedett, s az itt élők száma is gyarapodott (3496 fővel). Számuk növekedését főleg a 10 évvel korábban még a 199 főnél nagyobb létszámú községek lakosságának népességcsökkenése okozta. A 200 és 499 fős, illetve az 500–999 fő közötti települések száma 136-tal, illetve 172-vel csökkent. Csökkenésük főleg a községösszevonások következménye. Az 1000 és 1999, illetve 2000–4999 fő közötti létszámú települések száma szintén apadt 76-tal, illetve 36-tal. Egy részük a községösszevonások „áldozata”, egy részük viszont ennek nyertese lett, ennek következtében kerültek egy nagyobb népességű településkategóriába. Az 5000–9999 fős települések száma is 2-vel apadt, és ezeken a településeken élők száma is csökkent. Ebben az esetben is néhány település nagyobb népességű településkategóriába lépett. A nagyobb lélekszámú városok valamennyi csoportjában növekedett a települések száma, kivéve a 100 000 fő felettit.

A 10 ezer főnél nagyobb lélekszámú városokban 1980-ban 842 999 fővel éltek többen, mint 10 évvel korábban. Megfigyelhetjük, hogy a 70-es évek urbanizációs folyamatainak elsősorban a 10 ezer és 100 ezer lakosú városok voltak a legnagyobb nyertesei. A 20 és 100 ezer lakosú városok népessége csaknem megduplázódott (93,2%-kal emelkedett). De a 10–20 ezer fős városok népessége is 71,7%-kal nőtt. A két 100 ezer fő feletti nagyváros népessége 29,4% emelkedett.

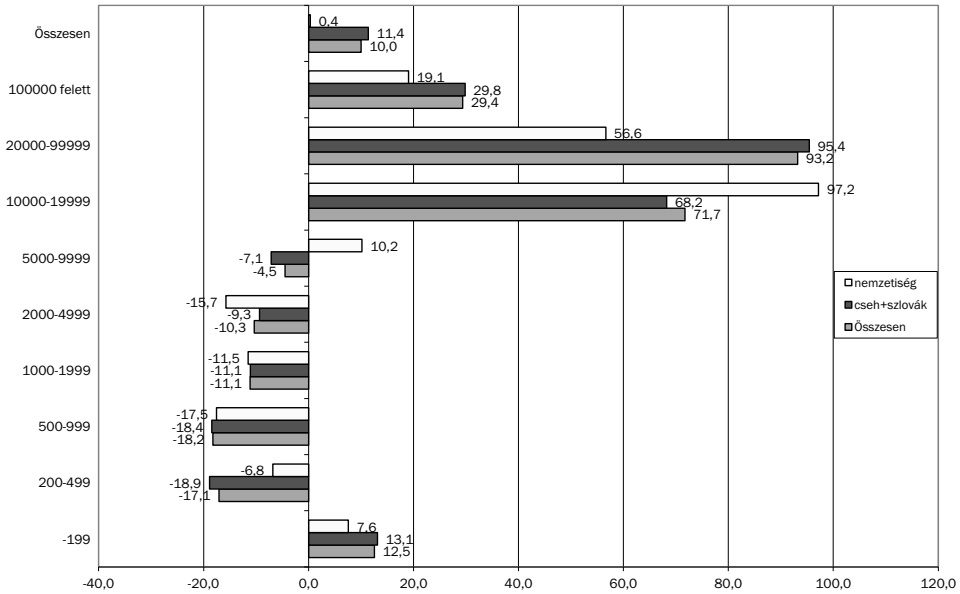
←

3 1980-ban Pozsony kerületi státusszal rendelkezett

4 Lásd: Statistický lexikon obcí, ČSSR 1982 Díl 2 SEVT Praha 1984 1705. p.

5 Dolgozatunkban az 5000 főnél nagyobb lélekszámú helységeket tekintjük városoknak. A városi jogállással rendelkező, illetve az 5000 főnél nagyobb lélekszámú településeken élők aránya alig különbözik.

2. ábra. Szlovákia lakosságának változása a települések nagyságcsoportjai szerint 1970, 1980, %.

A többségi nemzetiségek (csehek és szlovákok) számának növekedése az országos trendeket követi. Kissé magasabb a két legnagyobb lélekszámú városban a növekedésük az országosnál, s némileg magasabb a fogyatkozásuk a 200–499, illetve az 500–999 lakosú falvakban.

A nemzeti kisebbségeknél az országoshoz hasonló a falusi népesség számának csökkenése, a városi népesség növekedése viszont inkább a kis és közepes városokban intenzív. Míg országosan az 5–10 ezer fős városok népessége csökkent (4,5%), a nemzeti kisebbségekhez tartozók száma viszont emelkedett (10,2%). Hasonlóan a 10–20 ezer fős városokban a nemzetiségek száma 97,2%-kal emelkedett, ez meghaladta az összlakosság növekedésének mértékét 71,7%. A 20 ezer főnél nagyobb lélekszámú városokban a nemzeti kisebbségekhez tartozók növekménye már szerényebb az országosnál.

2. Etnikai térszerkezet

A fentiekben a szlovákiai nemzetiségeket két csoportba soroltuk: megkülönböztettük a többségi és a kisebbségi nemzetiségeket. Az elsőt a csehek és szlovákok, a másodikat pedig a többi nemzetiség (magyar, ukrán [ruszin], orosz, német, lengyel, ill. egyéb nemzetiségek) összesített adatai teszik ki. Vizsgáljuk meg, hogy milyen is a nemzetiségek két csoportjának etnikai térszerkezete.

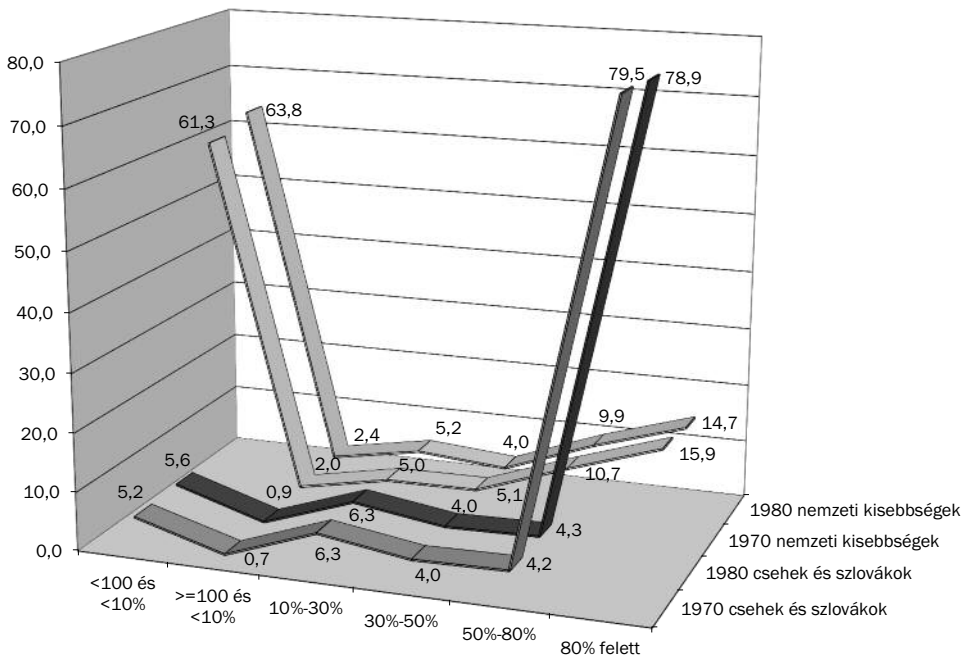
Először azt nézzük meg, hogy hány településen élnek a csehek és szlovákok, illetve a többi nemzeti kisebbséghez tartozók. 1970-ben a 3091 településből 3087-ben élt

legalább 1 szlovák nemzetiségű lakos. A hiányzó 4 településből 1-nek nem volt 1 állandó lakosa sem.⁶ A többi 3 település magyar többségű település volt, ahol nem volt szlovák lakos. Nézzük most a kisebbségek etnikai térszerkezetét: a 3091 településből 1890-ben élt legalább 1 valamelyik nemzeti kisebbséghez tartozó személy, azaz 1204 községben csak szlovákok és csehek éltek. 1980-ban a 2725 településből 1 községnek nem volt 1 lakosa sem, és egy községben, Jénén (Janice, Rimaszombati járás) nem éltek szlovákok. Viszont 859 olyan település volt Szlovákiában, ahol nem élt egy nemzeti kisebbséghez tartozó személy sem. Azaz 1866 településen élt legalább egy személy, aki valamelyik nemzeti kisebbséghez tartozónak vallotta magát.

2.1. Többségi és kisebbségi nemzetiségek

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy milyen arányban élnek a többségi, ill. a kisebbségi nemzetiségek Szlovákia településein. Az etnikai térszerkezetet egy 6 kategóriát tartalmazó szempontrendszer alapján vizsgáljuk meg.⁷

3. ábra. A csehek és szlovákok továbbá a nemzeti kisebbségek által lakott községek aránya a nemzetiségek száma, aránya szerint a településeken 1970, 1980, %

6 Valaškovce községi jogállással rendelkező katonai terület állandó lakos nélkül.

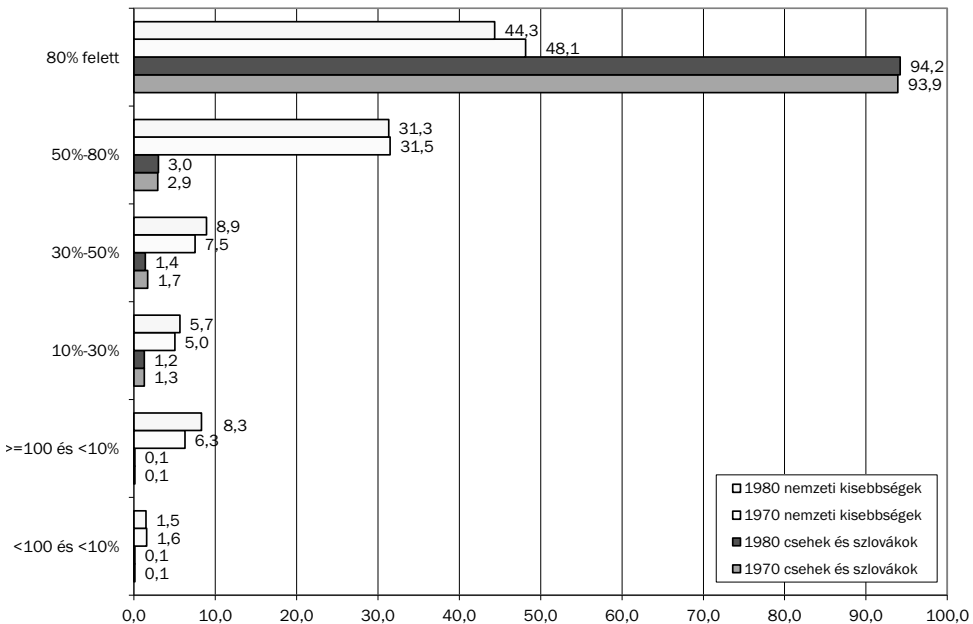
7 Szórványjellegű településeknek azokat a helységeket tekintjük, ahol az egyes nemzetiségek aránya kisebb, mint 10%. Ezen belül megkülönböztetjük azokat a helységeket, ahol 100 főnél kisebb, illetve nagyobb a lélekszámuk. Az egyes nemzetiségek kisebbségi és többségi településeinek 2-2 típusát különböztetjük meg: az előzőben az arányuk 10%-30%, ill. 30%-50%, az utóbbiban 50%-80%, ill. 80%-nál magasabb.

A csehek és szlovákok döntő mértékben olyan településeken élnek, ahol domináns többséget alkotnak (arányuk magasabb 80%-nál). Ezzel szemben a nemzeti kisebbségek által lakott települések többsége szórványtelepülés. Azaz a nemzetiségek által lakott települések döntő többségén arányuk 10%-nál alacsonyabb. 1970-ben az 1890 kisebbségek által lakott településből 1195 településen arányuk nem érte el a 10%-ot. 1980-ban az 1866 településből 1236-ban volt kisebb a nemzetiségek aránya 10%-nál. A nemzeti kisebbségek lakta, a településeken többséget alkotó települések száma az évtized során csökkent: 504-ről 459-re. Mivel a vizsgált időszakban Szlovákia helységének a száma is jelentősen csökkent, százalékos megoszlásuk jobban jellemzi a változásokat: A nemzeti kisebbségek lakta települések közül a szórványjellegű községek aránya a 63,3%-ról 66,2%-ra emelkedett, A kisebbségek által többségben lévő települések aránya 26,6%-ról 24,6% apadt.

A községek etnikai jellegének változásánál a nemzetiségek létét jelentősebb mértékben befolyásolja a nemzetiségi lakosság megoszlásának változása a települések etnikai aránya szerint. Ebből a szempontból merőben más jellegzetességeket figyelhetünk meg: 1970-ben a nemzetiségek 7,9%-a élt szórvány-, illetve szórványjellegű településeken, 1980-ban arányuk 9,8%-ra gyarapodott. Ezzel szemben a kisebbségek által többséget alkotó településeken élt 1970-ben 79,6%-uk, 1980-ra arányuk 75,6%-ra csökkent.

Azaz nem elhanyagolható mértékű szórványosodási folyamat zajlott az évtized folyamán.

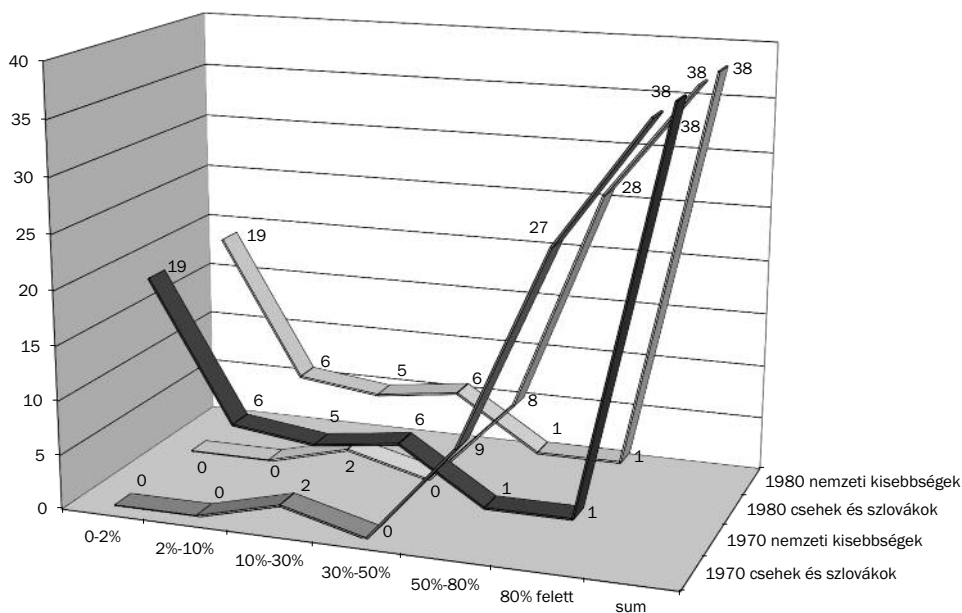
4. ábra. A csehszlovák lakosság és a nemzeti kisebbségek megoszlása a nemzetiségek száma, aránya szerint a községekben, 1970-1980

A nemzeti kisebbségekhez tartozók aránya azokon a településeken emelkedett, ahol szórványban, (7,9%-ról 9,8%-ra), illetve kisebbségben (12,5%-ról 14,6%-ra) vannak. Arányuk a kisebbségek enyhe többségű településein alig csökkent (31,5%-ról 31,3%-ra), az erős többségű településeken nagymértékben apadt (48,1%-ról 44,3%-ra). A csehszlovák lakosság aránya az általuk kisebbségben lakott településeken csökkent (3,0%-ról 2,6%-ra), a szórványban nem változott (0,1%). Kis mértékben nőtt az enyhe többségi településeken (2,9%-ról 3,0%-ra), illetve az erős többségű településeken élők aránya (93,9%-ról 94,2%-ra).

Az etnikai térszerkezet változásait tekintjük át járások szerint is, azaz milyen az egyes járások megoszlása etnikai szempontból. A járások etnikai térszerkezetének vizsgálatánál az előbbtől kis mértékben eltérő kategorizációt alkalmazunk.⁸

5. ábra. A csehek és szlovákok, illetve a nemzeti kisebbségek megoszlása a nemzetiiségek aránya szerint a járásokban 1970, 1980

1970-ben a 38 szlovákiai járásból 36 szlovák többségű volt, csak 2 járásban nem voltak többségben a csehek és szlovákok. A 36 járásból 27-ben minősített többséget alkottak. 1980-ra a helyzet alig változott, mindössze 1-gyel nőtt a minősített többséggel bíró szlovák (és cseh) többségű járások száma. A nemzeti kisebbségek kimutatott aránya Szlovákia jársaiban nem változott. A legtöbb járásban (19) a nemzetiségek

⁸ A szórványjellegű járások két csoportját különböztetjük meg: a kisebbségek aránya a járason belül alacsonyabb mint 2%, illetve 2%-10% között mozog.

szórványban voltak (arányuk kevesebb volt mint 2%). 6 járásban mozgott az arányuk 2 és 10% között, enyhe kisebbségben 5, erős kisebbségben 6 járásban voltak. Két járásban voltak többségben, ebből alkottak 1-ben minősített többséget.

3. Szlovákia nemzetiségei

3.1. Kerületek

Mint említettük, az 1970. és az 1980. évi községsoros népszámlálási adatok 7 nemzetiség adatait mutatták ki, melyeket az egyéb és az ismeretlenek kategóriája egészített ki. A 7 nemzetiség számban és területi eloszlásban is igencsak különbözött. Először nézzük meg az egyes nemzetiségek számának alakulását országosan és kerületek szerinti megoszlásban. Az F1. táblázat adataiból látható, hogy 1970-ben az össznépeség 85,5%-át a szlovákok tették ki, arányuk 1980-ra 86,5%-ra növekedett (F2. táblázat). Ezzel párhuzamosan a magyarok aránya a jelzett időszakban 12,2%-ról 11,2%-ra apadt. A többi nemzetiség közül még a csehek aránya emelkedett 1,0-ről 1,1%-ra, a többi nemzetiség aránya csökkent vagy stagnált. Az ukránok aránya 0,9%-ról 0,7%-ra apadt, a többi nemzetiség aránya nem haladta meg az 0,1%-ot. Jelentős eltérések mutatkoznak az egyes nemzetiségek területi elhelyezkedésében: A szlovákok aránya legmagasabb a Közép-szlovákiai kerületben, arányuk 92,3%-ról 92,9%-ra gyarapodott. A magyarok aránya a Nyugat-szlovákiai kerületben volt a legmagasabb, 22,7%-ról 21,5%-ra csappant. Az ukránok-ruszinok legnagyobb számban a Kelet-szlovákiai kerületben éltek, de az arányuk 3,0-ről 2,5%-ra apadt. A csehek legnagyobb arányban Pozsonyban éltek. Arányuk 3,6%-ról 3,2%-ra esett vissza. A többi nemzetiség aránya igen alacsony, egyikük sem haladja meg az egyes kerületekben a 0,1–0,2%-ot (Lásd F1. F2. táblázat).

3.2. Járások

A következőkben a szlovákiai nemzetiségek járások szerinti megoszlásának alakulásával foglalkozunk. Ennek azonban megvannak a korlátai. Csak azokat a nemzetiségeket vizsgáljuk, amelyek jelentősebb arányban élnek legalább 1 járás területén. 3 nemzetiség aránya egy járáson belül sem éri el a 2%-ot, (lengyelek, németek, oroszok) ezért ezekkel a nemzetiségekkel járások szerinti megoszlásuk szempontjából nem foglalkozunk. A többi 4 nemzetiség megoszlása viszont igencsak különbözik. A nemzetiségek járásokon belüli arányuk szerinti kategóriák közötti elmozdulásra a szlovákokon és cseheken kívül a 10 év folyamán nem került sor. A szlovákok 38 szlovákiai járásból 36-ban voltak többségben. Ebből 1970-ben minősített többségük volt 27, 1980-ban 28 járásban. Csak két járásban voltak enyhe kisebbségben (a Dunaszerdahelyi és a Komáromi járásban). A magyar nemzetiségű lakosság aránycsoportok szerinti összetétele 1970 és 1980 között nem változott: 27 járásban a magyarok aránya kevesebb volt, mint 10%, 10 járásban 10% és 50% között mozgott az arányuk, két járásban tették ki a lakosság többségét, ebből egyben voltak minősített többségben. Az ukránok és ruszinok két járásban voltak enyhe kisebbségben, további két járásban az arányuk 2% és 10% között mozgott, 34 járásban nem érte el arányuk a 2%-ot. A csehek aránya 1970-ben 2, 1980-ban 3 járásban volt kis mértékben magasabb 2%-nál. A többi 36, ill. 35 járásban 2%-nál alacsonyabb volt az arányuk.

1. táblázat. Szlovákia járásainak megoszlása a járáscsoportokban élő nemzetiségek aránya szerint 1970, 1980

Nemzetiségek aránya	Csehek		Szlovákok		Magyarok		Ukránok-ruszinok	
	1970	1980	1970	1980	1970	1980	1970	1980
0-2%	36	35	0	0	23	23	34	34
2%-10%	2	3	0	0	4	4	2	2
10%-30%	0	0	2	2	3	3	2	2
30%-50%	0	0	0	0	6	6	0	0
50%-80%	0	0	9	8	1	1	0	0
80% felett	0	0	27	28	1	1	0	0
Összesen	38	38	38	38	38	38	38	38

A továbbiakban megvizsgáljuk, hogy milyen a nemzetiségek megoszlása a járásokon belüli arányuk szerint.

2. táblázat. A szlovákiai nemzetiségek megoszlása a járáscsoportokban élő nemzetiségek aránya szerint a 1970, 1980

Nemzetiségek aránya	Csehek		Szlovákok		Magyarok		Ukránok-ruszinok	
	1970	1980	1970	1980	1970	1980	1970	1980
0-2%	68,9	65,0	0,0	0,0	0,8	0,8	12,9	17,9
2%-10%	31,1	35,0	0,0	0,0	8,9	9,2	18,9	18,3
10%-30%	0,0	0,0	1,0	1,0	10,8	10,6	68,2	63,8
30%-50%	0,0	0,0	0,0	0,0	50,3	48,9	0,0	0,0
50%-80%	0,0	0,0	15,0	12,3	14,0	14,2	0,0	0,0
80% felett	0,0	0,0	84,0	86,7	15,2	16,3	0,0	0,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az adatokból láthatjuk, hogy a vizsgálatba bevont nemzetiségeknek igencsak eltérő a megoszlásuk a járások etnikai jellege szerint. A szlovákok döntő többsége, (99%) szlovák többségű járásokban élt. A minősített többségű járásokban arányuk 84,0%-ról 86,7%-ra emelkedett, s az enyhe többségű járásokban csökkent 15,0%-ról 12,3%-ra. Erős kisebbségű járásokban 1,0%-uk élt. A legtöbb magyar erős magyar kisebbségű járásokban élt, arányuk a vizsgált időszakban kissé apadt (50,3%-ról 48,9%-ra). A 2 magyar többségű járásban arányuk némileg emelkedett (29,2%-ról 30,5%-ra). Ez főleg a Dunaszerdahelyi járás magyar lakosságszáma gyarapodásának köszönhető. Kis mértékben nőtt a magyarság szempontjából szóránnyjárásoknak minősülő járásokban élő magyarok aránya is (9,7%-ról 10,0%-ra). Az ukránok mintegy 2/3-a élt enyhe kisebbségű járásokban. Arányuk ezekben járásokban nem elhanyagolható mértékben csökkent (68,2%-ról 63,8%-ra). A szóránnyjellegű járásokban élő ukránok aránya növekedett (31,8%-ról 36,2%-ra). A cseh nemzetiségűek szóránnyjellegű járásokban éltek. Ebből 1/3-uk (31,1%, ill. 35,0%) élt olyan járásokban, ahol arányuk 2,0% és 10,0% között mozgott.

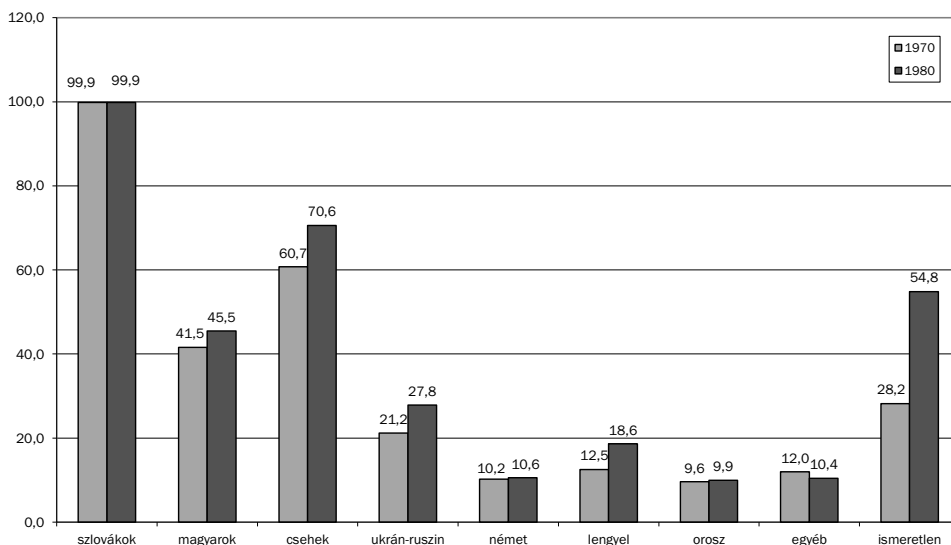
3.3. Települések

A továbbiakban a szlovákiai nemzetiségek megoszlását, jelenlétét, illetve a városokban élő nemzetiségek arányának alakulását vizsgáljuk a településeken.

Első megközelítésben azt vizsgáljuk meg, hogy az egyes nemzetiségek hány településen milyen arányban voltak kimutathatók az egyes településeken (azaz azokat a községeket vesszük tekintetbe, ahol legalább egy személy élt az egyes nemzetiségek tagjai közül). Azért vizsgáljuk elsődlegesen ezen községek arányának (és nem számának) alakulását, mivel a községek száma a két népszámlálás között jelentősen csökkent, és számuk növekedése vagy csökkenése nem feltétlenül jelent tényleges változást is. Általános trendként megfigyelhető, hogy a nemzetiségek által lakott települések aránya növekedett. Abszolút számban ez nem minden nemzetiségnél mutatkozik, mivel a települések száma időközben apadt.

A szlovák nemzetiségűek csaknem minden településen éltek, 1970-ben 3, 1980-ban 1 lakott településen nem élt szlovák lakos (1 település lakatlan). A magyarok által lakott községek aránya 41,5%-ról 45,5%-ra, a cseheké 60,7%-ról 70,6%-ra, az ukránoké 21,2%-ról 27,8%-ra, a németeké 10,2%-ról 10,6%-ra, a lengyeleké 12,6%-ról 18,6%-ra, az oroszoké 9,6%-ról 9,9%-ra gyarapodott, az egyéb nemzetiségűeké 12,0%-ról 10,4%-ra apadt. Csaknem megduplázódott az ismeretlenek aránya 28,2%-ról 54,8%-ra.

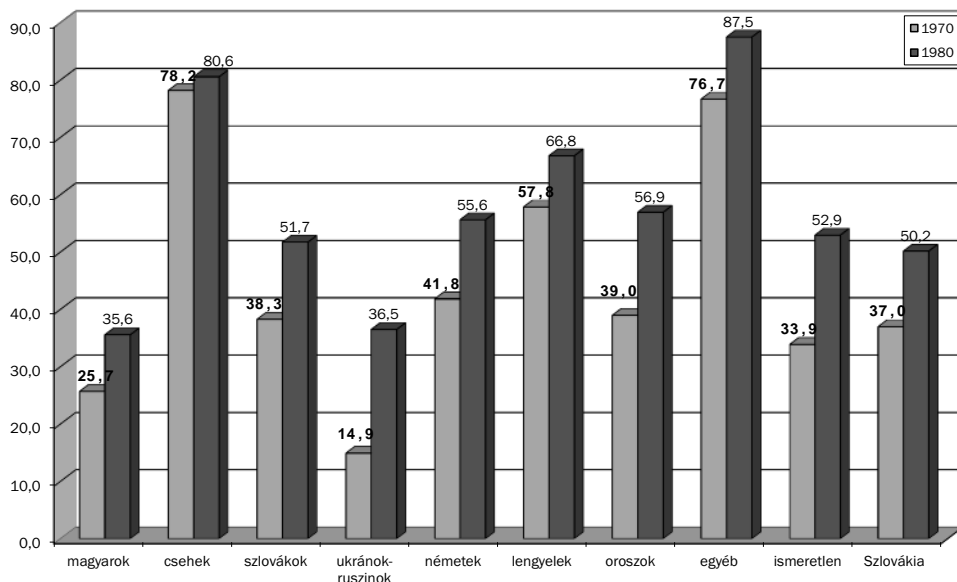
6. ábra. A nemzetiségek által lakott községek aránya 1970, 1980, %

3.3.1. Urbanizáltsági fok

A továbbiakban nézzük meg, hogy az egyes nemzetiségek milyen arányban élnek falvakban, ill. városokban. Az egyes nemzetiségekhez tartozó lakosságot nem a helységek jogi értelemben vett besorolása alapján tekintjük falvakban, illetve városokban élőknek, hanem az 5000 fő alatti, illetve 5000 fő feletti településeket tekintjük statisztikailag falvaknak, illetve városoknak. Szlovákiában 1970-ben a lakosság 37,0%-a, 1980-ban 50,2%-a élt városokban. Tömegével épültek a városokban a panellakások, másrészt a települések összevonása révén jelentős számú lakost „nyertek” a városokhoz csatolt falvak lakosságával. Ezek az intenzív változások az évtized nagymértékű városodási folyamatait szemléltetik.

7. ábra. A városokban élő népesség aránya nemzetiség szerint 1970, 1980, %

Az egyes nemzetiségeknek az országhoz viszonyított alul-, illetve felülurbanizáltsága igencsak különbözött. Amennyiben eltekintünk az egyéb kategóriába soroltaktól, akkor legurbanizáltabbak, legnagyobb arányban éltek a városokban a csehek. Ez a csehszlovák társadalomfejlődés múltbeli sajátosságaira vezethető vissza.⁹ Az országos értéktől kissé magasabb a szlovákok körében a városlakók aránya (38,3%, ill. 51,7%). De egyes kis létszámú szórványnemzetiségek tagjai is az országosnál magasabb arányban élnek városokban: németek(41,8% ill. 55,6%), lengyelek (57,8% ill. 66,8%), oroszok (39,0%, ill. 56,9%). A németek évszázadokon keresztül magasabb arányban éltek a többi nemzetiségnél a városokban, a többi szórványkisebbség esetében inkább egyfajta városok felé irányuló migráció a jellemző.

A legalacsonyabb urbanizáltságú nemzetiség az ukránok-ruszinok (14,9%, ill. 36,5%), akik az ország egyik legelmaradottabb térségében éltek s ez tükröződik településszerkezetükön is. A magyar lakosság alulurbanizáltságának szintén történelmi okai vannak.¹⁰

A nemzetiségek urbanizáltsági fokáról, városokban, illetve falvakban élők aránya szerinti megoszlásuknál még árnyaltabb képet kapunk, ha egy pillantást vetünk a nemzetiségek települések nagyságcsoportjai szerinti megoszlásának mintázataira (F3. És F4. táblázatok).

9 A csehszlovák állam kialakulása után Csehországból Szlovákiába jelentős számban érkeztek értelmiségiek: zömmel hivatalnokok, tanárok, művészek, akik elsősorban városokban telepedtek le. A szlovák állam időszakában számuk csökkent, de a háborút követő években újra emelkedett.

10 Az első világháborút követő néhány évben az országot elhagyó magyarok jelentős része városi polgár volt, továbbá a csehszlovák érában a magyarlakta területek városainak fejlődése messze elmaradt az északabbra található városokétól.

3.3.2. Etnikai térszerkezet

A továbbiakban az egyes nemzetiségek települések szerinti etnikai térszerkezetét vizsgáljuk meg. Elemzésünknel az etnikai térszerkezet vizsgálatánál korábban alkalmazott kategorizációt alkalmazzuk.¹¹ Az általunk vizsgált nemzetiségeket 2 csoportba osztjuk. Az elsőbe tartoznak azok, amelyek az etnikai térszerkezet teljes spektrumával rendelkeznek, azaz valamennyi kategóriába tartoznak olyan települések, ahol ezek a nemzetiségek élnek. Ebből a szempontból az első kategóriába csak 3 nemzetiség sorolható: a szlovákok, magyarok és az ukrán-ruszinok. A 2. csoportba azok a nemzetiségek tartoznak, amelyeknek torz az etnikai térszerkezete, azaz jobbra csak szórványjellegű településeken élnek, esetleg néhány további településen élnek még kisebbségben.

A 3. táblázat adataiból láthatjuk, hogy a szlovákokon kívül a többi nemzetiség által lakott települések többségén az egyes nemzetiségek aránya kisebb, mint 10%, és a lélekszámuk kevesebb, mint 100 fő. A szlovákok esetében az ilyen települések aránya 1970-ben 5,2%-ot, 1980-ban 5,7%-ot tett ki. A magyarok által lakott települések többsége ebbe a csoportba tartozott (57,2%, ill. 58,7%). A többi nemzetiség közül még az ukránok-ruszinok aránya a legkedvezőbb: a szórványtelepüléseknek ebbe a csoportjába az általuk lakott helységek 75,5%-a, ill. 80,7%-a volt. A további nemzetiségek által lakott településeknek több mint 90%-a tartozik ebbe a településcsoportba.

Láthatjuk továbbá, hogy a szórványjellegű települések másik kategóriájába, ahol az egyes nemzetiségek aránya ugyan kisebb, mint 10%, de lélekszámuk magasabb, mint 100 fő, a településeknek egy viszonylag csekély része található: arányuk legmagasabb a csehek (3,0, ill. 3,5%) és a magyarok esetében (1,6%, ill. 2,1%). A többi nemzetiségek tagjai még ennél is kisebb arányban élnek ezeken a településeken.

Olyan településekkel, ahol az egyes nemzetiségek enyhe kisebbségben élnek, már nem minden regisztrált nemzetiség rendelkezik. Az általunk vizsgált nemzetiségek közül a lengyelek által lakott községek egyikében sem haladja meg arányuk a 10%-ot. Azoknak a településeknek az aránya, ahol az egyes nemzetiségek enyhe kisebbségben (10–30%) élnek, legmagasabb az ukránok-ruszinoknál (8,3%, ill. 7,0%) továbbá a szlovákoknál (6,5%, ill. 6,2%), a magyaroknál (2,7%, ill. 3,1%), és az oroszoknál (2,7%, ill. 1,1%). Arányuk meghaladja az 1%-ot a németeknél (1,6%, ill. 1,4%). A csehek által lakott helységek közül csak igen kis számú település tartozik ebbe a kategóriába (5, ill. 1 helység) ebből adódóan arányuk is elenyésző (0,3%, ill. 0,1%).

Olyan településeken, ahol a vizsgált nemzetiségek aránya 30% és 50% között mozgott 1970-ben 5, 1980-ban már csak 4 nemzetiség osztozott. A szlovákokon, (4,0%, ill. 4,1%) magyarokon (4,2%, 4,0%), az ukránokon és ruszinokon, (5,8%, ill. 4,1%) és oroszokon (1,1, ill. 1,0%) kívül 1970-ben még a németek aránya haladta meg 4 településen a 30%-ot (1,3%). Nagy valószínűséggel az orosz nemzetiségű településeken ukránok és ruszinok egy nem elhanyagolható része oroszoknak vallotta magát.

Azokhoz a nemzetiségekhez, melyek valamely településen többséget alkotnak, 3 nemzetiség tartozik: a szlovákokon kívül a magyarok és az ukrán-ruszinok.

Az enyhe magyar többségű települések aránya 12,1%, ill. 11,4%. A szlovákok által lakott településeken lakott települések 4,1, ill. 4,3%, az ukránok és ruszinok 7,5%-a, ill.

¹¹ Lásd 2.1. pont

3. táblázat. Szlovákia nemzetiségei által lakott helységek megoszlása a települések etnikai jellege szerint 1970, 1980, %

A települések etnikai jellege	>0 és <100 fő és <10%		>=100 fő és <10%		10-30%		30-50%		50-80%		80% felett	
	1970	1980	1970	1980	1970	1980	1970	1980	1970	1980	1970	1980
Nemzetiség												
Magyarok	57,2	58,7	1,6	2,1	2,7	3,1	4,2	4,0	12,1	11,4	22,2	20,8
Csehek	96,8	96,5	3,0	3,5	0,3	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Szlovákok	5,2	5,7	0,7	0,9	6,5	6,2	4,0	4,1	4,1	4,3	79,4	78,8
Németek	95,9	96,9	1,3	1,7	1,6	1,4	1,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Lengyelek	99,7	99,6	0,3	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Oroszok	94,6	97,4	1,7	0,7	2,7	1,1	1,0	0,7	0,0	0,0	0,0	0,0
Ukránok-ruszinok	75,5	80,7	1,2	1,2	8,3	7,0	5,8	4,1	7,5	5,1	1,7	1,8
Egyéb	99,2	99,3	0,8	0,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Ismeretlen	99,4	99,4	0,3	0,6	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

4. táblázat. Szlovákia nemzetiségeinek megoszlása a települések etnikai jellege szerint 1970, 1980, %

A települések etnikai jellege	>0 és <100 fő és <10%		>=100 fő és <10%		10-30%		30-50%		50-80%		80% felett	
	1970	1980	1970	1980	1970	1980	1970	1980	1970	1980	1970	1980
Nemzetiség												
Magyarok	1,0	1,0	4,6	6,2	4,3	5,0	6,9	8,5	31,6	32,0	51,6	47,3
Csehek	24,9	23,6	74,6	76,4	0,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Szlovákok	0,1	0,1	0,1	0,1	1,3	1,2	1,7	1,4	2,9	3,3	93,9	93,9
Németek	29,9	41,7	33,7	46,1	23,0	12,2	13,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Lengyelek	85,8	82,1	14,2	17,9	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Oroszok	40,2	60,0	34,2	23,9	14,9	3,9	10,6	12,2	0,0	0,0	0,0	0,0
Ukránok-ruszinok	8,0	8,9	13,1	22,8	14,1	13,9	13,9	20,8	43,4	25,0	7,5	8,6
Egyéb	52,4	46,3	47,6	53,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Ismeretlen	85,5	72,6	11,6	27,4	2,9	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

A továbbiakban nézzük meg, hogy hogyan oszlanak meg az egyes nemzetiségekhez tartozók a települések etnikai jellege szerint.

A nemzetiségek által lakott helységek és az egyes nemzetiségekhez tartozók megoszlása a települések etnikai jellege szerint jelentős mértékben különbözik. A települések etnikai jellege szerint legkedvezőbb a szlovák lakosság megoszlása. 93,9 %-uk élt olyan helységekből, ahol arányuk meghaladta a 80%-ot. További 1,4%, ill. 2,9%-uk élt enyhe szlovák többségű településeken. Elhanyagolhatóan alacsony és csökkenő tendenciát mutat a szlovákok aránya azokban a helységekből, ahol arányuk kisebb, mint 50%: 3,2%, ill. 2,8%.

A szlovákiai magyarok többsége 1970-ben még minősített magyar többségű településeken élt. 1980-ra arányuk már nem érte el az 50%-ot (51,6%, ill. 47,3%). Ugyanakkor a többi kategória szinte mindegyikében a két népszámlálás között emelkedett a magyarok aránya. Az enyhe magyar többségű településeken a növekedés csak mérsékelt volt, (31,6%, ill. 32,0%). A magyar kisebbségű helységekből a magyarok aránya jelentősebb mértékben emelkedett 11,2%-ról 13,5%-ra. Jelentősen emelkedett a szórványban élő magyarok aránya is (5,6%-ról 6,2%-ra). Ezen belül a 100 főnél kisebb lélekszámú és 10%-nál alacsonyabb magyar arányú településeken élők aránya nem változott (1,0%).

Az ukrán-ruszin nemzetiségűek esetében is igen nagy mértékű szórványosodás figyelhető meg. A szórványjellegű településeken élők aránya látványosan 21,1%-ról 31,7%-ra növekedett. Jelentősen nőtt a kisebbségi településeken élők aránya is (28,0%, ill. 34,7%). 1970-ben az ukrán-ruszin lakosság többsége még olyan településeken élt, ahol statisztikailag is többséget alkottak (50,9%). 1980-ban már csak 1/3-uk (33,6%-uk) élt többségi településeken. Ebből a minősített többségi településeken élők aránya 7,5%, ill. 8,6% volt.

A többi nemzetiség közül, mint már említettük, egy sem élt többségi településeken. A németek egy nem elhanyagolható része élt 1970-ben német kisebbségű helységekből (36,4%). Arányuk az évtized végére nagymértékben csökkent (12,2%). Döntő többségük (87,8%) már szórványokban élt.

A 70-es évek elején az oroszok egynegyede (25,5%), 1980-ban már 16,1%-a élt kisebbségi településeken. A csehek körében ez az arány még kisebb, 0,6%, ill. 0,0%.¹²

Összefoglaló

Szlovákia népessége 1970 és 1980 között közel 454 ezer fővel, 10%-kal növekedett.

Az országosnál nagyobb arányban (11,4%) nőtt a csehek és szlovákok száma, a többi nemzetiség száma összességében csak igen szerény mértékben gyarapodott (0,4%). Az évtized folyamán jelentősen módosult a lakosság településszerkezeti összetétele. Közel felével (49,2%-kal) emelkedett a városi népesség aránya, a falusi népességé jelentősen visszaesett (13%-kal). 1980-ban a lakosság többsége már városokban élt. A többségi nemzetiségek városodása messze meghaladta a nemzeti kisebbségeket. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy az egyes nemzetiségek etnikai térszerkezete

¹² 1980-ban egy cseh kisebbségű településen 27-en vallották magukat cseh nemzetiségűnek. Ez a csehek 0,047%-a volt.

is jelentősen módosult. A nemzeti kisebbségek településszerkezetét erősödő szórványosodás jellemezte, azaz a nemzetiségek aránya növekedett a szórványjellegű településeken, s csökkent a többségi településeken élők aránya. Ez a folyamat a kisebb lélekszámú nemzetiségeket nagyobb mértékben érintette a nagyobb népességszámú nemzetiségeknél.

Irodalom

- Gyurgyik László: A szlovákiai magyar lakosság demográfiai változásai 1949 és 1963 között, különös tekintettel a népmozgalmi folyamatokra In: Hushegyi Gábor (szerk.): *Magyarok a sztálinista Csehszlovákiában 1948–1963*. Pozsony/Bratislava, Hagyományok és Értékek Polgári Társulás, 2011, 26–41. p.
- Historický lexikon obcí Slovenskej republiky 1970–2001*. Bratislava, Štatistický úrad Slovenskej republiky, 2003.
- Statistický lexikon obcí ČSSR 1982*. Díl 2. Praha, SEVT, 1984.
- Výsledky sčítania ľudu, domov a bytov k 1.12.1970 za obce a ich časti* (é.n.)
- Výsledky sčítania ľudu, domov a bytov k 1.11.1980* (é.n.)

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XVIII. évfolyam 2016/4, Somorja

F1. tábla. Szlovákia nemzetiségeinek kerületek szerinti megoszlása, 1970

Nemzetiség	Szlovákia összesen	%	Pozsonyi kerület	%	Nyugat-szlovákiai kerület	%	Közép-szlovákiai kerület	%	Kelet-szlovákiai kerület	%
Magyarok	552006	12,2	16038	5,2	357665	22,7	88147	6,3	90156	7,2
Csehek	47402	1,0	11009	3,6	13454	0,9	14031	1,0	8908	0,7
Szlovákok	3878904	85,5	274790	89,8	1203722	76,2	1293384	92,3	1107008	88,5
Ukránok-ruszinok	38960	0,9	363	0,1	257	0,0	312	0,0	38028	3,0
Oroszok	3278	0,1	413	0,1	229	0,0	218	0,0	2418	0,2
Lengyelek	1058	0,0	150	0,0	251	0,0	330	0,0	327	0,0
Németek	4760	0,1	1104	0,4	312	0,0	2736	0,2	608	0,0
Egyéb	4377	0,1	1738	0,6	991	0,1	761	0,1	887	0,1
Ismeretlen	6545	0,1	327	0,1	2113	0,1	1736	0,1	2369	0,2
Összesen	4537290	100,0	305932	100,0	1578994	100,0	1401655	100,0	1250709	100,0

F2. tábla. Szlovákia nemzetiségeinek kerületek szerinti megoszlása, 1980

Nemzetiség	Szlovákia összesen	%	Pozsonyi kerület	%	Nyugat-szlovákiai kerület	%	Közép-szlovákiai kerület	%	Kelet-szlovákiai kerület	%
Magyarok	559490	11,2	18731	4,9	362675	21,5	86689	5,7	91395	6,5
Csehek	57197	1,1	12126	3,2	17631	1,0	16343	1,1	11097	0,8
Szlovákok	4317008	86,5	344637	90,6	1298060	77,1	1415801	92,9	1258510	89,7
Ukránok-ruszinok	36850	0,7	539	0,1	408	0,0	418	0,0	35485	2,5
Oroszok	2410	0,0	381	0,1	287	0,0	209	0,0	1533	0,1
Lengyelek	2053	0,0	247	0,1	490	0,0	610	0,0	706	0,1
Németek	2918	0,1	872	0,2	311	0,0	1354	0,1	381	0,0
Egyéb	2898	0,1	1332	0,4	721	0,0	334	0,0	511	0,0
Ismeretlen	10344	0,2	1394	0,4	3308	0,2	3008	0,2	2634	0,2
Összesen	4991168	100,0	380259	100,0	1683891	100,0	1524766	100,0	1402252	100,0

F3. táblázat. A helységekben élő népesség száma a helységek nagyságcsoportjai és nemzetiség szerint, 1970

Nagyságcsoportok	Szlovákia összesen	Szlovákok	Magyarok	Csehek	Ukránok-ruszinok	Németek	Oroszok	Lengyelek		Egyéb	Ismeretlenek
1-199	27897	23568	1520	55	2604	1	133	3	0		13
200-499	303003	258789	29664	842	11886	464	800	41	29		488
500-999	697357	572164	109400	1833	11246	748	436	97	282		1151
1000-1999	904961	765157	131258	2853	3167	704	142	130	271		1279
2000-4999	926372	775487	138515	4765	4251	853	490	175	439		1397
5000-9999	391705	326954	57620	4835	871	211	141	116	439		518
10000-19999	317722	275504	34170	5194	1610	315	185	89	255		400
20000-49999	517896	473598	28005	12271	1902	274	332	191	679		644
50000-99999	0	0	0	0	0	0	0	0	0		0
100000 felett	450377	407683	21854	14754	1423	1190	619	216	1983		655
Összesen	4537290	3878904	552006	47402	38960	4760	3278	1058	4377		6545

F4. táblázat. A helységekben élő népesség száma a helységek nagyságcsoportjai és nemzetiség szerint, 1980

Nagyságcsoportok	Szlovákia összesen	Szlovákok	Magyarok	Csehek	Ukránok-ruszinok	Németek	Oroszok	Lengyelek		Egyéb	Ismeretlenek
1-199	31393	26627	1873	94	2557	0	139	10	1		87
200-499	251267	209910	30489	768	8942	158	267	54	23		633
500-999	570284	466210	90569	2002	9085	383	510	165	118		1308
1000-1999	804291	679358	117740	3389	1459	497	50	229	200		1494
2000-4999	830734	702571	119898	4868	1361	257	72	224	404		1346
5000-9999	374260	304555	60160	3565	4545	182	218	218	457		688
10000-19999	545659	464235	70241	8012	1148	233	132	275	1168		1192
20000-49999	582822	528534	38650	9979	3364	153	209	333	1183		1183
50000-99999	417831	402870	3069	8205	2150	111	236	177	724		724
100000 felett	582627	532138	26801	16315	2239	944	577	368	1689		1689
Összesen	4991168	4317008	559490	57197	36850	2918	2410	2053	5967		10344

LÁSZLÓ GYURGYÍK

CHANGES IN THE MUNICIPAL STRUCTURE OF NATIONAL MINORITIES IN SLOVAKIA, ACCORDING TO THE 1970 AND 1980 CENSUSES

This study examines the 1970 and 1980 census data of municipalities of Slovakia inhabited by national minorities. The data rows of the two censuses related to national minorities could not be examined earlier as they only became available in the years following the turn of the millennium. The data series, besides those concerning the seven national minorities of Slovakia (Czechs, Slovaks, Ukrainian-Ruthenians, Russians, Polish, Hungarians, Germans), also contain data on other national minorities and those with unknown national identity. In this study we analyse data broken down by administrative units (counties, districts), municipality sizes, proportion of national minorities, and the number of members belonging to the individual minority communities. We examine the changes in the consolidated municipal data rows of majority and minority, as well as the changes in the data of the individual national minorities separately. Based on the analysed data, we can see the modifications of the ethnic spatial structure in the reviewed period in Slovakia. For better understanding, the changes taking place over the decades are further detailed by graphs and charts.

Lányanyának lenni, avagy egy múltbeli szociológiai terepkutatás eredményei

ZSUZSANNA LAMPL

To Be a Single Mom—Results of a Sociological Field Research Made in the Past

316

316.356.2(437.6)

Keywords: single mother, partnership, qualitative research

Bevezetés

Az alábbi írás 1984-ben, azaz több mint harminc évvel ezelőtt készült. Nem tudományos folyóirat, hanem a *Nő* című, akkoriban 35-40 ezres példányszámban megjelenő képes hetilap számára, amely az egyetem elvégzése utáni első munkahelyem volt. A főszerkesztő, Haraszi Mészáros Erzsébet nagy érdeklődést mutatott a szociológia iránt, s neki köszönhetem, hogy a szokványos újságírási és szerkesztési munkák mellett a szerkesztőségben töltött három aktív év alatt alkalmam nyílt néhány szociológiai terepkutatás elvégzésére is. Ezek egyike a lányanyaságról szólt, tehát arról az állapotról/ jelenségről, amikor egy nőnek hajadonként, vagyis házasságon kívül születik gyermeke.

A kutatást öt járásban végeztem: a Dunaszerdahelyi, Komáromi, Lévai, Losonci és Nagykürtösi járásokban. Három módszert alkalmaztam. Az első módszer a dokumentumelemzés volt: újságíróként bepillantást nyerhettem a lányanyák aktáiba, számtalan jegyzőkönyvet olvastam el, amelyekből azonban az adatok intim és titkos jellege miatt valójában írásban semmit sem használhattam fel, viszont általuk betekintést nyertem a lányanyaság problematikájába, s ezzel a tudással felvértezve nyúltam a következő módszerekhez. A második módszer a személyes, félig strukturált interjú volt. A lányanyaság múltjáról a Nagykürtösi járás három falujában, Ipolyvarbón, Nagycsalomiján és Zsélyen, valamint a járási székhelyen, Nagykürtösön beszélgettem idősebb asszonyokkal. A jelenről, vagyis a nyolcvanas évekbeli helyzetről az említett járások gyermekvédelmi osztályának felelős dolgozóival, valamint 49 lányanyával készült interjú szolgáltatta az információkat. A harmadik módszer a terepkutatás volt, amikor a titkos résztvevő megfigyelő pozíciójából adódóan lányanyának adtam ki magamat. Így alkalmam nyílt a saját bőrömmön is tapasztalni az emberek viszonyulását. Összesen tehát öt forrásból gyűjtöttem az adatokat: a jegyzőkönyvekből, az idősebb adatközlőktől, a hivatali referensektől/védőnőktől, a lányanyáktól és saját tapasztalatból.

A lányanyák számát nem rögzítik a statisztikák, csupán a gyermekszületések számát, ezen belül a házasságon kívül született gyermekekét is. Ez a szám azonban nem azonos a lányanyák számával, hiszen egy anyának nemcsak egy, hanem több házasságon kívül született gyermeke is lehet. Vagyis a lányanyák száma alacsonyabb a házasságon kívül született gyermekek számánál. Azonban a két jelenség feltételezi egymást, s az elmúlt három évtizedben mindkettő – a házasságon kívül szülő nők és a házassá-

gon kívül született gyermekek aránya – növekvő tendenciát mutat. A lányanyaság témája tehát nem veszített aktualitásából, Szlovákiában mégsem készült róla – sem korábban, sem mostanában – egyéb szociológiai felmérés. Ezért tartottam fontosnak az érdeklődő tudományos közvélemény elé tárni ennek a régebbi – s úgy tűnik, egyetlen – kutatásnak az eredményeit.

1. Lányanyának lenni a múltban

Az ötletet, hogy épp ezzel a témával foglalkozzam, az élet adta. Huszonöt éves, művelt, csinos tanárnő ismerősöm hatévi együttjárás után teherbe esett, mire a partnere szakított vele, mondván, „sosem szerettelek igazán, ezért nem veszek feleségül”. A lány az eltelt évek folyamán többször is fontolgatta, hogy véget vet a kapcsolatnak, mert a társa gyakran gorombáskodott vele, még mások előtt is lehülyézte. Végül édesanyja érvei – „mindenki tudja, hogy mióta jártok együtt, ki hiszi majd el, hogy nem ő hagyott ott, és akkor kinek fogsz kelleni, a nőnek mindig is túrni kellett, mit gondolsz, hol találsz majd jobb férfit, vénlány maradsz szégyenszemre...”¹ – meggyőzték. Most keserűen foglalja össze a történeteket: „azért maradtam vele, mert férjhez akartam menni, s most meg lányanya leszek, egy a sok közül...”

Ezt hallgatva jutottak eszembe a kérdések: vajon hány hasonló sors rejlik a lányanyák és a házasságon kívül született gyermekek számát jelző statisztikák mögött? Ki és miért lesz lányanya? Milyen partnerkapcsolat előzi meg gyermekük születését? Milyen magatartást tanúsít a környezet a lányanyákkal szemben, mit tart róluk a közvélemény? Ezekre a kérdésekre kerestem a választ fél évig tartó vizsgálódásaim során. Az eredmények közreadását megelőzően azonban vessünk néhány pillantást a múltba.

Lányanyák és házasságon kívül született gyermekek mindig voltak, bármennyire tagadja is ezt sok idősebb ember, azt remélve, így erkölcsösebb színben tüntetheti fel a múltat. Persze abban igazat kell adnunk nagyszüleink korosztályának, hogy a század első felében ritkábbak voltak a házasság előtti szexuális kapcsolatok, mint ma. „Régen csak az urak között fordult elő az ilyesmi, a szegény ember a vallás hatása alatt élt, szigorúan betartotta a tízparancsolatot. Aki pedig belekóstolt, az rá is fizetett, mert megesezt, mert a vigyázatot nem ismerték.”²

Az ún. megesezt leányok egy része férjhez ment még a gyermek születése előtt. Voltak azonban olyanok is, akiknek házasságkötését gyermekük apjával különféle okok akadályozták, s így lányanyaként hozták világra a csecsemőt. S akadályok bizony léteztek szép számmal! A legáthághatatlanabb a katonakötelesség volt. A monarchia honvédelmi törvénye ugyanis kimondta, hogy az a férfi, aki nincs felmentve a katonai szolgálat alól vagy nem helyezték tartalékállományba, nem nőülhet meg. Ez az Ausztriában 1958-ig érvényben levő törvény azt jelentette a gyakorlatban, hogy a férfiak 23 éves korukig nem nőülhettek. S aki megsértette a törvényt? Az ifjú párt és a papot is magas pénzbírsággal, sőt börtönbüntetéssel sújtották.

1 Úgy tűnik, ez részben még ma is érvényes, például: <http://zena.sme.sk/c/2626179/chcem-zostat-slobodnou-matkou.html>, letöltve: 20016. november 9.

2 Ulman Lajosné, dernői lakos nyomán

További komoly akadályt jelentett a vallási és a vagyonbeli különbség. Ezek mellé gyakran társult olyan akadály is, hogy a férfi már nő volt vagy éppenséggel ismeretlen. Ez utóbbi főleg futó kapcsolatok esetében jöhetett számításba, de az adatközlők olyan esetekről is hallottak, hogy a férfi szándékosan hamis néven mutatkozott be, vagy éjszaka, a sötétben erőszakolta meg a lányt, aki így semmit sem láthatott, és nappal sem ismerhette fel őt.

Ezek az akadályok általában mindenhol léteztek. De nem mindenhol tulajdonítottak nekik egyforma súlyt. A katonakötelesség kivételével valamennyi említett akadály megítélésénél az adott település jellege, elsősorban gazdasági körülményei voltak a meghatározóak. Azokon a területeken, ahol a lakosság nem rendelkezett saját földdel, hanem túlnyomórészt szezonmunkákkal kereste meg a kenyérrevalót, több gyermek született házasságon kívül, hiszen a fiataloknak a szezonmunkák idején több alkalmuk nyílt az ismerkedésre, s mivel a legtöbbször idegen környezetben dolgoztak, ahol nem érezték magukon a falu szemét, s ahol a munka utáni körülmények – pl. az, hogy egymás mellett aludtak a kazalban – is megfelelőek voltak, gyakrabban került sor nemi kapcsolatra is. Az ilyen, túlnyomórészt szegények lakta falvakban a vallás- és vagyonbeli különbségeket nem tartották komoly akadálynak a házasságkötésnél, mivel a jövőbe feleség és gyermek is értékes munkaerőnek számított a családban. S ez volt az elsődleges szempont. Más volt a helyzet azokban a falvakban, ahol nagyobbak voltak a lakosok vagyonbeli különbségei, s ahol nagyrészt a saját földjeiken gazdálkodtak az emberek. Itt a női munkaerőnek sokkal kisebb volt az értéke. Inkább az számított, mit hoz magával a fiatalasszony, jókora földdarabot vagy csak keskeny csíkot, esetleg semmit. S bizony gyakran előfordult, hogy bár a gazdag legény legtöbbször kifizette a leányt, végül otthonról űzték el őt, mert állapotában már nemigen vehették hasznát.

A felsorolt körülményektől függött az is, hogy miképpen viszonyultak a falubeliek a lányanyához. Bár e téren nagyon erős volt az egyház hatása, mégis azokon a területeken, ahol nagyobb vagyonbeli különbségek voltak, s ahol, mint említettem, a család is sok esetben kitagadta a lányanyát, bizony az közmegejtés tárgya lett. A szegényebb falvakban viszont – annak ellenére, hogy itt sem örültek – a szülők megvédték lányukat, hiszen az a szülés után újra munkába állt, s a megkeresett pénz újra a család pénztárába vándorolt.

De hogy ne maradjunk csupán az általános leírásnál, íme egy kis ízelítő a Nagykürtösi járás három faluja, Ipolyvarbó, Nagycsalomija és Zsély néhai leányanyáinak sorsából.

Az itteni lányanyák többnyire szegény lányok voltak. A faluban persze mindenki tudta, hogy ki a gyermekük apja, s elítélték, hogy szerencsétlenné tette a lányt. Mert míg a szegény legény többnyire elvette, a gazdag csak elcsábította, elvenni már nem akarta. Ezek a gazdag legények pénzt adtak a lányoknak, hogy ne árulják el őket, de a faluban nem lehetett semmit sem eltitkolni. Az emberek viszont ilyenkor csak suttozni mertek, nehogy megbántsák a gazdagot.³ Voltak lányanyák, akik azért nem mehettek férjhez, mert szegényebbek voltak a legénynél, de volt egy olyan is, aki azért nem, mert idősebb volt a fiúnál. Ezek végül is megtörték a szülőket és házassággal végződött a

3 Badal Irma ipolyvarbói lakos nyomán

kapcsolatuk.⁴ Zsélyben sok gyermeknek a pap volt az apja, vagy az ottani kastélyban elszállásolt katonák.⁵

S hogyan éltek a lányanyák? Akiket kitagadtak a szüleik, az árendásházban kaptak olcsó pénzért szállást. Aratni jártak, sokszor a gyermeket is magukkal vitték. A lányanyák a templomban a padok végén, kétoldalt álltak. Koszorúba kötötték a hajukat, de csak madzagot köthettek bele, mint a lányok, asszonyos masnit nem. Ha beálltak a körbe táncolni, a többiek kikanyarították őket.⁶

Keserű volt a sorsuk ezeknek a lányanyáknak. Akárcsak a dernőieknek, ahol azt tartotta a falu közvéleménye: „vigyázz magadra, férfiembernek ne hagyj magadhoz nyúlni, mert megcsal, gyereked lesz, és akkor mehetsz a háztól, le is út, fel is út. Ettől igen féltek a lányok, és tisztességes leány nem is hagyott magához nyúlni. De mivel ezek mellett könnyűvérű nő mindig volt és lesz, így megesett személy is lesz mindig.”⁷

A múlt és jelen határára érkezve nem szabad megfeledkeznünk egy fontos dologról, ti. hogy a megkérdezettek, akik mindig a „megesett személy” kifejezést használták, ide sorolták a lányanyákon kívül azokat a férjes és özvegyasszonyokat is, akiknek nem a saját férjüktől született gyermekük – hiszen tudjuk, hogy a faluban semmi sem maradhatott titokban –, hanem legényembertől, a paptól vagy katonáktól. Ketten is említették, hogy 1918–19-ben katonák jöttek Varbóra. A templomnál mulattak a menyecskékkel, akik azt énekelték: „Húzd rá cigány, kapom a segélt, a segélt / Isten az uram haza ne segéld. / Míg az uram idehaza volt, / csipkés bugyogóm sohase volt.”⁸ Ez is, de a régen használt megnevezések, kifejezések is – „megesett személy”, „ringyó”, „kocagyereke van”, „könyvecskére élt”, „blintre csinálta”, „olyan a vére”, „jómadár” – azt bizonyítják, hogy általában a legfőbb véteknek, így a lányanyaság legelítélendőbb elemének is a házasság előtti (illetve kívüli) nemi kapcsolatot tartották, a fogantatás pillanatát, a „megesés”-t, míg ma inkább annak következményeire helyezük a hangsúlyt. Azelőtt a megesett lányt, attól függetlenül, hogy azonnal férjhez ment, kicsúfolták. A mai megítélésnél viszont nem azt tartják a legfontosabbnak, hogy másállapotban van, hanem hogy egyáltalán férjhez megy-e. Tehát bizonyos eltolódás tapasztalható a főleg valláserkölcsilleg befolyásolt értékelésben. Ez tükröződik vissza a családjogtól kezdve a közvélemény hozzáállásán a mai lányanyák magatartásáig minden szférában.

2. Lányanyának lenni a múlt század nyolcvanas éveiben

Azt, hogy Csehszlovákiában hány lányanya él, nem tartják számon, azt viszont igen, hogy az adott évben hány csecsemő született házasságon kívül. Így arról is képet kapunk, hogy évente hány nő lép be a lányanyák táborába. 1980-ban például 14 191-en – az összesen világra jött 250 385 csecsemő közül ugyanis ennyi született házasságon kívül. Hogy 1980 előtt s azóta mennyien, arról még a későbbiekben szó lesz.

4 Makó Istvánné és Kelemen Margit ipolyvarbói lakosok nyomán

5 M.T., magát megnevezni nem kérő nagykürtösi lakos nyomán

6 Badal Irma ipolyvarbói lakos nyomán

7 Ulman Lajosné dernői lakos nyomán

8 Badal Irma és Kelemen Anna ipolyvarbói lakosok nyomán

Egyelőre csak azért említem ezt az önmagában talán nem sokat mondó számot, hogy érzékeltessem: az általános vélekedéssel szemben a lányanyaság nem csupán néhány „könnycsepp” nő „ügye”, amellyel nem érdemes foglalkozni, hanem olyan méretet öltött társadalmi jelenség, amelynek létezésével a jövő házasság- és családmmodelljének előrelépésénél is számolni kell.⁹

De lássuk, mi történik az után, hogy a férjnél nem levő nő megszüli a gyermekét. Három lehetősége van. Az első, hogy az apával együtt felkeresi az illetékes nemzeti bizottság anyakönyvi osztályát, ahol a férfi elismeri az apaságot. A lányanyák legnagyobb része ebbe a csoportba tartozik. Ők túlnyomó többségben együtt élnek gyermekük apjával, s általában előbb vagy utóbb összeházasodnak.

A második lehetőséggel élő lányanyák a gyermek apjával való előzetes megállapodás alapján eltitkolják annak nevét. Az ebbe a csoportba tartozó lányanyák partnerei vagy nősek, vagy a „kompromittálást” akarják elkerülni, mivel beosztásuk, közéleti funkciójuk, további karrierjük stb. miatt ezt „nem engedhetik meg maguknak”. De ebbe a csoportba tartoznak azok az idősebb, egyedülálló nők is, akik tudatosan vállalják a lányanyaságot, mondván, ha már állandó partnert, férjet úgysem találnak, legalább gyermekük legyen. Érthető, hogy a lányanyáknak ez a csoportja a legkisebb létszámú, hiszen valamennyien tisztában vannak azzal, hogy az apa nevének elhallgatásával tulajdonképpen az intézményesített segítséget utasítják vissza. Azok közül, akik mégis így tesznek, sokan csak rövid ideig bírják a környezet felől érkező társadalmi nyomást, a gyanúsítgatásokat, hogy „azért nem mond nevet, mert maga sem tudja, ki a gyereke apja”, amit csak megtétezőnek a gyermek panaszai, aki később nem tudja, mit válaszoljon, ha megkérdezik tőle, ki az apukája. Ezért ezek a lányanyák később bejelentik az apa nevét, aki ezt követőleg vagy elismeri az apaságot, vagy nem.

A harmadik lehetőség még inkább kényszerhelyzet. Akkor élnek vele a lányanyák, ha az apa az anyakönyvvezető előtt nem ismeri el az apaságot. Ilyenkor az ügyet a gyermekvédelmi osztályra továbbítják, s ha a helyzet egy hónapon belül sem változik, az apaként megjelölt férfit beidézik a bíróságra. Ha oda sem megy el, a gyermekvédelmi osztály a kiskorú gyermek nevében megindítja az apasági keresetet, melyben az anya mint tanú szerepel. Vizsgálódásaim során a lányanyáknak elsősorban erre a csoportjára voltam kíváncsi.

Mielőtt azonban rátérnék a Losonci, Nagykürtösi, Lévai, Komáromi és Dunaszerdahelyi járások előttem feltárt 1983/84-es „lányanya-térképének” ismertetéséhez, szeretnék szólni azokról a problémákról is, amelyekkel a kutatás során találkoztam. Mert a maguk módján ezeknek is adatértéke van.

A legnagyobb nehézséget majdnem minden esetben a megkérdezettek ellenállása okozta. A megkérdezettek: az említett járások gyermekvédelmi osztályának felelős dol-

9 Ez a mondat sem véletlenül került be az írásba, ugyanis a Nőt kiadó Živena igazgatója egy velem folytatott beszélgetésben aggályát fejezte ki, hogy vajon hasznos-e egy ilyen témával foglalkozni, nem ásom-e alá vele a szocialista közerkölcset. Ez a mondat volt a válaszom, amit egyébként beszélgetésünk során szóban is kifejtettem.² Alább a fordításokat és azok revideált változatait, továbbá a részfordításokat összefoglalóan *fordításnak*, a fordításban és revideálásban részt vevő szakembereket pedig *fordítóknak* nevezem.

gozói (ami a lányanyaság jelenét illeti), és néhány idősebb adatközlő (ami a múltat). Az utóbbiak szerint azelőtt, legalábbis „ebben a faluban nem volt megesezt leány” (pedig akkor már más odavalósi adatközlőtől tudtam, hogy volt), nem úgy, mint most, amikor „mindenki úgy megy férjhez”.¹⁰ A gyermekvédelmisek közül pedig néhányan arról próbáltak meggyőzni, hogy a téma nagyon intim jellegű, „nem való újságba”, és különben is, mi van ezen vizsgálónivaló, amikor „néhány mondatban elmondható az egész”. A lányanyák viszont közlékenyek voltak.

Több esetben tapasztaltam, hogy a régi fogalmak közül néhányat – bár ezek a mai körülmények között már elavultak, és a hivatali nyelvben új kifejezésekkel helyettesítettek őket – még mindig használnak a hivatalban. Ilyen például a „törvénytelen gyermek” kifejezés. Lehet, csupán megszokásból mondták, vagy nyelvbotlás volt, azt azonban tudjuk, hogy a fogalmak, kifejezések sosem véletlenül élnek tovább, mindig kell valaki, aki a használatukkal továbbtáplálja a fennmaradásukat. Nem kis nehézséget okoztak a nem tisztázott fogalmak. Ki mit ítél „komoly” ismeretségnek? Mi az, hogy „könnyű nő”, „véletlen ismeretség”? Mert míg a lányanya állította, hogy nagyon szerették egymást a gyermek apjával, és hűséges volt hozzá, a gyermekvédelmen ennek ellenkezőjét állították az adott esetről. Bár a kapcsolat végkifejlete nem igazolta a lányanyák véleményét, mégis felmerült a kérdés: kinek van igaza? Hogy minél elfogulatlanabb képet kapjak, három forrásból gyűjtöttem a tapasztalatokat: maguktól a lányanyáktól, a nemzeti bizottságok felelős dolgozóitól, és abból, amit saját bőrömön keresztül éltem át, amikor a terepkutatás titkos résztvevő megfigyelő pozíciójából adódóan lányanyának adtam ki magamat.

Általánosan érvényes, hogy minél alacsonyabb az adott járás lakosainak átlagéletkora, annál több gyermek születik. Hogy ezen belül hány gyermek születik házasságon kívül, akárcsak a múltban, vélhetően ma is nagymértékben befolyásolja a társadalmi migráció feltételei. Most ne firtassuk, hogy pozitív mozgáslehetőségekről vagy negatív mozgáskényszerről van-e szó. A lányanyaság szempontjából ugyanis nem az az elsődlegesen fontos, hogy azért dolgozik-e valaki a másik faluban, mert a sajátjában nem talál munkát, vagy azért, mert nem akar otthon dolgozni; hogy azért megy-e a másik településre diszkóba, mert odahaza nincs semmilyen multság, vagy van, de azt már meguntta stb. – bár ha a vándorlás, főleg a munkahelyi ingázás mint egyetlen lehetőség nagy méreteket ölt, akkor ez a kényszertényező válhat elsődlegesen fontossá –, hanem az, hogy a migráció szaporodásának és növekedésének függvényeként egyenes arányban csökken a társadalmi ellenőrzés lehetősége, ami pedig főleg a fiatal és tapasztalatlan lányokra nézve nem kívánatos következményeket vonhat maga után. A fiatalok ma jóval húszéves koruk előtt kezdenek nemi életet élni, amikor még általában nem képesek az érett, megfontolt párválasztásra. Főleg a lányok fizetnek rá arra, hogy nem veszik észre, a másik csak játszik velük.

Teljes adatokkal a Dunaszerdahelyi, Nagykürtösi, Lévai járásból és Léva városából rendelkezem. Ezek összesen 49 lányanya esetét ölelik fel. Ami a lányanyák korát illeti,

10 A 2. világháború után Szlovákiában valóban folyamatosan nőtt a házasság előtti fogantatások száma. A múlt század nyolcvanas és kilencvenes éveinek mezsgyéjén az elsőként született gyermekek több mint felére volt ez jellemző. Forrás: http://www.infostat.sk/vdc/pdf/Prognozna_rodin.pdf, 33. oldal

a legtöbben 18–22 évesek (8 lányanya 18 éves, 3 lányanya 19 éves, 20 évesből 10 van, 21 évesből 5, 22 évesből pedig 4), a többiek ennél fiatalabbak vagy idősebbek. Négy eset kivételével valamennyien hajadonok, a négy kivétel négy elvált asszony, 25 évnél idősebbek. Foglalkozásukat tekintve a többség (32) munkás, főleg elárusítónők, varrónők, néhány szövőnő, egy konyhai segédmunkás. Öten diákok, ketten üzletvezetők, a többi lányanya erre a kérdésre nem adott választ. A Komáromi járásban nem sikerült megtudnom a lányanyák pontos számát, azok, akikkel sikerült beszélnem, 19 és 23 év közöttiek voltak, és foglalkozás tekintetében elsősorban középiskolás, illetve főiskolás diáklányok.

A lányanyák családi hátterét tekintve a legtöbben teljes családból kerültek ki, vagyis a szülei házasságban éltek, de az esetek döntő többségében napirenden voltak a veszedekések az egyik vagy mindkét szülő italozása, erkölcsstelen életmódja miatt. Az ilyen családok között voltak cigány családok is, de nem ők képviselték a többséget. A családok másik típusát azok képviselték, amelyek kívülről nézve ideálisnak látszottak, de a megkérdezett lányanyák szerint mindez tényleg csak a látszat kedvéért volt így, a szülei ajánlékokkal nevelték őket. Hasonló információkat kaptam a nemzeti bizottságok illetékes alkalmazottaitól is. „Mindene megvolt, mindent megkapott, amit szeme, szája kívánt, csak éppen nem törődtek vele” – mondta V. Hurajová, a losonci járási nemzeti bizottság gyermek- és családvédelmi osztályának vezetője az egyik eset ismertetésénél. Margita Beňová, a lévai jnb gyermek- és családvédelmi osztályának vezetője pedig azt nyilatkozta, hogy „vannak köztük elvált szülők gyermekei is, de a fő probléma az, hogy csaknem valamennyien olyan családból származnak, ahol a házasságra és a másik fél szeretetére történő nevelést elhanyagolták, s így ezek a lányok – de az apaságot nem beismerő partnereikre is ez vonatkozik – nem tudják, mi a felelősségtudat, alkalmazkodás”.

Mi tudható meg az apaként megjelölt férfiakról? Az a „szabály” hogy a férfi legyen idősebb a nőnél, általában érvényesül: az apajelöltek átlagos életkor 23 és 25 év között mozog. Családi állapotuk az esetek zömében nőtlen. Itt-ott azonban akad nő is, egy-két-három gyermek apja, de olyan is, aki már a nem vállalt gyermek születése után vett el másik nőt. Foglalkozásukat tekintve többnyire munkások, de van köztük mérnök és zenész is. Néhányan katonai szolgálatukat töltik. Hárman ún. munkaviszony nélküliek, egy elvonókúrán, egy pedig börtönben van. Az utóbbiakról a lányanyák vallomásából az derül ki, hogy ezek már a megismerkedésük idején ittak, verekedtek, kerülték a munkát.

A 49 esetből négy lányanya külföldi állampolgárt jelölt meg apaként. Egy arabot, egy szovjetet, egy jugoszlávot és egy magyart. A Komáromi járásban viszont elég sok lányanya gyermekének külföldi állampolgár – kubai, vietnami – az apja, akik az esetek többségében elismerik az apaságot.

Akadnak olyan lányanyák is, akik nem tudnak közelebbi információval szolgálni az apa személyét illetően. Nem tudják a nevét, sem azt, hogy hol lakik. A gyermekvédelmisek kuriózumként említették azt az esetet, amikor a lányanya csak ennyit tudott az apáról: „kék alsónadrágja volt és teherautón ment el”.¹¹ Vagy egy másik: „középen aranyfoga volt és Mariannak hívták, legalábbis ezt mondta.”¹²

11 M. Beňová lévai adatközlő nyomán

12 I. T., a nevét nyilvánosan nem vállaló komáromi adatközlő nyomán

2.1. A megismerkedés körülményei és a kritikus együttlét

Hogyan, milyen körülmények között ismerkedtek meg jövődő gyermekük apjával, milyen kapcsolat alakult ki közöttük? A továbbiakban erről vallanak a lányanyák. Előzetesen azonban szögezzük le, hogy bár ez a kép a fiatalok egy részének ismerkedéskultúrájába és párkapcsolataiba enged betekintést, erkölcsi jellegű következtetést nem vonhatunk le a kapott információkból, mivel ezen fiataloknak csak egy részét alkotják a lányanyák és partnereik. Például manapság sokan ismerkednek meg kávéházban vagy diszkóban, s nemritkán még aznap szexuális kapcsolat alakul ki közöttük. Ám ez a körülmény önmagában éppúgy vezethet házassághoz – akár jó házassághoz is –, mint lányanyasághoz.

Arra a kérdésre, hogy mikor és hol ismerkedtek meg, a 49 lányanya közül 15 nem válaszolt. Ezek többsége már huzamosabb ideje, azaz 1–6 éve együtt járt (5 eset) vagy együtt élt (6 eset) a partnerével. A fennmaradó 34 lányanya közül kilencen diszkóban, tánccmulságon, nőnap-i ünnepélyen ismerkedtek meg a későbbi apával. Heten gyermekkoruk óta ismerik egymást, mert egy faluból származnak, gyakran az iskolában is egy osztályba jártak. Ezeken kívül van még 3 munkahelyi ismeretség, 2 kávéházi, 2 esetben a nő vagy a férfi foglalkozása hozta össze őket: az egyik vevő-eladó viszonyból alakult ki, a másik úgy, hogy a fiú a lányék lakását festette. Egy esetben a szomszédi viszonyból lett partnerkapcsolat. A többiek a strandon, a réten focizás közben, az utcán ismerkedtek meg.

Ami a megismerkedést követő kapcsolatok időtartamát és tartalmát illeti, a kép elég tarka. Nem szabály, hogy az egy faluból származó, egymást és egymás szüleit gyermekkoruktól ismerő fiatalok kapcsolata tovább tart és „komolyabb”, mint azoké, akik csak később ismerkedtek meg. Elgondolkodhatunk azon is, hogy éppen azért, mert az előbbieket az egész falu ismeri, szemmel tartja, ellenőrzést gyakorol felettük és a köz által elfogadott viselkedési normák betartására kényszeríti őket, ami a kapcsolatnak gyakran csupán formális megszilárdulásához vezet, sok esetben előfordul, hogy amint az egyik vagy a másik fél elhagyja a falut, lerázza a magára kényszerített béklyót is. Sok lányanya „komolynak” látszó kapcsolata, melynek során már házasságról is volt szó, akkor bomlott fel, amikor a fiú bevonult katonának.

A kép tarka, mégis vannak benne domináló színek. Például az, hogy a legtöbb kapcsolat azonnali (13 eset) vagy 1–3 hónapon belül bekövetkező (16 eset) szexszel kezdődött, s ha figyelembe vesszük, hogy az esetek többségében az eltelt 1–3 hónap után a két fél nem találkozott, az utóbbi is azonnali szexuális kapcsolatnak felel meg. Itt érdemes egy pillanatra elidőzni, s szemügyre venni a vallomásokot. Az azonnali szexuális kapcsolat leggyakrabban a diszkóban és a tánccmulságokon való megismerkedést követi, főleg akkor, ha ez a lány faluján kívül van. „Azt mondta, hazavisz kocsival. Én ennek nagyon megörültem. Útközben elkezdett erőszakoskodni, és amikor én nem akartam a dolgot, azt mondta, kitesz, és mehetek haza gyalog. Ekkor beleegyeztem” – mondta egy húszéves lányanya. Egy másik, tizenkilenc éves a következőket mondta: „Diszkó után beültem a kocsijába, mert megígérte, hogy hazavisz. Útközben megállt az egyik faluban az üzlet előtt, és ott csináltuk.” És néhány példa az 1–3 hónap kategóriából: „Júniustól jártunk együtt. A srácom októberben bevonult, és a bevonulás előtti napon voltunk először együtt” (húszéves lányanya). Vagy: „A nőnap-i ünnepségen ismer-

kedtünk meg. Júliusban voltunk először együtt, szeptemberben pedig hozzánk költözött. Azt ígérte, feleségül vesz” (22 éves). Egy 28 éves lányanya mondja: „Egy mulatságon ismerkedtünk meg decemberben. Januárban eljött hozzánk. A szüleim nem voltak otthon. Később is mindig nálunk találkoztunk.” Egy tizenkilenc éves: „Szeptemberben mentem oda dolgozni. Az ő irodáját is én takarítottam. Októberben ott kapott le először. Később a garázsban, a folyosón, bárhol. Akkor is, amikor menzeszem volt.” S végül egy tizenhét éves: „Egy hónap múlva találkoztunk újra. Kimentünk a parkba, mert szép idő volt. Akkor volt az első és egyetlen kapcsolatunk.”

Tizenhat lányanya mondta egyébként, hogy a kritikus együttlét, amelyből a gyermek is származik, az első és egyetlen kapcsolata volt az apával. Közülük öten szüzek voltak. Némely eset szinte tragikusnak mondható. Például az egyik lányt megerősszakolták. Egy másik 25 éves lány, szintén szűz, külföldön ismerkedett meg a férfival, és az apaság ügye a nagy távolság miatt (is) a mai napig nincs lezárva. A tizenhat lányból egy sem tud semmi különösebbet mondani az első és egyetlen együttlétről, amelyből a gyermekük is származik.

Ami a további eseteket illeti, a kapcsolatok különbözőképpen alakultak. Akik együtt jártak, leggyakrabban a lányéknál találkoztak. „Hetente kétszer találkoztunk nálunk, és minden alkalommal az ágyban fejeztük be. Azt mondta, hogy feleségül vesz.” Egy másiknál szinte ugyanaz a minta köszön vissza: „Hetente kétszer-háromszor találkoztunk nálunk. Ha terhes leszel, feleségül veszek, mondta.” De hasonlóképp válaszoltak azok a lányanyák is, akik a férfi lakásán, a munkásszállón vagy valamelyikük barátjának, barátnőjének lakásán találkoztak. „A barátnőmnél szoktunk találkozni. Utoljára novemberben, mert más munkahelyre helyezték a barátomat. Azóta nem láttam” – mondta egy 17 éves lányanya. „Hétféteken találkoztunk. Vasárnap este későn felszöktem a srácékhoz, amikor a szülei már aludtak, és hétfőn, kora reggel mentem vissza az internátusba, amikor még aludtak. Így hát ők semmiről sem tudtak, és most nagyon meg vannak lepődve” – mondta egy 21 éves lányanya.

Külön csoportot alkotnak azok a kapcsolatok, amelyek a fiú bevonulása előtt kezdődtek, valamint az élettársi kapcsolatok. Az előbbiekből 6 van, valamennyi gyermekkori ismeretségen alapul. A fiú már mindennapos vendég a lányéknál, gyakran ott is alszik. Bevonulása után szorgalmasan leveleznek, mígnem a lány levelében feltűnik egy mondat, „gyerekem lesz”. És akkor vége is a kapcsolatnak.

Mit tudunk arról a szexuális kapcsolatról, amelynek nem kívánt terhesség lett a vége? A 49 esetnek csaknem a fele az első és egyetlen kapcsolat, amelyre, mint arról már szó esett, különböző helyeken, autóban, réten, folyóparton, temetőben, valakinek a lakásán került sor. Nemritkán tanúk jelenlétében, akik maguk is szeretkeztek. Valamennyi kritikus kapcsolatra – de az azt megelőzőekre is – jellemző, hogy egyik fél sem védekezett. Vagy azért, mert megfeledkeztek róla, vagy azért, mert az alkohol hatására képtelenné váltak rá, de azért is, mert voltak, akik annyira bíztak önmagukban, a szerencséjükben, ügyességükben és még ki tudja miben, hogy fölöslegesnek tartották a védekezést. További ok, hogy a fiatalok egy része nem ismeri a fogamzásgátló módszereket, de a szervezetükben végbemenő biológiai folyamatokat sem. Ezt bizonyítja például, hogy a megkérdezett lányanyák közül kilenc, tehát csaknem minden ötödik nem ismerte fel, hogy terhes. Amikor elmaradt a havi vérzésük, cisztára, megfázásra, különféle rendellenességekre gyanakodtak, s csak akkor mentek orvoshoz, ami-

kor már az alakjuk és a súlyuk is megváltozott. Nagyjából a terhesség 4–5. hónapjában. S az is figyelemre méltó, hogy ezeknek a 16–21 éves lányoknak a szülei sem figyeltek fel semmire.

A többiek egy hónapon belül tudatára ébredtek a terhességüknek, s csekély kivételtől eltekintve – ezeknek a nőknek a partnere vagy börtönbüntetését tölti vagy külföldi – megírták vagy szóban újságolták el a hírt a partnerüknek. Csupán két lány gondolt abortuszra, ám az orvos – egy esetben pedig az apa, aki végül mégsem ismerte el az apaságot – eltanácsolta őket ettől a lépéstől. Ugyanakkor a jövődő apák közül tizennégyen ezzel a mondattal reagáltak a bejelentésre: „vetesd el!” Az egyik hozta a nyolcszáz koronát a találkára. A „katonaapák” leggyakoribb reakciója a következő volt: „majd ha leszerелеk, feleségül veszek.” Ez állt a levélben, amely általában az utolsó volt. „Azt is mástól tudtam meg, hogy járt itthon. Bálban is volt, és más lányokkal szórakozott. Engem még csak meg sem látogatott” – mondta egy 22 éves lányanya. Olyan eset is előfordult, hogy a fiú azt mondta, minden rendben, de azóta se híre, se hamva. Vagy egy másik, viszonylag ritka, ám annál szomorúbb történet: „Amikor megmondtam neki, hogy állapotos vagyok, megkérte a kezemet. Már készülődtünk az esküvőre, amikor megbetegedtem. Három hónapig kórházban voltam. Közben ő megismerkedett egy másik lánnyal, s azóta nem ismeri el az apaságot” – mesélte egy 20 éves lányanya. A férfiak további gyakori érvei: „nem vehetek el, mert nő vagyok”, „komoly ismeretségem van, azt a lányt akarom feleségül venni”, „az lehetetlen, hogy én legyek a gyerek apja, nálam ilyen ügyetlenség nem fordulhat elő”, „fogd másra, hisz mással is jártál”, „ahogy velem lefeküdtél, úgy mással is megtehetted”.

2.2. Milyenek a lányanyák?

A nemzeti bizottságok gyermek- és családvédelmi osztályának dolgozói naponta foglalkoznak a leírtakhoz hasonló esetekkel. Azok a védőnők, akikkel beszélgettem, gazdag tapasztalatokkal rendelkeznek a vizsgált jelenségről, ezért fontosnak tartottam a véleményüket is. Milyenek szerintük a lányanyák?

Szinte valamennyi védőnő első válasza az volt, hogy könnyelműek. Mit értenek ez alatt? Voltak, akik a megismerkedés körülményeiből indultak ki, és „könnyelmű” ismeretsegről beszéltek, amit szembeállítottak a „komoly” ismeretsséggel. Az előbbi alatt a „főleg szabadságon, külföldi nyaraláson, utcán, szórakozóhelyen” kötött ismeretsségeket értették, az utóbbit pedig ekképp jellemezték: „hosszabb ideje járnak együtt, ismerik egymás szüleit, látogatják egymást szüleik házában, lakásában.” Mások a lányanyák személyes tulajdonságait vették alapul. „Túlzott bizalommal viseltetnek a fiúk iránt, hiszékenyek. Mivel többnyire még túl éretlenek, nincs semmi felelősségérzetük, csak túlzott igényeik vannak. Adni nem akarnak és nem is tudnak, kapni viszont annál többet szeretnének.” Megint mások abban látják a lányanyák könnyelműségét, hogy a „házasság intézménye iránti felelősség tudatuk a nullával egyenlő, és ugyanilyen könnyelműség jellemzi a születendő vagy már megszületett gyermekhez való viszonyukat is. Nem gondolják végig a neveléssel járó nehézségeket, gondokat.” Több védőnő szerint a lányanyáknak csupán az egynegyede tanult a saját kárából. Ők a továbbiakban példásan gondoskodnak a gyermekükről, s meggondolják, kivel kötnek újabb ismeretsséget. A lányanyák háromnegyede azonban továbbra is „könnyelműen viselkedik, a

gyermekével nem sokat törődik”. Ők a szociális segílyt is csak magukra költik. „Úgy öltözködnek, mintha háromezer koronás havi jövedelmük lenne, és órák hosszat üldögélnek a kávéházban. Ha behívjuk őket, azt válaszolják, nincs idejük bejönni, a gyereket sincs kire bízni. Ha viszont értesítjük őket, hogy családlátogatásra akarunk menni, az a válasz, hogy nem várokozhatnak otthon, mert a gyereket orvoshoz kell vinni. Túlságosan magabiztosak, szinte az arcukra van írva, hogy azt gondolják, itt vagyok ti, kötelességetek segíteni rajtunk!”

Hasonló eredményekkel járt az a rögtönzött, nem reprezentatív, inkább kísérleti jellegű, mint általános tendenciákat bizonyító közvélemény-kutatás is, amit adatgyűjtő útjaim során provokáltam ki. S a reakciók? „Könnyelmű leány lehetett”, „a férfiak disznók, de azért rendes lányokkal nem fordul elő az ilyesmi”, „hiába, egy férfi mindig mondhatja, hogy ha énvelem lefeküdt, mással is lefeküdhett, s ki tudja, talán igaza van”. Bár ehhez még hozzá kell tennem, hogy igaz, sokan általánosan elítélik a lányanyákat, mégis ha konkrét lányanyával kerülnek szembe, nem elutasítóak, inkább segítőkészek – legalábbis ezt tapasztaltam, amikor lányanyának adtam ki magamat. Vagyis sokan másképp viselkednek, mint ahogy azt hangoztatják. Ezt sok esetben maguk a lányanyák is tapasztalták.

Nézzük, mi következik az elmondottakból. Valóban a könnyelműség a lányanyák elsődleges tulajdonsága, legfőbb jellemzője? Visszatérve a kutatásban szereplő 49 esethez, csupán három olyat találtam, ahol elmondható, igen, ezek a lányok könnyelműek voltak. Értem ez alatt: sűrűn váltogatták partnereiket, mindenfajta állandóságra való törekvés nélkül. Azaz életformájuk ez a könnyelműség. Viszont ami a „könnyelmű” és „komoly” ismeretségek szembeállítását illeti, úgy gondolom, ennek nincs szilárd alapja. Több okból. Először: a hosszabb ideje tartó kapcsolatoknál a lányanyák nem mindig tüntették fel, hogyan, milyen körülmények között ismerkedtek meg a leendő apával. Lehet, hogy ezek a kapcsolatok is előbb „könnyelműnek” indultak, s csak idővel váltak „komollyá”, hiszen a szülők jóváhagyásával zajlottak. Másodszor: nem mindig az együtt eltöltött idő mennyiségétől függ a végeredmény. De ha nem könnyelműek, akkor milyenek ezek a lányok?

A 49 eset túlnyomó részét olyanok alkották, akikre leginkább a „naiv”, „hiszékeny” jelzők illenek. Partnerkapcsolataikra az jellemző, hogy míg a lányok, és gyakran a lányok szülei is komolynak tartják a kapcsolatot, azaz bíznak benne, hogy a fiú előbb-utóbb házassági ajánlatot tesz, a fiúk egyáltalán nem, vagy csak egy ideig tartják komolynak a lánnyal való kapcsolatot. E csoporton belül aztán többféle változat létezik. Például az ilyen kapcsolatok viszonylag gyakran bomlanak fel a fiú katonai ideje alatt, amikor felszabadul az otthoni ellenőrzés alól, és tudatosítani kezdi, hogy még van ideje nőszülésre, gyermeknevelésre. Odahaza ugyanis ezt a gondolatot gyakran kiszorították a fejből a lány tervezgetései, a külső nyomás, amely abban nyilvánul meg, hogy mindenki egy párnak tekinti őket. Persze az is előfordulhat, hogy a fiú egyszerően „kiszeret” a lányból, bár ez ritkább eset, s főleg olyankor következik be, ha egyszerre több lánnyal is járt. Mert ez is előfordul, s ez a változat többnyire a fiatal, 16-17 éves lányanyák esete. Ők azok, akik általában első pillantásra beleszeretnek a fiúba. Később ezzel a szerelemmel magyarázzák, hogy teljesítették a férfi „kérését”. Ugyanakkor az több lánnyal is „fut” egyszerre, s esze ágában sincs lekötöni magát. Ez vagy abban nyilvánul meg, hogy csak alkalomadtán találkozik a lánnyal, vagy abban, hogy bár jár vele, a viselkedésével tudtára adja, hogy a szerelem nem kölcsönös. A lányok viszont sok

esetben nem tudják és nem is akarják elhinni, hogy a partnerük ezért goromba, ezért nem tartja meg az ígéreteit, ezért udvarol más lányoknak is. Hiszik, s hinni akarják, hogy szereti őket, hogy ilyen egy normális együttjárás, s mivel baráti körükben és gyakran odahaza is ilyen partnerkapcsolatokat látnak, ez a hit tovább erősödik bennük, azt gondolják, ennek így kell lenni, ez a normális. Közben a fiú a több lány közül, akivel jár, a védőnők tapasztalatai szerint azt veszi feleségül, aki a leggazdagabb!

Arra a kérdésre is szerettem volna választ kapni, hogy a lányanya foglalkozása és anyagi helyzete mennyiben befolyásolja a környezet hozzá való viszonyát. A következőket tapasztaltam: minél magasabb az iskolai végzettsége, annál inkább eltélik, mondván „neki már lehetett volna esze”. Ugyanakkor minél jövedelmezőbb az állása, annál inkább megoszlanak a vélemények, annál többen vannak, akik védik őt. De a legfontosabb: minél magasabb szakmai presztízzsel bír a feltételezett apa, annál enyhébb a lányanya bírálata. Konkrét példa: amikor orvos, katonatiszt vagy mérnök a történetben az apa, a válaszadók úgy ítélik meg a helyzetet, hogy a lány „nem adta alul magát”, „azért volt esze, nem kezdett ki akárkivel”, míg ha bányász vagy akár a divatos szakmájú autószerelő volt, nem egy esetben így reagáltak: „na, még arra is csak ilyennek volt jó”, „nem sok haszna lehetett egy ilyen emberből”.

A „naiv” lányanyák partnerkapcsolatainak további változata, amikor a fiút a szülei beszélik le az együttjárásról, házasságkötésről. Leggyakrabban a fiaikat egyedül nevelő anyák teszik ezt. Sokszor az áll emögött, hogy meg vannak győződve arról, hogy a lány csak bolondítja a fiukat, közben mással is jár. Szentül hiszik, hogy a születendő gyermeknek más az apja, s ezt igyekeznek elhitetni a fiukkal is. Viszonylag gyakran sikerül nekik.

Egyébként figyelemre méltó a lányos és fiús szülők – mindkét esetben főleg az anyák – különböző viszonyulása gyermekük partnerkapcsolatához. Míg a lányos anyák gyakran szinte továbbtáplálják lányuk naivitását, vagy igyekeznek elosztatni annak – viszonylag ritka – kétségeit a fiú már jellemzett viselkedését illetően, mondván, „mindegy, hogy milyen, fő, hogy van valakid”, „jobb a rosszal, mint egyedül”, „mindenkinek van valami hibája, lehet, ha mást keresnél, az még rosszabb volna”, sőt (!!) „legfeljebb majd elváltok, de lány ne maradj”, a fiús anyák, szinte tudva, hogy „válogathatnak”, inkább lebeszélik fiaikat a házasságról. Még akkor is, ha tudják, apjától fosztják meg a gyermekeket.

A lányanyák harmadik csoportjába azok tartoznak, akik tudatosan választották a lányanyaságot, mégpedig nemmel válaszoltak a leánykérésre. A 49 esetből kettő volt ilyen. Az egyik lány azért utasította vissza a fiút, mert az rendszeresen verte őt, még állapotos korában is. Ekkor megelégette brutális bánásmódot, és hazaköltözött a szüleihez. A másik így indokolta a férfi elutasítását: „rájöttem, hogy nincs közös témánk, és arra gondoltam, ez már csak rosszabb lesz.”

A kutatás alapján a lányanyáknak e három csoportját sikerült földerítenem. Természetesen több csoport is létezhet. A védőnők elmondták, hogy vannak lányanyák, akiket azért nem vesz feleségül, s gyermekét azért nem ismeri el a fiú, mert igaz, hogy együtt jártak, de szakítottak, és a lány mással kezdett járni. De akkor még nem tudta, hogy terhes. Amikor rájött, visszament az első fiúhoz, de az már nem hitt neki. S állítólag egyre gyarapszik azoknak a lányanyáknak a száma, akik egyszerre több fiúval járnak, s amikor teherbe esnek, a legjobb partinak ígérkező „áldozatot” szemelik ki maguknak. Ilyen esetekkel én magam nem találkoztam.

Hát ennyi fért ebbe a szociológiai szondába 1984-ben.

3. Néhány adat 2016-ból

1980-ban 14 191 házasságon kívüli gyermek jött világra, a 250 385 élve született csecsemő 5,6 százaléka. Az 1960–1990-es időszakban 5–7 százalék között mozgott ezeknek a gyermekeknek az aránya, a rendszerváltástól 2000-ig terjedő dekádban 9 százalékról folyamatosan 17 százalékra nőtt.¹³ Az új évezredben tovább folytatódik a növekedés, amint azt az 1. táblázat szemlélteti. Jelenleg a gyermekek több mint egyharmadát gyakorlatilag lányanya hozza világra.

1. táblázat. A házasságon kívül élve született gyermekek száma és részaránya

Év	A gyermekek száma	A gyermekek részaránya (%)
2000	10069	18,3
2001	10105	19,8
2002	10984	21,6
2003	12073	23,3
2004	13319	24,8
2005	14136	26,0
2006	14820	27,5
2007	15666	28,8
2008	17287	30,1
2009	19324	31,6
2010	19912	33,0
2011	20703	34,0
2012	21640	35,5
2013	22451	37,1
2014	23641	38,9

Forrás: SZSH, http://www.infostat.sk/vdc/pdf/Populacny_vyvoj_SR_2014.pdf

A fenti statisztikákból azonban nem derül ki, hogy a házasságon kívül született gyermekek közül mennyi jött világra olyan lányanyák gyermekeként, akik partnerkapcsolatban élnek, és hány anya egyedülálló. A lányanyák egyéb kritériumok szerinti különböző típusairól sem nyerünk információt. Jelenleg Szlovákiában nincsenek erről szóló empirikus adatok, viszont a Szlovák Statisztikai Hivatal 2011-től gyűjt adatokat a házasságon kívül született gyermekek apáiról, és ebből levonható néhány következtetés. A gyermekek 55–60 százalékánál feltüntetik az apa születési számát (személyi számát), ez alapján feltételezhető, hogy ennyien elismerik az apaságot. Viszont a fennmaradó 35–40 százalékánál nem. Legkevésbé az alacsony iskolai végzettségű, elsősorban alapiskolai végzettséggel rendelkező fiatal lányanyák esetében jellemző az apaság elismerése, leggyakoribb a diplomás 29–34 éves nők, illetve az elvált nők esetében, és akkor, ha

¹³ <http://www.infostat.sk/vdc/pdf/tajov/lukacova.pdf>

az elsőként született gyermekről van szó. A lányanyák életének további alakulásáról kiderült, hogy az első gyermek születését követő öt évben csupán 25–30 százalékuk ment férjhez, s ahogy nőtt a gyermek, a férjhez menés esélye rohamosan csökkent¹⁴. A többiek 40 százalékának következő gyermeke(i) is házasságon kívül születtek, ami azt jelenti, hogy ezen nők reprodukciós viselkedésének szerves részét képezi a házasságon kívüli gyermekszülés.¹⁵

A legtöbb házasságon kívüli gyermek Közép- és Kelet-Szlovákia déli részén jön világra, a Rozsnyói (62%), Rimaszombati (58%), Rócei (56%), Gelnicei és Poltári (54%) és a Losonci járásban (53%). A legkevesebb az északi és az északkeleti járásokban: Čadca, Snina, Kežmarok és Dolný Kubín (20%), Bytča (19%), Stropkov és Bardejov (16%), Svidník (14%), Tvrdošín (12%), Námestovo (8%).¹⁶

A házasságon kívüli születések növekvő aránya több, egymással kölcsönösen összefüggő tényező együttes következménye. Bár még mindig a házasság az elsődleges együttélési forma, növekszik a kohabitációk, vagyis a házasság nélküli együttélések aránya, mégpedig mind a házasság előtti együttéléseké, mind a házasságot helyettesítő együttéléseké. Ennek következtében csökken a házas termékenység, s mivel a termékeny korú nők között növekszik a hajadonok aránya, így enyhén nő a hajadon nők termékenysége, (Lukáčová,¹⁷ Potančoková 2009). A házasságon kívüli születések növekvő arányát nagymértékben befolyásolja mind a kohabitáció, mind a lányanyák és gyermekeik társadalmi megítélésének változása (Vašková 2005), ezen belül a katolikus egyházon belüli részleges attitűdváltás is.¹⁸

Akárcsak a múltban, a jelenben is az egyik legfontosabb tényező a migráció. Manapság már nem csak a belföldi, hanem a nemzetközi migráció is, amely a globalizáció egyéb körülményeivel együtt hozzájárul ahhoz, hogy egyes értékeket és normákat a társadalom egy része konzervatívnak ítéljen, a szónak inkább negatív jelentést tulajdonítva. Közéjük tartozik a házasság és a házasságon belüli, de akár a házasságon kívüli, de stabil partnerkapcsolat is, s mindez hozzájárul az értékük és a velük kapcsolatos viselkedési és döntési normák meggyengüléséhez. Úgy gondolom, nagy szerepet játszik a média is, főleg némely nyomtatott és online női lapok, illetve fórumjaik, amelyek gyakran tudathasadásos módon kezelik ezeket a kérdéseket. Egyrészt azt hangsúlyozzák, hogy a nő szabad választása, hogy házasságban éljen-e vagy sem, s ebből következőleg arra is joga van, hogy eldöntse, házasságon kívül kíván-e szülni vagy sem. Nemegyszer csúsztatott információkat közölnek.¹⁹ A másik oldalon nem titkolják, hogy

14 Feltehetőleg ez nemcsak a gyermek, hanem az anya korával is összefügg, vagy mindkettővel, erről azonban nincs részletesebb adat. Az egyéb tényezők hatása a lányanya életének további alakulására (ebből a) demográfiai adatgyűjtésből nem mutatható ki.

15 Forrás: http://www.infostat.sk/vdc/pdf/Prognoza_rodin.pdf

16 Forrás: http://www.infostat.sk/vdc/pdf/Prognoza_rodin.pdf, 35. oldal, letöltve 2016. november 9.

17 <http://www.infostat.sk/vdc/pdf/tajov/lukacova.pdf>

18 Adalékként: <https://svetkrestanstva.postoj.sk/3201/slovenski-krsteni-deti-slobodnych-matiek>

19 Például: <http://feminity.zoznam.sk/c/855980/tipy-na-vychovu-dietata-pre-slobodne-matky>; ez a forrás rögtön azzal kezdi, hogy a népes/többtagú család ma már egyre nagyobb különlegesség.

a gyermeküket egyedül nevelő anyák hátrányos helyzetben vannak azokkal a nőkkel szemben, akik számíthatnak férjük, társuk segítségére, ami tény. A csavar ott jön, hogy emiatt nyíltan vagy burkoltan, de a társadalmat vonják felelősségre.²⁰

Természetesen nem minden egyedülálló anya lányanya, hiszen vannak rengetegen, akik elváltan vagy özvegyként egyedül nevelik a gyermeküket, gyermekeiket. S nem minden lányanya egyedülálló, hiszen sokan stabil párkapcsolatban élnek, bár nincsenek férjnél. Viszont ahogy azt említettem, nincsenek összegzett adatok sem az egyedülálló anyák, sem a gyermeküket lányanyaként megszüülő nők belső struktúrájáról, s a két csoport közötti átfedésekről sem. Egy viszont biztos: ez a problematika rengeteg társadalmi, gazdasági és lélektani problémát von maga után mind az anya, mind a gyermek részéről. Egyedülálló lányanyának lenni ma sem könnyű. S nemcsak gazdasági szempontból.

Irodalom

- Potančoková, Michaela 2009. Plodnosť. In: Vaňo, B. a kol.: *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2008*. Bratislava, INFOSTAT, 21 – 32 p.
- Potančoková, Michaela 2013. Rodina a životné dráhy mladých dospelých. In: Krivý, V. (ed.): *Ako sa mení slovenská spoločnosť*. Bratislava, Sociologický ústav SAV, 89–127 p.
- Šprocha, Branislav., Vaňo, Boris 2012a. Analýza a prognóza reprodukčného správania populácie Slovenska. 1 časť: Plodnosť. *Prognostické práce*, Vol. 4, No 2, 95–120 p.
- Šprocha, Branislav., Vaňo, Boris, Bleha, Branislav 2014. *Prognóza vývoja rodín a domácností na Slovensku do roku 2030 Bratislava, október 2014*. Prognostický ústav Slovenskej akadémie vied Infostat - Výskumné demografické centrum Katedra humánnej geografie a demografie Prírodovedeckej fakulty Univerzity Komenského
- Vašková, Renáta 2005. Bariéry a predpoklady vzniku novej rodiny jako samostatné jednotky u náctiletých matek. *Demografie*, 47, 4, 251–264. p.

20 Például: <http://zena.atlas.sk/chcem-dieta-nie-muza/rodina/rodinny-zivot/541433.html>, <http://zena.sme.sk/c/2626179/chcem-zostat-slobodnou-matkou.html>, <http://zena.sme.sk/c/4173268/byt-matkou-nemanzelskeho-dietata-uz-nie-je-hanba.html> szerint lányanyának lenni trendi, <http://www.wildandfree.sk/2014/07/ked-slobodne-matky-zacinaju-carovat.html>, egy tárgyilagosabb írás: <http://zena.atlas.sk/ako-koncia-slobodne-matky/rodina/rodinny-zivot/563695.html>; az összes letöltés utolsó dátuma: 2016. november 9.

ZSUZSANNA LAMPL

TO BE A SINGLE MOM—RESULTS OF A SOCIOLOGICAL FIELD RESEARCH MADE IN THE PAST

In Slovakia in 1980, 5,6% of all live-born infants were born out of wedlock, and their proportion today is 37,8%, but we have no precise information on how many of them were born to single mothers, or how many to those unmarried but cohabiting with a partner. This study presents the results of a qualitative research made 30 years ago in five districts of Southern Slovakia. In the research we used three methods: document analysis, semi-structured interviews with 49 single mothers and further respondents, and field research. We were examining the issue of who became a single mother at that time and why. What kind of partnership preceded the birth of their baby? What was the public attitude towards them? The results of the research performed back in 1980 forecasted the present-day tendencies of the transformation of partnerships.

Felső-Magyarország, Felvidék – a regionalitás változatai

ANIKÓ HAJDÚ
Upper Hungary, Southern Slovakia – Variants of Regionality

323.174(437.6)
316.347(437.6)

Keywords: Upper Hungary, Southern Slovakia, Slovensko, regional self-image, interpretation of space

Tanulmányunk a dualizmuskori magyar és szlovák köztudatban egyszerre „felvidékként”, Felső-Magyarországgként (Horniaky, Horná zem, Horné Uhorsko), a szlovák közbeszédben pedig a 18. század végétől egyre gyakrabban „Slovensko” megnevezéssel, a magyarban néha „tótság” néven jelölt terület sajátosságait vizsgálja. Ez utóbbi etnikai terméjelölésre Pechány Adolf reprezentatív munkájának egyik mondatát hozhatjuk fel példaként: „Télen és ünnepnapon az egész tótságon posztóból készült szoknyát viselnek.”¹ Az egymással nehezen összeegyeztethető magyar és szlovák nemzeti térségértelmezések a közös megnevezések ellenére gyakran egészen eltérő módon értelmezték a „felföldi” megyékből összeálló magyarországi „felsővidéket”, illetve a szlovák többségű etnikai régiót. Ennek fő oka az volt, hogy ezek az értelmezések a másik dominanciájának tagadására épültek és nemzetileg meghatározottak voltak. Éppen ezért az egész északnyugati és északkeleti rész közös megjelölésére kezdetben köznévi terméjelölésként használt „felvidék” és a szlovákok által lakott területek etnikai önmegnevezéseként kialakult Slovensko a magyar közigazgatási, történeti szóhasználatban, illetve szlovák területi önmeghatározásban alapvetően etnikai vagy etnizált régióként kezelte a statisztikai szakirodalomban „Duna bal parti” és a „Tisza jobb partinak” nevezett 16 vármegye területét.

Ebből adódóan mindkét fogalom már a 19. század második felében, de még inkább a 20. század elején erős ideológiai-politikai töltetet kapott. A fokozatosan tulajdonnévi pozícióba került és egyre gyakrabban nagy kezdőbetűvel írt „Felvidék” és „Slovensko” értelmezése egyik kulcskérdése lett a magyar nemzetállamról, illetve a szlovák nemzet-

1 A Habsburg Monarchia 1885 és 1901 között a német sorozattal párhuzamosan 396 füzetben magyarul is megjelentett leírása részletes képet adott a soknemzetiségű birodalom, s azon belül a Magyar Királyság egyes nagytájairól, tájegységeiről és népeiről. A reprezentatív munka 17. fejezetében Felső-Magyarország táji fejlődését György Aladár (1855–1905), a Magyar Néprajzi Társaság alelnöke, a szlovákság néprajzát, nyelvi-irodalmi fejlődését pedig Pechány Adolf (1859–1942), a Budapesten megjelent kormánypárti *Slovenské noviny* szerkesztője foglalta össze: A felső-magyarországi tótok. In *Az Osztrák–Magyar Monarchia...* Pechányról készült Zilizi Zoltán doktori disszertációja: Pechány Adolf és a szlovák–magyar együttélés 1880–1942. Budapest, ELTE, Történelemtudományok Doktori Iskola Művelődéstörténet Doktori Program, 2013. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/zilizizoltan/diss.pdf> (letöltés: 2016. június 22.)

építésről, valamint a dualizmus kori modernizációs, asszimilációs folyamatokról zajló vitáknak. Tanulmányunk kulcskérdése a két nemzet térségértelmezéseinek összevetése, a régióval kapcsolatos fogalomváltozatok tisztázása és annak körüljárása, hogy tekinthetünk-e meghatározott kritériumok alapján etnikai, kulturális, gazdasági, statisztikai régióként olyan területre, mely a történelem folyamán a mai Szlovákiával azonos területen 1918 előtt nem rendelkezett közjogi különállással.

1. A térséggel kapcsolatos fogalomváltozatok

A Felvidék (Horná zem), Felföld (Partes superiores, Horniaky), Felső-Magyarország (Hungariae superiores, Oberungarn, Horné Uhorsko) fogalmainak korszakonként változó használatával, illetve a szláv-szlovák etnikai terület (Sclavonia, Windenland, Slovákya, Slovensko) kifejezéssel kapcsolatosan számos forrás áll rendelkezésünkre, melyek objektív kritériumok alapján kijelölhető és leírható térstruktúráként határozzák meg a folyókkal, hegyekkel behatárolható területet.² A Czuczor–Fogarasi-féle szótár például a felföldet az Alföld ellentétéként határozza meg, értelmezésében „Általán valamely országnak, tartománynak azon része, mely magasabban fekszik; hegyes vidék. Különösen, Magyarországnak azon éjszaki vármegyéi, melyek a Kárpátok mentében fekszenek. Ellentéte: Alföld.” (Czuczor–Fogarasi 1862, 711. p.) A Magyar Néprajzi Lexikon már Felső-Magyarországgal hozza kapcsolatba, mint olyan tájfogalmat, amely „Mo. északi területeinek, az ún. Felső-Mo.-nak, szűkebben a magyar nyelvterület É-i, hegyvidéki területeinek megjelölésére” szolgált.³

A fogalmak földrajzi alapú kiterjesztett értelmezése, objektív térstruktúráként folyókkal, hegyekkel való lehatárolási kísérlete figyelhető meg György Aladár meghatározásában: „Felső-Magyarországnak vagy Felvidéknek nevezzük hazánknak azt a nagy éjszaki területét, mely a Duna dévényi kapujától fölkanarodva, korongszelet alakban éjszakra, majd keletre húzódik el egész az egykori Erdély éjszaknyugati széleig az ország éjszaki határa és a nagy Alföld között. Nyugati részén a határ déli vonala maga a Duna egész odáig, a hol hirtelen délre fordul; innen éjszakkéleti irányban a Mátra, Bükk és Hegyalja hegységek lábainál végződik a Felföld, s a Hegyaljától kezdve a felső Tisza mentén halad, mely kígyódzó szalagként fut éjszakkélet felé, csaknem mindenütt a hegység és síkság érintkező részeit mosva.” (Az *Osztrák–Magyar Monarchia...*) Az ezt a földrajzi alapú meghatározást tartalmazó kötet Felső-Magyarország részének tekinti Pozsony megyét, Komárom vidékét, a Vág-völgyi megyéket, a bányavidéket, a Mátra és a Bükk hegység környékét mint „Felső-Magyarország hegyvilágának legalsó déli csoportja”, Abaúj-Torna megyét, a Szepességét és Magas-Tátrát, Sáros megyét és az északkeleti Kárpátok vidékét. (Az *Osztrák–Magyar Monarchia...*)

2 Több etnográfus és történész is foglalkozott a fogalmak tisztázásával, lásd pl. Juhász 1988, 109. p.; Liszka 2009, 15–31. p.; Paládi Kovács 2003, 412. p.; Szarka 2008, 143–161. p., Török 1960, 216–219. p.

3 *Magyar néprajzi lexikon*. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-209.html> (letöltés: 2014. június 10.)

Az idő előrehaladtával a tartalmi jelentések különbözősége ellenére a fogalmak egymásra tolódtak; az elnevezések változása már az újkortól nyomon követhető. Ekkor a különféle régiók köznyelvi és hivatalos megnevezése szorosan összefüggött a katonai terminológiával, így a hódoltság idején Felső-Magyarországnak nevezett terület a katonai közigazgatáshoz igazodott. A hódoltság idején a Magyar Királyság megmaradt északi megyéit két védelmi övezetre osztotta a bécsi hadi vezetés. Murány végvárától Szatmár erődjéig – igazodva a bányagazgatási adminisztrációhoz is – húzódott a felsőmagyarországi főkapitányság, valamint egyfajta dualista rendszer lévén az ezzel párhuzamos kassai kerületi kapitányság, mindkettő Kassa központtal. (Pálffy 1997.) Az északkeleti végvárrendszer olyan központi erődökkel és várakkal, mint Szatmár vagy Eger egyfelől a folyamatos kapcsolatot jelentette Erdély és a Magyar Királyság, illetve a Habsburg Monarchia között, másodsorban pedig épp az oszmán vazallus állam elleni „megegyezést elősegítő” hadjáratok és területvédelmi hadmozdulatok bázisát biztosította. A végvárrendszer hozományaként a budai vilajettől északkeletre és keletre elterülő, magyar kézben levő megyéket nevezték Felső-Magyarországnak, beleértve a Tiszántúlt is.⁴ A következő 13 vármegye tartozott ide: Gömör, Borsod, Abaúj, Zemplén, Sáros, Szepes, Torna, Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ugocsa, Ung, Heves-Külső-Szolnok. Erre a területre terjedt ki a Szepesi Kamara hatásköre is, szintén kassai központtal, így a katonai igazgatási megnevezés mellett Felső-Magyarország gazdasági és közigazgatási szempontból is elkülönült a felföld nyugati megyéitől.

Bár a Gömör és Szepes vármegyéktől nyugatra eső területek (elsősorban Bars, Hont, Nyitra és Zólyom vármegyék) bányagazgatási megnevezése alsó-magyarországi bányavidék,⁵ a katonai adminisztrációban (Pozsony, Trencsén, Turóc, Árva és Liptó vármegyékkel kiegészülve) bányavidéki végvidéki főkapitányságként, illetve ugyanezen megyéket felölelő ún. „dunáninnyi” kerületi főkapitányságként jelölik.⁶ Az itt húzódó végvárrendszer elsődleges feladata a feletttebb jelentős bányavárosok és a cseh területek védelme volt. Északi és nyugati határa megegyezett a korabeli Magyar Királyság határaival. Nem ennyire egyértelmű a helyzet a déli határvonallal, ugyanis az itteni csalóközi és szigetközi vidék a magyarországi végvárrendszerben különleges státuszú Komárom erődjének, a dunai naszádos főkapitányság központjának volt az ellátmányi

4 Az 1560-as évek végén Lazarus von Schwendi felső-magyarországi főkapitány (1565–1568) javaslatára Szatmár központtal egy, a kassai főkapitányságnak alárendelt ún. tiszántúli főkapitányi körzetet hoztak létre, ami hadügyileg ugyan elősegítette az Erdély elleni védekezést, ám érdemben nem befolyásolta a terület Felső-Magyarország részeként való azonosítását. (Vö. Pálffy 2011, 154. p.)

5 A bányagazgatásban tíz magyarországi bányakerület létezett, ezek egyike volt az alsó-magyarországi bányavidék, a Garam-völgy középrésze, vagyis Bars, Hont, Nyitra és Zólyom megye tartozott ide Kőrmöcbánya, Selmecebánya, Besztercebánya, Bakabánya, Ligetbánya, Újbánya, Béalabánya bányavárosokkal. A felső-magyarországi bányakerülethez tartoztak „1. Azon vidékek, mely kezdve Iglónál és Krompachnál, onnan a Hernádnak jobb oldalán Gömör és Sárosnak tart. 2. Aba-Uj, Zemplén és Borsod-megyéknek érctermő vidéke és 3. A Mátra hegysége”. (Wenzel 1880, 75. p.)

6 Később érsekújvári, majd 1663 után Érsekújvárral szembeni főkapitányság. (Vö. Pálffy 1997.)

bázisa. Komárom Bécs védelmének egyik kulcspontja és a dunai flotta központja volt, így közvetlen az Udvari Haditanács irányítása alá tartozott.

A kora újkori magyar végvidékeknek, így az őket jelölő fogalmaknak sem voltak egyértelmű határai az oszmán hódoltság peremén. A folyamatos várháborúkkal és portyázásokkal teli, különféle békék és fegyverszünetek által definiált területváltozások gyakorta felülírták az Udvari Haditanács és végvidéki főkapitányok gondos aprólékos-sággal kidolgozott védelmi tervezeteit. Mivel Bécs főkapitányságokban, a helyi magyar hadvezetés pedig megyékben és várkörzetekben gondolkodott, a Felső-Magyarország mint a terület köznyelvi megnevezése nem követte e határváltozásokat, kivéve ha egy régió tartósan oszmán uralom alá került. Így például az 1552-es várháborúk során elfoglalt nógrádi és Hont vármegyei várak nem foglaltak bele az 1563-ban kialakult főkapitánysági (generalátusi) rendszerbe, míg Szatmár környéke a rövid erdélyi uralom alatt is természetesen a felső-magyarországi főkapitányság egyik kulcsterülete volt.

Felső-Magyarországról mint közigazgatásilag is különálló tartományról a kora újkorban Thököly Imre tiszavirág-életű fejedelemsége (1682–1685) idején beszélhetünk. Thököly és I. Lipót 1682. novemberi fegyverszünete értelmében a fejedelem néhány királyi vár és a bányaváros kivételével Erdélytől a Garam völgyéig a magyar kézen levő részek ura. Az így keletkezett vazallus állam beleillett az oszmán hódoltság kiterjesztésének tervezetébe, ugyanis a kuruc fejedelem révén olyan területek igazgatása felett lett befolyásuk, melyek sosem tartoztak a portához. Isztambul szemszögéből a korábbi felső-magyarországi főkapitányság egy időre Közép-Magyarország (Orta Madzsar), Thököly pedig a „magyarországi részek ura”, Felső-Magyarország fejedelme lett.⁷

A Rákóczi-szabadságharc idején a már visszafoglalt magyar területekkel egyetemben az országot öt főkapitányságra osztották fel (1706). A korábbi bécsi szervezésű bányavidéki főkapitányságot felváltotta az érsekújvári, a felső-magyarországit pedig a kassai, immár a Tiszántúl nélkül, ahol Szatmár központtal egy teljes értékű új kapitányságot alkottak. Míg korábban a bányagazgatási adminisztrációhoz igazodó módon a bányavidéki főkapitányság területének alternatív megjelölése volt Alsó-Magyarország, addig a Rákóczi-féle hadi szervezet a győri és kanizsai végek egyesítésével létrejövő központot nevezte el alsó-magyarországi főkapitányságnak. (Vö. Márki.)

A török hódítás végeztével a magyar területek főkapitánysági rendszere elvesztette jelentőségét és átadta a helyét az állandó hadsereg és főhadparancsnokságok intézményének. I. Lipót hivatalsszervezete a 18. században egységesítette a katonai igazgatási struktúrát és 1740-ben Magyarország egész területén létrehozta a magyarországi főhadparancsnokságot (*General Commando für Hungarn*) kezdetben Pozsony, majd 1784-től Buda központtal. (Böhm 1976.)

A 19. századi szóhasználatban gyakran keveredett a felvidék, felföld, Felső-Magyarország elnevezés. Bár a felföldi területeket egyre gyakrabban nevezték felvidéknek, a fogalom konzekvens használata csupán a század második felében alakult ki. Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezésében például a szóhasználat szorosán kapcsó-

7 A magyarországi részek ura megnevezést használta Szilágyi (*A magyar nemzet története*) míg a Felső-Magyarország fejedelme megnevezéssel találkozunk pl. Varga J. 2002, 208–215. p. munkájában.

lódott az 1848–49-es szabadságharc idején kialakult katonai adminisztrációhoz, melynek megfelelően az északnyugati megyéket többnyire bányavidékként, a keletieket Felső-Magyarországgként jelölték. Külön említést érdemelnek a felvidéki területekre kiküldött kormánybiztosok. A régió legjelentősebb tisztviselői Szemere Bertalan felsőmagyarországi és Beniczky Lajos bányavidéki teljhatalmú kormánybiztosok voltak. Feladataik a katonai igazgatási, gazdasági és közigazgatási ügyeken felül – alkotmánybiztosaikon keresztül – kiterjedtek a hadiipar felügyeletére, az újoncoszás biztosítására, a nemzetiségi mozgalmak kordában tartására és a működési területük védelmének megszervezésére is. Mivel a felvidéki megyék rendkívüli ipari jelentőségük ellenére végig a szabadságharc mellékhadászinterei maradtak, folyamatos birtoklásuk sem a császári, sem a magyar vezetésnek nem sikerült. A kis létszámú, gyakran gerilla-hadviselést folytató csapatok állandó harcai megnehezítették bármiféle stabil rendszer kiépítését, így mind a hadszervezési, mind a közigazgatási hatáskörök határai csak elméletiek voltak.

A szlovákok által lakott megyék megjelölésére szolgáló felvidék fogalom a század második felében mind gyakrabban jelent meg a kormány nemzetiségi politikájában. A reformkori és a dualizmuskori magyar politikusok által sokszor „pánszlávizmus”-nak tekintett szlovák nemzeti mozgalommal szembeni hadakozás olyannyira meghatározó elemévé vált a szlovákkérdés kezelésének, hogy valamennyi szlovák dominanciájú megye a kormány gyanakvásának célkeresztjébe került.⁸ A Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején megalapozott felvidéki politika a Szapáry-, majd a Bánffy-kormány idején mind jobban kiteljesedett, a régióval kapcsolatos negatív közhangulatot pedig tovább fokozták a Grünwald Béla, Kőrösy József és Beksics Gusztáv által a felföldi szlovák megyékről írt helyzetjelentések, melyek sorra a szlovák térhódítás veszélyeire hívták fel a figyelmet. A 19. századi kormányzati nemzetiségpolitika árnyékában állandósult felvidék fogalom tehát már egy politikai programokban is szereplő régiót takar.

2. Magyar „felvidék” versus szlovák „Slovensko”

2.1. Magyar térértelmezések a 19. században

A 19. században a magyar nemzetépítési stratégiák az etnikai realitás ellenére magyar régióként és potenciális asszimilációs térként tekintettek a Felvidéknek nevezett felsőmagyarországi régióra. A korabeli asszimilációs politika alapvetéseit legkifejezőbben összefoglaló, Grünwald Béla Zólyom megyei alispán által írt „*A felvidék. Politikai tanulmány*” c. röpiratban meghatározott magyar szempontú „felvidék” fogalom térelemzése azonban részben átfedésben volt a szlovákság etnikai alapozású „Slovenské okolie” (szlovák vidék), illetve „Slovensko” térinterpretációjával.

⁸ A pánszlávizmus gondolata már a 16. században felvetődött; egy olyan politikai, kulturális és társadalmi mozgalmat jelölt, melynek célja a szláv népek egységének megteremtése. A 19. században azonban a fogalom összemosódott a szlovák nemzeti mozgalommal és tkp. ellenérvként szolgált a magyar politika számára a szlovák törekvésekkel szemben.

Mindkét megközelítés kizárólag nemzeti térben gondolkodott. Mivel Grünwald a felvidék térmegjelölését az asszimiláció színhelyét jelentő felső-magyarországi megyék megjelölésére használta, a fogalom azonnal ellenérzést váltott ki a szlovákság körében, s negatív töltetet kapott a korábban szintén használt Felföld, Felső-Magyarországgal szemben. A párhuzamos területértelmezések és a dualizmus idején a fokozatosan domináns térmegjelölés és tulajdonnévvé vált Felvidék magyarosításával kapcsolatos elképzelések vezettek oda, hogy a 19–20. századi fogalomváltozások miatt a kifejezés a szlovák–magyar közös múltkeresés kényes kérdésévé vált.

Grünwald Béla 1878-ban megjelent röpiratával a magyar „felvidék” és a vele kapcsolatos asszimilációs tervek programadóivá vált.⁹ Munkája az elméleti jellegű fejtegetésen túllépve az ország északi, szlovákok által lakott, korábban kevés figyelmet kapott területére hívta fel a figyelmet. Grünwald abból indult ki, hogy a Felvidék 16 megyéjének 2 633 000 lakosából 1 820 000 szlovák, ami szerinte a nagy szláv forrongás időszakában komoly veszélyt jelenthet az országra nézve, ezért úgy kell a közel kétmillió nemzethű szlovákot kiszakítani a szlávokból, hogy hű állampolgárai maradjanak az országnak és fölénybe juttathassák az ország magyarságát a nemzetiségekkel szemben.

A magyar nemzet felsőbbrendűségéből kiindulva vázolta fel a szlovák Felvidék magyarosításának tervét; meggyőződése volt, hogy „ha a tót magyarrá lesz, emelkedik, ha a magyar tóttá, süllyed”. (Grünwald 1878, 162. p.) Élesen bírálta az 1868-as nemzetiségi törvényt, mert az lehetővé tette, hogy a nemzetiségek saját tanyelvű népiskolákat állítsanak fel. Nem támogatta azonban a felekezeti iskolák államosítását, mert úgy vélte, magyarul tudás helyett hazafiasságra kell az elemi iskola tanulóit tanítani. (Vö. Vesztróczy 2006, 186. p.) Az asszimilációt elsősorban a szlovák értelmiség körében tartotta célravezetőnek, ezért is javasolta korábban a három szlovák gimnázium bezárását. A magyarosítás fő eszközeül a középiskolát jelölte meg, ami „olyan, mint egy nagy gép, melynek egyik végébe százanként rakják bele a tót fiúkat s a másik végén magyar emberek jönnek ki”. (Grünwald 1878, 140. p.) A tanulmány óriási felháborodást váltott ki, a szlovák értelmiség és valamennyi magyarországi nemzetiség képviselőiben Michal Mudroň válaszolt azonos című vitairatával s cáfolta, bírálta annak minden lényegi állítását.

Grünwaldhoz hasonlóan Kőrösy József munkáiban is találkozunk a szlovákosodó Felvidék rémképével. A *Felvidék eltótosodása. Nemzetiségi tanulmányok* című munkájában a megyéket sorra véve írta le a szlovákosodás mértékét és mutatott rá arra a „nemzet életét veszélyeztető komoly baj”-ra, hogy nem csupán a megyék magyar falvai szlovákosodnak, hanem a korábban szlovák falvak „államellenes pánszláv jelleget öltöttek”. (Kőrösy 1898, 18. p.) A Grünwald és Kőrösy által felvázolt „veszélyt” felismerve kezdte tevékenységét 1884-ben a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület, melynek célja „az Árva-, Bars-, Hont-, Liptó-, Nógrád-, Nyitra-, Pozsony-, Trencsén-, Turóc- és

⁹ Grünwald Béla nemzetiségpolitikai programjáról bővebben lásd: Ablonczy 2000, 65–67. p. Grünwald a nemzetiségekkel s a magyar nemzetiség folyamatos térvesztésével kapcsolatos nézeteit már 1872-ben, a *Felsőmagyarországi levelek a magyar nemzetiséghez* című cikksorozatában is kifejtette. (Grünwald 1872.)

Zólyom-megyék, valamint Pozsony és Selmecebánya-Bélabánya sz. kir. városok területén élő, nem-magyar ajku lakosságot magyar szellemben fentartani és nevelni, s a magyar nyelvnek mint az állam nyelvének ismeretét terjeszteni”. (A *Felvidéki magyar közművelődési...* 1884, 1. p.)

A 19. századi magyar történetírásra jellemző volt, hogy az etnikailag vegyes térként felfogható északi területeket magyar térként értelmezte. A jelenség tetten érhető például a Borovszky Samu által összeállított monográfiásorozat a térséggel kapcsolatos néhány leírásában is. A sorozathoz hasonlóan a magyar dominancia burkolt megjelenésével találkozunk a Rudolf trónörökös főherceg javaslatára a századfordulón (1886–1901) összeállított 21 kötetes népszerűsítő, *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című sorozatban is, melynek 15. és 18. kötete mutatja be Felső-Magyarországot.

A már idézett György Aladár próbálta azt az érzetet kelteni, mintha a Felvidék magyar tér lenne, melyen belül a szlovák megyék jelentős települései is magyar és német lakossággal bírnak: „A Felföldön a magyar és a német elemé az elsőség. De vannak egyes megyék, melyek népességének a többsége tótajkú, ilyenek: Árva, Liptó, Trencsén, Turócz és Zólyom; azonban ezek aránylag kis területűek, s Árva és Liptó kivételével olyanok, melyeknek nevezetesebb helyeit magyarok és németek lakják.” (György 1885–1902.)

Hozzá hasonlóan járt el a kötet a szlovákok néprajzát és kultúráját bemutató, „A felső-magyarországi tótok” című fejezetének írója, Pechány Adolf is. A Felvidék néprajzi tarkaságát nem csupán az etnikai sokszínűség tényének leírásával próbálta bizonyítani, hanem kiemelte a szlovák néptörzs községenként változó tipikus vonásait is, jelezve, hogy ezek más népek esetében rendszerint egész néptörzsekre jellemzőek szoktak lenni. (Pechány 1885–1902.)

2.2. Szlovák térértelmezések a 19. században

A szlovák historiográfia a magyar Felvidék értelmezéssel szemben leggyakrabban a mai államjogi helyzetet vetíti vissza, figyelmen kívül hagyva a 19. századi szlovák „Slovensko”-értelmezéseket is, melyek nem voltak azonosak a mai Szlovákia határával. A korabeli szlovák térértelmezések ugyanis a Monarchia felbomlásáig az etnikai realitásokra épültek. A szlovák elit által Slovenskóként (azaz a felső-magyarországi megyék egybefüggő szlovák többségű részeként) meghatározott terület a 19. században jelent meg az északi megyék szlovákságának ön- és térértelmezésében, mintegy a nyelvi különállás tudatosításával párhuzamosan. František Bokes¹⁰ mindezt a közös múlt és

10 František Bokes (1906–1968) 1943-tól a Szlovák Tudományok és Művészetek Akadémiája Földrajzi Intézetének (Zemepisný ústav Slovenskej akadémie vied a umení), majd később a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének (Historický ústav Slovenskej akadémie vied) munkatársa volt. Fő kutatási területe a szlovákság 19. századi története és a műemlékek földrajza volt. Több műve jelent meg a szlovák térértelmezésekről (*Slovenský životný priestor v minulosti a dnes*. Bratislava, Čas, 1943, 151 p.; *Vývin predstáv o slovenskom území v 19. storočí*. Martin, Matica slovenská, 1945, 143 p.), ő gyűjtötte össze és dolgozta fel a szlovák nemzeti mozgalommal kapcsolatos dokumentumokat (*Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914*. Bratislava, SAV, 1962, 1965, 473, 496 p.; *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1885–1901*. Bratislava, SAV, 1972, 589 p.)

kultúra felismerése, valamint a lakóterülethez való erős kötődés mellett az egyre erősödő magyarosítással mint a folyamatot erőteljesen felerősítő külső hatással magyarázza, ami erősítette a nemzeti szuverenitáson alapuló szlovák követeléseket. (Bokes 1944, 66–67. p.)

A szlovák térrel kapcsolatos első elképzelések, melyeket kezdetben a főként nemzeti-ségi szerzők által készített etnikai térképek jelenítettek meg, kizárólag a régió szlovák őslakosságú megyéit érintették. Céljuk nem a területi különállás, csupán a szlovák régió elismerésének kivívása volt. Az első etnikai térképet Korabinszky János készítette 1791-ben, majd ezt követte Ján Čaplovič – vagy ahogy magát gyakran magyarul nevezte, Csaplovics János – 1821-ben közzétett térképe, mely a megrajzolt etnikai térségen belül éles vonalakkal határolta el a nemzetiségi területeket a magyarlakta területektől. A szlovák régió északi és nyugati határai azonosak voltak a Magyar Királyság határaitól, a keleti határ a Bártfa–Tapolyhanusfalva–Tőketerebes vonal mentén haladt, kihagyva a szlovák etnikai térből Zemplén megye ruszin–szlovák, ún. szoták népességét. A déli határ Kassa, Rozsnyó és a gömöri vár alatt húzódott, majd Tornalját nem érintve folytatódott Rimaszombattól a Losonc–Szécsény–Balassagyarmat vonalon. Léva fölött Verebély, Vágsellye és a Kis-Duna irányát követve jutott el Pozsonyig. Čaplovič az így meghatározott szlovák etnikai téren belül külön jelölte a német nyelvszigeteket. (Bokes 1944, 70. p.)

A politikai céloktól mentes Čaplovič-féle térképpel szemben Pavol Jozef Šafárik 1842-ben készült térképe már tudományos igényesség nélkül húzta meg azt a túlzott követelésekre utaló etnikai határvonalat, amely később Trianonban országhatárrá vált. A Šafárik-féle szlovák tér 15 megyét foglalt magába, melyek közül teljesen szlováknak jelölte Trencsén, Turóc, Árva, Liptó és Zólyom megyét, többségében szlováknak Nyitra, Szepes, Sáros, Bars, Zemplén, Gömör és Hont megyét. Pozsony, Nógrád és Abaúj megyében a szlovák etnikum kisebbségben volt. Az általa meghatározott szlovák terület tulajdonképpen megegyezett az ún. grünwaldi Felvidék területével és megfelelő alapot szolgáltatott a szlovák nemzeti mozgalom követeléseinek, melyekben az etnikai elhatárolás mellett a negyvenes évektől a földrajzi delimitáció gondolata is megjelent.

A 19. század első felének nyelvtörvényeire és nyelvi harcaira való reakcióként a szlovák nemzeti mozgalom a negyvenes években közjogi programokat dolgozott ki. Az első, 1848-ban készült programban a nép körében Vyšné okolie (Felső vidék) vagy Horný kraj Uhorský (Felső-Magyarországi kerület) néven emlegetett szlovák régió néprajzi határának kijelölését kérték. A *Žiadosti slovenského národa* (A szlovák nemzet kívánságai) nevű dokumentumban fogalmazták meg a szlovákok először, hogy feleszméltek a kilencszáz esztendősi álomból és magukat ősi nemzetnek érzik. Erre és a nemzeteket megillető egyenjogúságra hivatkozva kérelmezték a szlovák megyékben a szlovák hivatalos nyelv bevezetését, de területi különállásról a programban még nem volt szó. Törekvésük azonban a magyar kormány merev elzárkózásába ütközött.¹¹

Tényleges területi igényről, vagyis a Szlovák Nagyfejedelemség (Slovenské vojvodstvo) létrehozásáról először a Szlovák Nemzeti Tanács 1849. márciusi felségfolyamodványában esett szó. Hivatkozási alapul a szlovák etnikai terület köznap nyelv- etnikai rea-

11 A *Žiadosti slovenského národa* (A szlovák nemzet kívánságai) szövegét közli: Rapant 1937, 202. p.; magyar nyelven: Pajkossy 2006, 264–267. p.

litása szolgált. Az időközben kibocsátott oktrojált alkotmány miatt azonban a szlovák küldöttség módosította a folyamodvány szövegét, így az Emlékirat a szlovákkérdés megoldási módzatairól már nem tartalmazta a Szlovák Nagyfejedelemség iránti igényt.

A szlovák önmeghatározás szempontjából kulcsfontosságú volt az 1861. év. A turóc-szentmártoni memorandum a szlovák nemzeti terület kijelölését tartalmazta a „mi ezt az államot csak annyira ismerjük el, amennyire mi elismerésre találunk benne” elv alapján.¹² Az indoklás a következő volt: „Szükséges, hogy nemzetünk individualitása azon területen, melyet az mint egy szakadatlan tömeg valósággal elfoglal, egy, a megyék határainak nemzetiség szerinti kikerekítésével alakítandó felső-magyarországi szláv kerületben [Hornouhorské slovenské okolie] elismerve s személyesítve legyen.” (Pajkossy 2006, 425. p.) Az etnikailag osztott megyék (Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Gömör, Torna, Abaúj, Zemplén) esetében vagy az új megyék kialakítását, vagy a határos szláv megyékhez csatolást tekintette opciónak. Az elutasított memorandum után módosított és 1861. december 12-én az uralkodónak átadott újabb memorandum már kizárólag a szlovák megyéket és az etnikailag osztott megyék szlovák területeit jelölte a Besztercebánya központú szlovák kerület részének. František Bokes értékelése szerint a bécsi memorandumban foglaltak voltak azok a maximális elvárások, melyeket a szlovákok a Magyar Királyság keretein belül nyilvánosan is vállalni tudtak. (Vö. Bokes 1944, 102. p.)

1861 után a Slovenské Okolie földrajzi fogalomná vált. A későbbi elképzelések a Magyarország szerves részét képező szlovák régió, szlovák térség kijelölésére épültek. Az ekkor születő elnevezésekben (Hornouhorský slovenský dištrikt, Horné vidieky slovenské, Hornouhorské slovenské okolie) is jelölték, hogy az igényelt térség Felső-Magyarországon/Felföldön található. A földrajzi határ megvonására két jelentősebb kísérlet történt Dionýz Štúr és Jozef Hložanský jóvoltából, de mindkettő megkésétt és a realitástól távol álló elképzelés volt.

A Dionýz Štúr által 1848-ban elképzelt Slovensko területe például a délen természetes határt képező Duna és Tisza vonaltól a Beszkidekig húzódott, vagyis lefedte a Nagymorva Birodalom szlováknak (!) vélt területét. Jozef Hložanský Slovensko-értelmezése pedig abból indult ki, hogy megőrizhető a Magyar Királyság földrajzi egysége, amennyiben az ország mint legfőbb egység alsóbb szintű földrajzi egységekre bomlana, melyek alárendelődnének a fő egységnek, ezáltal is fenntartva Magyarország integritását. A Magyar Királyságot négy provinciára osztotta: Pannónia, melynek fővárosa Belgrád vagy Újvidék, Erdély, Horvátország Zágráb fővárossal és a Biele Uhorsko (Fehér Magyarország) nevet viselő szlovák régió Nyitra fővárossal. „Fehér Magyarország” meg egyezett az ún. „történeti Szlovákiával”, vagyis Morva folyótól a Tisza alatti területekig és a Kárpátoktól a Duna alatti területekig terjedt. Az etnikai tér ilyen nagymértékű kiterjesztését Hložanský gazdasági és alapvető létérdekekkel indokolta. Az így értelmezett Slovensko 60 000 km² területet foglalt magába 3 000 000 lakossal. (Bővebben I. Bokes 1944, 107–110. p.)

12 „Uhorsko pre nás len natoľko jestvuje, nakoľko my v ňom existujeme, len natoľko ho uznávame, nakoľko my v ňom uznanlivosti nachádzame.” (Mesároš 1970, 12. p.) Az idézett magyar fordítást a *Magyar Katolikus Lexikon* közli.

A szlovák etnikai tér kijelölésének gondolata a korabeli szlovák tudományos munkákban is helyet kapott. Július Botto 1906-ban a szlovák nemzettudat kialakulásának történetét leíró munkájában következetesen Slovenskónak nevezte az államalapítás óta a történelmi Magyarország részét képező, szlovákok által lakott területet. (Botto 1906, 263. p.) Ján Lajčiak szociológiai összefoglaló munkában elemezte a szlovák kultúra fejlődését, a szlovák térség társadalmi és gazdasági viszonyait. A szlovákok lakta régiót egy olyan megbonthatatlan területként írta le, melynek egységét többé semmiféle asszimilációs törekvés nem kezdheti meg, mert a nép már elérte a nemzeti ébredésnek az ellenálláshoz szükséges fokát.¹³

3. A „Felvidék” regionális megközelítése

A történeti, földrajzi, gazdasági, etnikai, közigazgatási, kulturális stb. régió fogalmat az egyes érintett tudományterületek más-más módon definiálják. Míg a földrajztudomány társadalmi-gazdasági terület egységként, a jog az intézményesült irányítási funkcióval kapcsolatba hozható területként tekint a régióra, a szociológia sokkal inkább az etnikai-kulturális összetartozásra, az adott területen élő népesség által való azonosulásra helyezi a fő hangsúlyt. A történettudomány mindjobban hajlik a jellegadó sajátosságok szerinti szerveződés elfogadására; ennek megfelelően kulturális, gazdasági, etnikai alapon is kijelölhetőnek tartja, de alapvetően értelmezési fogalomként kezeli a régiókat. Mindez összhangban van Pierre Bourdieu elméletével, miszerint a régiók léte leginkább a központtól való gazdasági és társadalmi távolsággal bizonyítható, vagyis a régió a központtal, a fővárossal, a kormányzattal szembeni önmeghatározás során válik látathatóvá. (Vö. Bourdieu 1985, 7–22. p.)

Bár a Felvidéken olyan szintű kulturális és térbeli kohézió nem alakult ki, hogy a külön rendi irányítással, belső közigazgatási rendszerrel, vallási és kulturális jogokkal, hadsereggel, ugyanakkor külön belső tájegységekkel és földrajzi kistérségekkel rendelkező Erdéllyel összehasonlítható különálló egységként kezelhessük, mégis maguk a történeti folyamatok bizonyítják a régió különböző sajátosságainak megjelenését. A hódoltságú idők törökellenes főkapitányságai, a szepesi kamarához tartozó felső- és alsó-magyarországi bányakerületek, s megannyi más osztrák kerületi, tankerületi felosztás során a „felvidéki” térségi szempontok éppúgy megjelentek, mint a dualizmus kori magyar kormányzati politika „pánszlávellenes”, kivándorlásellenes vagy éppen mezőgazdasági segélyezést szolgáló „felvidéki” akcióiban. A szlovák kulturális és területi autonómia törekvések, az elkülönülési vágy felerősítették a térség etnikai sajátosságait és sajátos színt adtak a felvidéki regionalizálódásnak.

A terület regionális megközelítésének lehetősége napjainkban is foglalkoztatja a kutatókat. Katus László honosította meg a magyar történetírásban a 19. század második felére vonatkoztatva a felső-magyarországi szlovák régió kifejezést, ami a hét szlovák többségű, a magyar–szlovák nyelvhatártól északra fekvő (Árva, Liptó, Sáros, Szepes, Trencsén, Turóc, Zólyom) és a magyar–szlovák nyelvhatár által metszett, északi

¹³ Lajčiak 2007, 173. p. Az először 1912-ben megjelent munkát 1989 után kétszer is kiadták, ami jól jelzi, hogy a 20. század eleji reális szlovák önkép iránt ma megint fokozott az igény.

felében szlovák többségű (Abaúj-Torna, Bars, Gömör, Hont, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Zemplén, Ung) megyéket takarja. (L. a következő munkákat: Katus 1966; Uő. 1987, 17–28. p.) Az ő értelmezéséből kiindulva határozta meg a felső-magyarországi régiót Szarka László a szlovák nemzeti fejlődés és a magyar kormányzati nemzetiségi politika szembenállásának olyan sajátos konfliktusterületeként, ahol a városokban, illetve az etnikai kontaktuszónákban termékeny interkulturális viszonyok és együttélési formák alakultak ki, ugyanakkor a kulturális-oktatási szférában erőteljes asszimilációs folyamatok kaptak lábra.¹⁴

Bár a felső-magyarországi szlovák régió közjogi értelemben nem létezett, regionális különbözősége az ország többi területétől nem csupán etnikai megalapozottságú. Nagy Mariann a magyar mezőgazdaság regionális szerkezetét vizsgálva a statisztikai szakirodalomban¹⁵ használt folyók szerinti elhatárolás szerint a Duna bal parti és a Tisza jobb parti megyék régiófogalmát és annak Fodor Ferenc által részletesen kidolgozott gazdasági regionalizációs beosztását tekinti a felső-magyarországi regionális különfejlődés értelmezésében megkerülhetetlen kiindulópontnak. (Nagy 2003, 460. p.)

A Magyarország történeti földrajzát kutató Beluszky Pál a gazdasági önfejlődésből fakadó regionalizmus felől megközelítve ugyancsak a történelmi Magyarországon belül alakuló régiókezdeménynek tekinti az általa Felvidéknek nevezett területet. Az ő értelmezésében a modernizáció mértéke alapján a kilenc magyarországi régió közül három alkotja a Felvidéket: Nyugat-Felvidék (Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Zólyom), Közép-Felvidék (Turóc, Liptó, Szepes, Gömör és Kishont, Abaúj-Torna), Északkelet-Felvidék (Trencsén, Árva, Szepes, Sáros, Zemplén). (Beluszky 2005, 38–40. p.) Tóth József szerint a Felvidék egyike volt a regionális fejlődés azon magterületeinek, „melyekből zavartalan fejlődés esetén minden bizonnyal definitív régiók alakulhattak volna ki”. (Tóth 1997, 223. p.)

A terület regionális jellegét Paládi-Kovács Attila azokban a néprajzi vonásokban látja, melyek szerinte mindig is a felföld jellemzői voltak. Olyan kulturális térként tekint a régióra, melyet az archaizmusok továbbélése, a töretlen feudális fejlődés, konzervatív szellemiség, valamint a magyar–szlovák kulturális kölcsönhatás különböztetett meg a Magyar Királyság többi régiójától. (Paládi Kovács 2003, 21–56. p.)

Az ily módon körülhatárolható Felső-Magyarországon a megyével szemben a városok töltötték be a térszervező funkciót. Az ún. nyugati Felvidék vármegyéi (Pozsony, Nyitra, Trencsén, Bars, részben Árva, Turóc, Liptó, Hont és Zólyom megye) a nyugati határszélen fekvő Pozsony vonzaskörzetébe tartoztak. A város Győrrel és Sopronnal

14 A kontaktzóna fogalmat Gunda Béla honosította meg a magyar néprajzi szakirodalomban, majd Paládi Kovács Attila is rendszeressé tette használatát. Keményfi Róbert a kontaktzóna fogalmat mint a kulturális és etnikai határok merev felfogásával szemben álló, folyamatosan változó határovezetek megjelölését használja. Egy olyan sávot ért alatta, „ahol a két, egymással határos nyelvterület, népterület vagy kulturális terület nyelvi, népi, kulturális kölcsönhatásai különösen erősek”. (Keményfi 1994, 13–22. p. Uő. 1998, 296. p. Bővebben lásd: Keményfi 2002, 238. p. Uő. 2004, 351. p.) A témával kapcsolatban az első irányadó munka: Paládi Kovács 1984, 61–73. p.; Pozsony 2012–2013, 571–580. p.

15 A Keleti Károly által meghatározott statisztikai régiók: a Duna bal partja, a Tisza jobb partja, a Duna jobb partja, a Duna–Tisza köze, a Tisza bal partja, Horvátország, a Tisza–Maros köze, Erdély.

nem tudott versenybe szállni, ezért a Dunától délre fekvő területekre nem volt jelentősebb hatással. (Beluszky–Győry 2005, 187. p.) A keleti vármegyék (Szepes, Sáros, Zemplén, Gömör, Abaúj-Torna megye) a városi funkciók szempontjából szerényebb szintet képviselő, ugyanakkor fontos oktatási-kulturális központ szerepét betöltő Kassa regionális körzetébe tartoztak. A két fő központon kívül valamennyi közepes nagyságú város rendelkezett a maga kulturális kisugárzásával, az iparosodás és vasútfejlesztés hatására pedig – főként a Vág-völgyi megyékben – fontos iparközpontok alakultak ki (Rózsahegy, Szokolca, Vágújhely, Zsolna). Azokban a megyékben, melyeket kisebb mértékben érintettek az ipari beruházások, ennél fogva a városfejlődés is visszamaradt, kulturális téren a lemaradás jelei figyelhetők meg.

Összegzés

A történeti szakirodalomban Felső-Magyarországnak, Felvidéknek nevezett területet annak korszakokként változó politikai tartalma miatt nem könnyű egységes kritériumrendszerrel leírható régióként kijelölni; földrajzi, kulturális, gazdasági, nyelvi és nemzeti-sajátosságai miatt azonban folyamatosan érvényesültek olyan regionális szempontok, melyek megalapoztak egyfajta felföldi regionális identitást. A térségnek sajátos színezetet adott a 19. században megindult párhuzamos magyar és szlovák nemzetépítési folyamat. A magyar kormányzat egyszerre tartotta fejlesztésre szoruló, elmaradott régióknak, illetve a szlovák nemzeti mozgalom területi bázisának a 16 északi megyét. Ennek megfelelően irányozta meg a térség gazdasági fejlesztését és a magyar nyelvű kulturális és oktatási rendszer regionális megerősítését. Ezzel párhuzamosan a szlovák nemzetépítésben is egyre nagyobb hangsúlyt kapott a saját nemzeti tér kijelölése iránti igény, s a szlovák értelmiségi közbeszédben a 18. század közepétől egyre konzekvensebben volt jelen a „Slovensko” a szlovákok által lakott tér kijelölésére. A párhuzamos, gyakran egymás kiszorítását célzó magyar–szlovák regionális önkép számos konfliktus forrásává vált. A régió egyszerre volt az egymással konkuráló nemzetépítési elképzelések, a modernizációs kezdeményezések, vármegyei provincializmusok, valamint a békés együttélés és az erőteljes integrációs folyamatok színtere.

A 19. században köznévi megnevezésként elterjedt „felvidék” fogalma a század második felében, de még inkább a 20. század elején erős ideológiai-politikai töltetet kapott. Az ezzel egyidejűleg kialakult, etnikai tér értelemben használt „Slovensko” szembeállítás a tulajdonnévvé váló, a kormányzati magyar politikában is megjelenő „Felvidékkel” a magyar és szlovák nemzetépítésről, a dualizmuskori asszimilációs és modernizációs folyamatokról zajló viták középpontjába került. A 20. század eleji államjogi változásokkal a korábban történeti, gazdasági, katonai, domborzati, majd etnoregionális viszonyokkal körülhatárolt Felvidék egészen új értelmezést kapott: a két világháború között „Szlovenszkó” a csehszlovák állam egyik soknemzetiségű tartománya lett, a Felvidék pedig egyre inkább az államhatár és a magyar–szlovák nyelvhatár közé szorult magyar kisebbség magyar többségű etnikai „régijává” kezdett válni.

Az általunk vizsgált tájfogalmak körüli dilemmák ilyenképpen két irányban is módosultak: a „felvidék” rövid ideig egyenlő lett a Magyarországtól Csehszlovákiához került északi területekkel, másrészt viszont „Szlovenszkó” (és persze Ruszinszkó) is csehszlovák közigazgatási egységgé vált. Az 1938-as első bécsi döntés némileg módo-

sította ezt a képet. 1939-ben megjelent Csatár István és Ölvedi János *A visszatért Felvidék* című kötete, a magyarországi lapok pedig sorra közölték *Visszatért a Felvidék* című cikkeiket. (Csatár–Ölvedi 1939, 257. p.) Ebből is látszik, hogy az 1918 után eltelt szűk két évtized alatt a megnevezés kezdett a magyarlakta területekre szűkülni. Találkozunk azonban *Visszatért a Felvidék déli része* kezdetű írásokkal is, tehát nem jelenthető ki kategorikusan, hogy csupán az anyaországhoz visszacsatolt magyar többségű területeket nevezték így; továbbra is élt a Felvidék mint Szlovákia tudat is. Napjainkra jelentése a szlovákiai köztudatban jórészt leszűkül a szlovákiai magyar nyelvterületre, vagyis a jelenlegi Dél-Szlovákiára, Magyarországon azonban ma is gyakran – például az időjárás-jelentésekben – Szlovákia jelentésben használják. (Ugyanakkor a radikális nemzeti olvasatokban megjelent a „Dél-Felvidék” kifejezés is.) A fogalommal tehát továbbra is érdemes óvatosan bánnunk, és figyelembe kell vennünk, mikor milyen kontextusban használhatjuk a Szlovákia, Felvidék, Felföld, Felső-Magyarország fogalmakat.

Irodalom

- Ablonczy Balázs 2000. *Harc a magyar Felvidékért. Európai Utas*, 11. évf. 3. sz.
- A Felvidéki magyar közművelődési egyesület alapszabályai*. Nyitra, Schempek és Huszár, 1884.
- Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/osztrak-magyar/ch17.html#id1040843> (letöltés: 2014. június 9.)
- Beluszky Pál 1987. *A középszintű igazgatás és hazánk térszerkezete*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.
- Beluszky Pál–Győry Róbert 2005. *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Bokes, František 1944. *Vývin predstáv o slovenskom území v 19. storočí. Historický sborník*, č. 2., Turčiansky sv. Martin, Matica slovenská.
- Botto, Július 1906. *Slováci – vývin ich národného povedomia*. Turčiansky sv. Martin, Vydanie kníhkupecko nakladateľského spolku.
- Bourdieu, Pierre 1985. Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. *Szociológiai Figyelő*, 1. sz. 7–22. p.
- Böhm Jakab 1976. A magyarországi főhadparancsnokság 1848 tavaszán. *Hadtörténelmi Közlemények*, 23. évf. 2. sz. 241–289. p.
- Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862. *A magyar nyelv szótára*. Első kötet. Pest, Emich Gusztáv Magyar Akadémiai nyomdásznál.
- Csatár István–Ölvedi János 1939. *A visszatért Felvidék*. Budapest.
- Grünwald Béla 1872. Felsőmagyarországi levelek a magyar nemzetiséghez. *Reform*, 3. sz.
- Grünwald Béla 1878. *A Felvidék. Politikai tanulmány*. Budapest, Ráth Mór.
- Dr. Gulyás László 2005. *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig*. Hazai Térségfejlesztő Rt..
- György Aladár 1885–1902. Felső-Magyarország. In *Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben*. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/osztrak-magyar/ch17.html#id1095110> (letöltés: 2015. augusztus 11.)
- Juhász Dezső 1988. *A magyar tájnévadás*. Budapest, Nyelvtudományi értekezések, 126. sz.
- Katus László 1966. Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn. In *Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900–1918*. Budapest.

- Katus László 1978. The Status of Ethnic Minorities in Hungary During the Age of Dualism (1867–1918). In Hidas, M. Peter (szerk.): *Minorities and the Law*. Montreal, 17–28. p.
- Keményfi Róbert 1994. A kulturális határok értelmezésének kérdéséhez. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Folklor és Ethnographia 85. In memoriam Sztrinkó István*. Debrecen, KLTE, 13–22. p.
- Keményfi Róbert 1998. *A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza*. Gömör Néprajza L, Debrecen.
- Keményfi Róbert 2002. *A gömöri etnikai térmozaik. A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai térszerkezetének változása –különös tekintettel a szlovák–magyar etnikai határ futására*. Komárom–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó.
- Keményfi Róbert 2004. *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Kőrösy József 1898. *A Felvidék eltötosodása. Nemzetiségi tanulmányok. Bars és Hont megyék külön lenyomata*. Budapest, Grill Károly Udvari Könyvkereskedése.
- Lajčiak, Ján 2007. *Slovensko a kultúra*. Bratislava, Q111.
- Liszka József 2009. Etnikum a térben –tér az etnikumban. In Liszka József (szerk.): *Interetnikus és interkulturális kapcsolatok Dél-Szlovákiában*. Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kara, 15–31. p.
- Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu/T/tur%C3%B3cszentm%C3%A1rtoni%20memorandum.html> (letöltés: 2014. június 20.)
- Magyar néprajzi lexikon*. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-209.html> (letöltés: 2014. június 10.)
- Márki Sándor. *II. Rákóczi Ferenc. II. kötet 1707–1708*. <http://mek.oszk.hu/05800/05832/html/2kotet/02.htm> (letöltés: 2014. június 14.)
- Mesároš, Július 1970. Národnostný zápas Slovákov v 2. polovici 19. storočia. In *Acta facultatis philosophicae universitatis Šafarikanae, Prešov*.
- Nagy Mariann 2003. *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Pajkossy Gábor 2006. *Magyarország története a 19. században*. Szöveggyűjtemény. Budapest, Osiris Kiadó.
- Paládi Kovács Attila 1984. Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. In Szabady József–Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon I.* 61–73. p.
- Paládi Kovács Attila 2003. *Tájak, népek, népcsoportok*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pálffy Géza 1997. Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle*, 2. sz. http://epa.oszk.hu/00600/00617/00001/tsz97_2_palffy_geza.htm (letöltés: 2014. június 9.)
- Pálffy Géza 2011. *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Pechány Adolf 1885–1902. A felső-magyarországi tótok. In *Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képen*. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/osztrak-magyar/ch17s07.html> (letöltés: 2015. augusztus 11.)
- Pozsony Ferenc 2012–2013. A népi kultúra területi tagolódásának vizsgálata. In *Acta Siculica*. 571–580. p.
- Rapant, Daniel 1937. *Dejiny slovenského povstania*. 1-2. Turčiansky sv. Martin, Matica slovenská.
- Szarka László 2008. Felföld, Felvidék, szláv kerület, Slovensko. Adalékok a felföldi magyar–szlovák nemzeti térkijelölés XVIII–XIX. századi történetéhez. In Papp Richárd–Szarka László *A nemzeti tér történelmi reprezentációi*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 143–161. p.

- Szilágyi Sándor: *A magyar nemzet története* <http://mek.niif.hu/00800/00893/html/doc/c400425.htm> (letöltés: 2014. június 13.)
- Tóth József 1997. Régiók a Kárpát-medencében. In Papp Norbert–Tóth József (szerk.): *Európa politikai földrajza*. Pécs, JPTE TTK Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék, JPTE TTK Kiadói Iroda–University Press.
- Török Gábor 1960. Felföldizmus. *Magyar Nyelv*, 56. évf. 216–219. p.
- Varga J. János 2002. Varianten der türkischen Orientierung in Ungarn. Wesselényi-Apafi-Thököly 1663–1683. In Barta János–Papp Klára (szerk.): *The First Millennium of Hungary in Europe*. Debrecen, 208–215. p.
- Vesztróczy Zsolt 2006. „A Felvidék”. Egy szlovák–magyar röpiratváltás az 1870-es években. *Sic Itur ad Astra*. 3–4. sz. 173–208. p.
- Wenzel Gusztáv 1880. *Magyarország bányászatának kritikai története*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala.

ANIKÓ HAJDÚ

UPPER HUNGARY, SOUTHERN SLOVAKIA – VARIANTS OF REGIONALITY

This study examines the characteristics of the area referred to equally in the Hungarian and Slovak discourse during the Dualism as “Felvidék” (Upper Hungary), and from the end of the 18th century, in the Slovak public perception as Slovakia, in Hungarian as the “Tót” nation. Although the area is not easy to mark out as a region according to a coherent system of criteria, there are some continuously prevailing geographical, cultural, economic, linguistic and ethnic characteristics that have substantiated a kind of a highland identity. In the 19th century, the region became the scene of the beginning of a parallel nation-building process of Hungarians and Slovaks, however, the regional self-image of the two nations aimed often at each other’s displacement, had become a source of conflicts. At the beginning of the 20th century, „Upper Hungary” (Felvidék) had gradually become a proper name confronting with „Slovensko” (Slovakia) used in an ethnic sense, therefore during the dualist period, the national space interpretations became focal points of the debates of Hungarians and Slovaks on the nation-building process, and on the assimilation and modernization processes. This study is attempting to resolve the dilemmas around interpretations of space, and, besides presenting the variants of notions connected with space, it also explores the question of regionality.

L. Juhász Ilona

Amikor mindenki a háborús állapotok igája alatt roskadoz...

Erdélyi menekültek
a mai Szlovákia területén

Fórum Kisebbségkutató Intézet

Gömörfalva, Szeretetfalva, Vasutasfalva, Amerikafalva és társaik

Adalékok az 1914-es orosz betörést követő harcok
során lerombolt kárpáti falvak újjáépítésére
meghirdetett országos akcióhoz -2.

ILONA JUHÁSZ L.
Gömörfalva, Szeretetfalva, Vasutasfalva, Amerikafalva and Other Villages.
Additions to the National Action Announced for Rebuilding Carpathian
Villages Destroyed in 1914 in the Fights Following the Russian Invasion

94(437.6)"1914/1915"
94(439)"1914/1915"

Keywords: World War I, Russian attack, fundraising, reconstruction

Adományok

A lapokban az adományozók számának függvényében időközönként közzétették az adománygyűjtés országos, megyei és helyi eredményeit. Mind az adományozott összeg nagysága, mind pedig az adakozók száma eléggé hullámzó volt. Az adományok között voltak filléres, 1-2 koronás, de egészen magas összegek is. A háború sújtotta megyékben megjelenő lapok általában hírt adtak az ország különböző vidékeiről az adott megyébe érkezett adományokról és adakozókról. Az *Eperjesi Lapok* a külön erre a célra indított *Nyilvános nyugtázás* c. rovatában folyamatosan közölte ezeket az információkat. Az arányok érzékeltetésére álljon itt néhány példa a lapból:

A földművelésügyi miniszter felesége, Ghillány Imréné 10 000 koronát gyűjtött és adott át személyesen Szinyei Merse István sárosi főispánnak.¹ Ugyancsak Ghillányné közvetítésével jutott el Sárosba a győri Szesz-szindikátus igazgatójának, Léderer Ágostonnak 20 000 koronás adománya.² 1915 novemberéig 94 583 korona és 92 fillért tett ki a beérkezett összeg, s az adományozók közül többek között Péterházi Steiner Mihály nagybirtokos Ógyalláról 600, valamint Singer Lipót csúzi földbirtokos és felesége 1200 koronát küldött.³ 1916 januárjáig a „Gömör Sárosért” akció 57 380 koronát eredményezett, amely összeg a gömöri járásokban az alábbi módon oszlott meg:

Ratkói járási gyűjtés	2667 K 45 f.
Nagyróczei	1074 K 31 f.
Garamvölgyi	2308 K 63 f.

-
- 1 Segélyakció. *Eperjesi Lapok*, 1915. július 25., 4. p.
 - 2 Fejedelmi adomány *Eperjesi Lapok*, 1915. augusztus 8., 2. p.
 - 3 Nyilvános nyugtázás. *Eperjesi Lapok*, 1915. november 14., 6. p.

<i>Rimaszombati</i>	2916 K 59 f.
<i>Feledi</i>	2193 K 35 f.
<i>Rozsnyói</i>	8288 K 23 f.
<i>Tornaljai</i>	1870K
<i>Rimaszombat városi</i>	1143 K 03 f.
<i>Rozsnyó városi</i>	2419 K
<i>Dobsinavárosi</i>	876 K
<i>Jolsvavárosi</i>	534 K 80 f.
<i>Nagyróczevárosi</i>	258 K ⁴

1916. január 10-től május 5-ig Bujanovics Gyula sárosi főispánhoz az alábbi adományok érkeztek:

<i>Charles von Dobay adománya (Cleveland)</i>	100 K
<i>Árvavármegye alispánja által gyűjtött</i>	10.371 K 98 f.
<i>Tornaljai járásbírótság</i>	605 K 60 f.
<i>Az Udvardi járás 24 községének adománya</i>	1.200 K
<i>Kubinyi Géza Gömör és Kishont vármegyék főispánja által gyűjtött adomány</i>	53.219 K 46 f
<i>Liptó vármegye adománya</i>	4.000 K ⁵

Ugyanitt közölték a zempléni főispáni hivatalhoz beérkezett adományok listáját is:

<i>Ágó község, Bars megye</i>	15.- K
<i>Pauliczky Gusztáv, Királyhelmecc</i>	10.- K
<i>Derfínyák Béla esperes – Parnó</i>	177,51 K
<i>Rk. plébános Battyán</i>	23.-
<i>Körjegyző Szécsmező</i>	2.- K
<i>Hosszufalussy Miklós Sóstófalva</i>	109,36 K,
<i>Maróti körjegyző</i>	15,80 k
<i>Dernői körjegyző</i>	24,10 K
<i>Pelsőcz község előljárósága</i>	32,70
<i>Visk nagyközség</i>	5.- K,
<i>Bodrogközi Gazdák Tak. Jelzálog int. rt.</i>	
<i>Királyhelmecc</i>	105.- K
<i>Serke község</i>	2.- K
<i>Rimasimonyi község</i>	29,10 K
<i>Feled község</i>	2.- K ⁶

Országszerte több újságban, egyebek között a *Komáromi Lapok* szeptemberi számában is közzétett kimutatás szerint Borsod 118 000, Pest Pilis Solt Kiskun (1 százalék pótdó) ez kb. 100 000 korona, Csík 100 000, Sopron és Nyitra 60-60 000, Szatmár 40 000, Somogy (1 százalék pótdó) 32 000, Jász Nagykun Szolnok 30 000, Moson 8000, Nógrád 5000, Heves és Maros-Torda 2-2000 koronát, Gömör és Kishont várme-

4 Gömör Sárosért. *Eperjesi Lapok*, 1916. január 30., 7. p.

5 Nyugtázás. *Eperjesi Lapok*, 1916. május 21., 3. p.

6 Feldült tűzhelyeinkért! A törvényhatóságaink áldozatkészsége. *Zemplén*, 1915. szeptember 25., 1. p.

gye elvállalta egy falu felépítését s ½ százalék pótdadót szavaztak meg, Hunyad megye fenyőházakat ajánlott fel, Csanád vármegye egy elpusztított kisebb község felépítését vállalta el. A megyéken túl az ország különböző városai is megszavaztak bizonyos összegeket: Szabadka 50 000, Temesvár 25 000, Nagykikinda 5000, Pozsony 2000, Köröstarcsa 1000, Újvidék 1000, Szilágysomlyó pedig 500 koronát. Emellett a felsorolt vármegyék és városok zöme a felajánlásokon túl társadalmi gyűjtést is indított.⁷

A nyitrai templomokban Máriafalva felépítésére az alábbi összegek gyűltek össze:

A Kárpátokban építendő Máriafalvára és a háború emlékére emelendő fogadalmi templomra vasárnap – március hó 5-én gyűjtés volt a helybeli kath. templomokban. A gyűjtés eredménye a következő: 1) Az alsóvárosi plebánia két templomában begyűjt 38,32 kor. 2) A felsővárosi plebánia templomban 94 kor., 3) Mária hegyi templomban 38,32 kor. Ezen felül 4) Mária leány Congregáció gyűjtése 41,50 kor. 5) Róm kath. elemi leányiskola növendékei 100 kor. 6) A fiúiskola növendékei 82,36 kor. 7) A Patronage védenecsei 10 kor. Összesen 623,83 kor. A templomi gyűjtésnél a derék Mária leányzók buzgólkodtak sikeresen! A 630 koronára kikerekített összeg, – felerészben Máriafalvára, felerészben a Fogadalmi templomra, – rendeltetése helyére küldetett.⁸

A Losoncon megjelenő *Felsőnógrád* 1916 márciusában megjelent tudósítása szerint Nógrád vármegyében már 178 000 koronát sikerült összegyűjteni, s ezzel az összeggel a megye második helyen volt az országban, Losonc városa viszont a legelső helyen:

A kárpáti elpusztult falvak újjáépítésére alakult országos bizottság most tette közzé a gyűjtés eddigi eredményét. Ezen összeállításból látjuk, hogy Nógrádmegye 178 000 koronát gyűjtött. Ezen összeggel az ország összes megyéi közül a második helyen van. Előtte csupán Borsod megye van 300 000 koronával. Ezen örvedetes hazafias tény mellett különös büszkeséggel állapítjuk meg, hogy Losoncz város a maga 23 000 koronájával a legelső helyen áll a városok között. Kolozsvár, Pozsony, Pécs stb. városok aránytalanul kevesebbet gyűjtöttek, mint Losonc, annál örvedetesebb a dolog, mert Nógrádfalvára való gyűjtést lapunk kezdte meg.⁹

A kormány rövidesen bejelentette, hogy az adománygyűjtési akciókat egységesíti, s beszüntet minden további külön gyűjtést. Az érintett vármegyék ezentúl a központi kasszába voltak kötelesek továbbítani a hozzájuk küldött adományokat. A kormány ezt a döntését az országszerte született különféle kezdeményezések jobb átláthatóságával indokolta.

...minden további különleges gyűjtést beszüntet és hogy az állami hivatalos akcióba bekapcsolódó társadalmi mozgalom egységes mederben annál impozánsabban folyjon tovább, a hozzá ezentúl beérkező összegeket is az Országos Bizottságnak utalja át.

7 Törvényhatóságaink a feldúlt tűzhelyeinkért. *Komáromi Lapok*, 1915. szeptember 25., 3. p.
8 Máriafalvára és Fogadalmi templomra. *Nyitrai megyei Szemle*, 1916. március 12., 5. p.
9 Gyűjtések a kárpáti falvakra. *Felsőnógrád*, 1916. március 16., 1. p.2 Alább a fordításokat és azok revideált változatait, továbbá a részfordításokat összefoglalóan *fordításnak*, a fordításban és revideálásban részt vevő szakembereket pedig *fordítóknak* nevezem.

Mint hogy Berzeviczky Albert v.b.t.t., mint a Sárosi Népsegítő Bizottság elnöke néhány nappal ezelőtt szintén közzétett egy nyilatkozatot, mely szerint a Sárosi Bizottság ezentúl kizárólag a már folyamatban lévő sárosi sorsjátékot bonyolítja le, melyet viszont az országos Bizottság támogat minden rendelkezésére álló eszközzel: ezentúl az összes, tehát a Sáros megye részére szánt adományok is kivétel nélkül... »A Háborúban Feldúlt Tűzhelyeket Újrafelépítő Országos Bizottság« címére, a képviselőházba küldendőik.

A háborúban hajléktalanná vált felvidéki lakosság felsegélyezésére indított akció eddig már három s fél millió koronánál nagyobb összeget eredményezett. Remélhető, hogy az egységesítés folytán az Országos Bizottság tavaszig, amikor az építkezések újra megkezdődhetnek, képes lesz összegyűjteni azt a második három és félmilliót is, amelyre szükség van, hogy a háborúban elpusztított minden egyes hajlék újra felépülhessen, még pedig szebben és jobban, mint amilyen azelőtt volt.¹⁰

A Háborúban Feldúlt Tűzhelyeket Újraépítő Országos Bizottság fennállásának első évfordulója alkalmából közzétette az addigi gyűjtések eredményét. A Komáromi Lapokban is megjelent beszámoló szerint 1916. augusztus 6-ig hét millió 349 324 K 04 fillér gyűlt össze.¹¹

A lapok 1916 végén már a kárpáti falvak felépítésére meghirdetett országos adománygyűjtési akció befejezéséről adtak hírt, mivel az újjáépítéséhez szükséges összeget, összesen hét és félmillió koronát sikerült összegyűjteni:

... és ma egy év után már oda jutottunk, hogy a segítő akció társadalmi részét is le lehet zárni.

*A magyar nemzet példátlan áldozatkészsége ismét csodát művelt. Rövid egy esztendő alatt összeadta a **hét és fél millió koronát** [kiemelés tőlem: L.J.I.], amelyre az elpusztult falvak újjáépítéséhez szükség volt. Gr. Khuen-Héderváry Károly, a Feldúlt Tűzhelyeket Újjáépítő Bizottság elnökének és hű segítőitársainak fáradhatatlan munkássága olyan eredménnyel járt, amire nincs példa sehol, egyetlen nemzet történelmében sem.*

Most már csak az építési munkálatok vannak hátra, amelyek szintén lázas sebességgel közelednek a befejezéshez. A kormány és társadalom áldozatkészsége a legrövidebb idő alatt megteremt a Kárpátokban az új életet és hatalmas fejlődésnek indítja a háború előtt elhagyott, rendezetlen felvidéki falvakat. Mikor e sorokat írjuk, a kormány tagjai és a kárpáti akció társadalmi vezetői az elpusztított vidékeket járják, hogy személyes tapasztalataik alapján adhassanak irányt annak a munkának, amely a társadalom áldozatkészségéből egybegyűlt milliókból új hajlékot teremt a mindenükből kifosztott felvidékieknek.¹²

A magánszemélyek által adományozott pénzüsszegek közül külön említést érdemel Kovács Gyula, Hajdú vármegye volt alispánja, aki 50 ezer koronát adományozott a sárosi falvak fölépítésére. Levelében egyebek között az alábbi sorokat írta az akció szervezőinek: „Öreg ember vagyok, nem vehetek részt a világháborúban és fegyverrel a nemzet küzdelmében, azzal kívánom ezt tehát megváltani, hogy vagyonomból 50 ezer koronát hagyományozok a sárosi kárpáti falvak felépítéséhez.”¹³

10 A feldúlt tűzhelyeinkért folyó akciók egységesítése. *Eperjesi Lapok*, 1915. december 19., 7. p.

11 A kárpáti akció eddigi eredménye. *Komáromi Lapok*, 1916. szeptember 2., 5. p.

12 Miniszterjárás Újhelyen. A kárpáti akció befejezése. *Zemplén*, 1916. augusztus 23., 1. p.

13 Sárosi kárpáti faluk ünnepélyes átadása. *Kassai Hírlap*, 1917. július 22., 2–3. p.

Az *Eperjesi Lapok*ban egy hosszabb cikkben külön is méltatták az árvaik adománygyűjtési akcióját a sárosiak részére, kiemelve, hogy bár Magyarország egyik legszegényebb megyéjéről van szó, ennek ellenére a gazdagabb megyékhez viszonyítva arányában jóval nagyobb összeget, 15 000 koronát gyűjtött. A cikket az *Árva- és Szeretefalvai Hírlap* is közölte.¹⁴

Természetbeni adományok

A pénzbeli támogatáson túl természetbeni adományokat is gyűjtöttek a károsultaknak, mint például különféle szükségleti cikkeket, elsősorban berendezési és használati tárgyakat, ruházatot, valamint élelmiszereket. Az újjáépítési munkálatokba azoknak a környező településeknek lakói is bekapcsolódtak, amelyeket nem érintett közvetlenül a háború, s lehetőségeikhez mérten adományokkal vagy ritkábban szállással is segítettek az arra rászorulókat.

A természetbeni adományok elsősorban a környező megyékből érkeztek. A szállítási költségek miatt az ország távolabbi pontjairól aránylag ritkán ajánlottak fel természetbeni adományt, inkább pénzbeli támogatást küldtek. A ritka kivételekhez tartozott például a Bajáról érkezett felajánlás:

A háborúban Feldúlt Tűzhelyeket Újjáépítő Országos Bizottsághoz Goldschmith Zsigmondné bajai lisztkereskedő felajánlotta, hogy örömmel segítené a háború felvidéki károsultjait természetbeni adományokkal. A hazafias gondolkodású asszony 40-50 csomagot szándékozik felajánlani, minden csomag körülbelül 5 kg. súlyú lenne és lisztet, búzadarát, tarhonyát, babot, cukrot tartalmazna. Remélhető, hogy a felebaráti szeretetnek ez a megható példája számos követőre fog találni. Az országos bizottság felkéri azokat, akik e szép példát követni akarják, a zemplénmegyei károsultaknak szánt adományokat nagybesenyői dr. Besseney Zénó tb. főjegyző címére Homonnára, a sárosmegyeieknek szánt adományokat pedig Szepesházy Imre orsz. képviselő címére Felsővízközre szíveskedjék irányítani, hogy az élelmiszerek közvetlenül és gyorsabban juthassanak rendeltetési helyükre.¹⁵

A károsult vármegyék főispánjai külön felhívással fordultak megyéjük háború által nem érintett településeinek lakosságához, arra kérve őket, hogy az adományok mellett vegyenek részt az újjáépítési munkálatokban is, mivel az állatok, szerszámok és más eszközök hiányán túl a munkaerőhiány is késleltette az építkezést. Előfordult, hogy szinte jelentéktelennek tűnő szerszámok hiánya okozott gondot, s hátráltatta az építkezést. A zempléni főispán felhívásában például lószerszámokat is kért a lakoságtól:

Az orosz betörés folytán legrosszabb helyzetbe jutott felvidéki járásaink lakosságának felsegélyezése s a helyreállítási munkálatok lehető előmozdítása céljából a földművelésügyi kormány kezdő kiegészítő intézkedésül a szükséges élelmiszerek és építkezési anyagok

14 *Árva-Sárosért. Árva- és Szeretefalvai Hírlap*, 1915. szeptember 15., 2–3. p. A cikket lásd a Mellékletben!

15 *Feldúlt tűzhelyeinkért! Eperjesi Lapok*, 1915. október 31., 7. p.

szállítása végett 20 pár lovat bocsátott a törvényhatóság rendelkezésére (...) Azonban a lószerszámok beszerzése leküzdhetetlen akadályokba ütközik, mert sem a megkívántott bőrt nem lehet beszerezni, sem szíjgyártó munkásokat nem lehet kapni, miután ezek leginkább hadba vonultak s ezen okok folytán a szíjgyártó üzletek általában szünetelnek, vagy csak kisebb javító munkákkal foglalkoznak.

Hogy a kormány által megkezdett munkálatok céljukat érhessék, az annyit szenvedett hazafias érzésű ruthén népünk felsegélyezése érdekében azon kéréssel fordulok a vármegye tisztelt közönségéhez, különösen birtokosaikhoz, hogy akinek felesleges vagy nélkülözhető lószerszámai lennének, szíveskednék azt a hazafias cél szolgálatába felajánlani, s akik ezt csak a szerszám árának megfizetése ellenében tehetnék, egyszersmind a szerszámok méltányos árát közölni...¹⁶

Az alábbi levél tanúsága szerint a felhívás nem maradt eredménytelen:

Igen tisztelt Szerkesztőség!

Méltóságos Dókus Gyula alispán úr a következő szekéalkatrészeket ajándékozta a hadműveletek által sújtott felső-zempléni községek lakosságának: 1072 jármot, 155 kereket, 72 vastengelyt, 13 vastengelyt ászokkal, 25 fatengelyt ászokkal, 53 szekérodalt, 162 kerékráfot, 105 saroglyát és azonkívül 3 igás kocsit.

Amidőn ezen nagylelkű és rendkívül praktikus adományért ez úton van szerencsém az érdekelt lakosság nevében is leghálásabb köszönetemet kifejezni, egyúttal azon reményemnek adok kifejezést, hogy ezen jó példa buzdítólag fog hatni a vármegye birtokosai hasonló adományokkal fognak ezen sokat szenvedett és nagy nyomorúságban lévő vidék segítségére sietni.

Nap nap mellett meghatottan tapasztaljuk az ország minden részéből megnyilvánuló meleg érdeklődés és segítségre sietés számos jelét. Lehetetlen, hogy éppen a mi vármegyénk haladjon el rideg kebellet az övéit ért bajok felett...

Dr. Bessenyei Zénó, tb. főjegyző¹⁷

Rendezvények adománygyűjtés céljával

Adománygyűjtés céljából országszerte különféle rendezvényeket is szerveztek, mint pl. kiállításokat, ismeretterjesztő előadásokat stb. A Pöstényi Újság például a pozsonyi színház művészeinek előadásáról tájékoztatta olvasóit:

Kabaré a kárpáti falvak újjáépítése javára.

Beleznay Margit, a pozsonyi színtársulat kitűnő primadonnája több művésztársával egyetemben szombaton és vasárnap kabaréestélyt rendez a színházban igen változatos, decens műsorral. A szereplők közt van Falus Imre a vágújhelyiek kedvenc művésze, aki több magánszámmal szerepel. A bevétel egy részét a társulat a kárpáti falvak újjáépítésére fordítja.¹⁸

16 A felsőjárások segítése. A főispán kérelme a közönséghez. Zemplén, 1915. június 19., 1. p.

17 A feldúlt tűzhelyekért. Zemplén, 1915. augusztus 25., 1. p.

18 Pöstényi Újság – Pöstényer Zeitung, 1915. augusztus 30., 3. p.

Több helyen a katonák is rendeztek műsoros esteket, mint például a trencsényi 15. gyalogezred lábadozó osztaga Zayugrócon.¹⁹ Trencsénben a tanítói internátus növendékei két alkalommal is előadták a játékonysági előadásra betanult műsorukat. Az egyiket a városi, a másikat pedig a vidéki közönség részére, a tiszta jövedelem 343 korona 80 fillér volt.²⁰ A lévai Leányképzőkör karácsony előtt rendezett előadásáról egyebek között az alábbi sorokat közölte a sajtó:

Megindult az ügyben már Léván is a szép mozgalom. A nagyobb keretekben mozgó játékonycélú mozgalmat a lévai Erzsébet Filléregylet Leányképzőköre indította meg szép erkölcsi és anyagi sikerrel. December hó 21-én este egy szépen sikerült felolvasó estélyt rendeztek, amelynek dicséretét zengjük sorainkban. Mindjárt a bevezető zeneszám lebilincselő volt, gyakorlott kezek csalták ki a zongorából az édesen zengő hangokat (...) A szereplők pompás alakítása már magában véve megérdemelte volna az estélyen való megjelenést, sok ilyen élvezetes estét szerezzen az Erzsébet Filléregylet és sok ilyen hasznosat a kárpáti falvak felépítése érdekében. De úgy halljuk, hasznos is volt, mert 300,- kor...²¹

Jelentős összegű adományt sikerült összegyűjteni egyebek között az aranyosmaróti különböző fokú oktatási intézményekben tartott a Kárpáti-ünnepélyeken, a legnagyobb adomány a főgimnázium rendezvényén folyt be, összesen 1035 korona 46 fillér,²² s még hosszan folytathatnánk a példák felsorolását az ország különböző pontjairól.

Sorsjegyek kibocsátása

Több helyen sorsjegyek kibocsátásával próbáltak adományokat gyűjteni. Berzeviczy Alberttól, a háború sújtotta Sáros vármegye parlamenti képviselőjétől származott a nagyszabású *Sárosi művészeti sorsjáték* ötlete, aki azzal a kéréssel fordult a magyar képzőművészekhez, járuljanak hozzá egy-egy alkotásukkal ennek megvalósításához. A sorsjátékra rövidesen 800 „nyereménytárgy” gyűlt össze, amelyeket a Szépművészeti Múzeumban állítottak ki, s a megnyitóra 1915. október 16-án került sor. Az 5 korona értékű sorsjegyeket, amelyekkel a képzőművészeti alkotások valamelyikét meg lehetett nyerni, az ország egész területén árusították.²³ A kiállítás ünnepélyes megnyitója alkalmából Berzeviczy Albert a kiállítás létrehozóinak és a művészek tiszteletére az Országos Kaszinóban vacsorát is adott. „A vacsorán, mely a késő éjjeli órákig elnyúlt, jelen voltak: Szinyei Merse Pál, Szinyei Merse István, Róna József, Bruck Miksa, Baán Ahilles, Dobay István, Fábry Géza, Görgy István, Horvay János, Jendrássik Jenő, Kézdi Kovács László, báró Kohner Adolf, Kónyi Húgó, Koós István, Liphay Béla, Lesskó János, Petrovics Elek, Szlányi Lajos, Zala György és Zsembery István.”²⁴

19 Kárpáti falvakért. *Vágvölgyi Lap*, 1915. november 14., 3. p.

20 *Vágvölgyi Lap*, 1915. november 28., 2. p.

21 Épülnek a kárpáti oroszdúlta falvak. *Lévai Őrálló*, 1915. december 23., 3. p.

22 Kárpáti ünnepélyek *Lévai Őrálló*, 1916. május 11., 4. p.

23 Sárosi művészeti sorsjáték. *Eperjesi Lapok*, 1915. október 26., 3. p.

24 Sárosi vacsora. *Eperjesi Lapok*, 1915. október 24., 6. p.

Más háború sújtotta megyék megsegítésére is szerveztek sorsjátékokat, a zempléni például több mint 10 000 korona bevételt eredményezett:

...Sorsolási akciónk legszebb mozzanata szombaton játszódott le egy látogatás keretében, amelyet a Nőegylet elnöke és alelnöke – Ambrózy Nándorné és Hornyay Béláné – a főispánnál tett, hogy a jótékonyági mozgalom fényes eredményét tízezer koronát Zemplénnérmegye északi részének újjáépítési alapjához a kezébe letegyenek...

Az elszámolást a Nőegylet elnöke, Isépy Zoltán ellenőr és Kantha Józsefné számvizsgáló biz. tag jelenlétében Moldoványi Géza pénztárnok terjesztett elő a vármegyeházán vasárnap. És pedig az eredmény 10.500 kor. 98 fillér. Kiadás (nagy részt a sorsjegyek nyomtatására) 452 kor 24 fillér, a tiszta jövedelem tehát 10.018 kor. 74 fillér. Ebből 10.000 korona átadatott a főispán úrnak, 18 kor. 74 fillér pedig a Péter Pál napi országos Vörös Kereszt alaphoz csatoltatik...²⁵

Kárpát-ünnepélyek

Az oroszok kiűzése Magyarországról fontos eleme lett a háborús propagandának. Az oroszok fölött aratott győzelemmel egyebek mellett ki lehetett hangsúlyozni a magyar katonák vitézségét, hősiességét s a magyar hadsereg jelentőségét. Annak érdekében, hogy a háborús propaganda és a hazafias nevelés az oktatási intézményekben megfelelő szerepet kaphasson, s a diákok is kivegyék részüket az adományozásból és adománygyűjtésből, a kultuszminiszter rendeletet hozott, hogy 1916. május elsején minden oktatási intézményben ún. *Kárpát-ünnepélyeket* rendezzenek az oroszok felett aratott győzelem emlékére, s ezeken hangozzék a *Himnusz* és a *Szózat* is.

A közoktatásügyi miniszter Magyarország iskoláinak igazgatóságaihoz rendeletet küldött, amely emlékeztet a Kárpátokban lezajlott világtörténelmi jelentőségű harcokra és a következőket rendeli el: (...) a tanulóifjúságban a haza földje és ezúttal különösen a Kárpátok iránti szeretet és hálaérzet ápolására kívánok alkalmat nyújtani lelkes tanítóinknak és tanárainknak, amidőn elrendelem, hogy folyó évi május hó elsején délelőtt 10 órakor az összes elemi és ismétlő népiskolákban és középiskolákban a Kárpátok nagy, a most dúló világháborúban igazolást nyert jelentőségének méltatása érdekében a tanulóifjúság számára ünnepély tartassék. Megengedem, hogy ez alkalommal az ünnepély után a tanuló ifjúság a résztvevő közönség tetteiben nyilvánuló áldozatkész hazaszeregetének kifejezésére a Kárpátoknak hazánk védelmében elpusztult falvai javára gyűjtés rendeztessék. A rendelet intézkedik, hogy az ünnepély műsorában a Himnusz és Szózatot foglalják be s az ünnepségre a hatóságokat és a közönséget hívják meg. A gyűjtést az elemi iskolákban a tanító és iskolaszéki, más intézetekben az igazgató elnökletével bizottság végzi. A tanítás az ünnepség napján tíz óráig megtartandó.²⁶

Néhány példa annak szemléltetésére, milyen programja volt ezeknek az ünnepélyeknek:

²⁵ Tízezer korona jutott a zempléni elpusztult falvak újjáépítésére. A zempléni sorsolás elszámolása. *Zemplén*, 1916. június 28., 2. p.

²⁶ Kárpátünnep az iskolákban. *Honti Lapok*, 1916. március 18., 3. p.

A lévai állami tanítóképzőben e hó 1-én szép ünnepélyt rendezett az ifjúság. Az ünnepély műsora a következő volt:

1. Himnusz, ifj. énekkar
2. A „Kárpátok közt” Köveskúti Jenő. Szavalta Simándi Béla 3 éves
3. Ünnepi beszéd, mondta Köveskúti Jenő igazgató
4. „Huber: Nemzetizászló” - ifj. énekkar
5. „A Kárpát” Írta: Köveskúti Jenő. Szavalta Kleiszner Gyula 4 éves
6. Szózat. Ifj. énekkar

Kárpáti ünnepély volt még a gimnáziumban is. Az ünnepély szónoka Surányi Gyula tanár volt. A lévai ref. egyház Kárpát-ünnepélyét e hó 7-én vasárnap d. e. isteni tisztelet után fogja tartani.²⁷

A Rozsnyón megvalósult egyik rendezvény részletes programja:

...Ev[angélikus]. főgimnáziumunk is ünnepelt. Koppányi Béla főig. tanár méltatta a kárpáti ünnep nagyságát, a Kárpátok fontosságát nemzeti küzdelmünkben.

A kath főgimnázium a következő műsorról ünnepelte meg ezt a napot:

1. Ünnepi beszéd. Mondotta Kiss Kolos Jenő főgimn. igazgató
2. „Az uzsoki szorosban” Előadta: a papnövendékek énekkeze.
3. „Kerekes Márton”. Írta: Győri F., az intézet volt tanulója. Szavalta: Szöllős I. VI. o. t.
4. Magyar nóták. Előadta a kis zenekar
5. Lovassy-Buday: „Hurrá fiúk!” Zenekísérettel dalolta: Wisky Ödön VII. o. t.
6. Kiss: „Katonatörténet”. Szavalta: Fejes János IV. o. t.
7. Prinz Eugén marsch. Játszotta: az intézet kis zenekara.

Az ünnepély kimagasló pontját az ünnepi beszéd képezte, melyet Kiss Kolos Jenő főgimnáziumi igazgató a tőle megszokott quentiával, elejétől végig a legnagyobb figyelem és tetszés megnyilvánítások között tartott.

Az ev. polgári leányiskolában az igazgatónő Bartholomaidesz Adél méltatta szép szavakkal azon eseményeket, melyek a Kárpátokban lejátszódtak.

...Az összes többi intézetek is a hazafias érzület melegével ünnepelték meg e napot.²⁸

Természetesen ezek az ünnepélyek jelentős teret kaptak a sajtóban a beharangozástól a rendezvényről szóló részletes beszámolóig. Sokszor közölték az ezeken elhangzott hazafias beszédeket, illetve az amatőr versírók erre az alkalomra írt költeményeit is. A korabeli gyakorlatnak megfelelően a Breznóbányán rendezett ünnepélyre szóló meghívó is nagy párosszal írt bevezető sorokkal jelent meg a *Garamvidékében*, ezen a rendezvényen is elhangzott külön erre az alkalomra írt vers. Figyelemre méltó, hogy a magyar mellett a német himnusz is szerepelt az énekkar repertoárjában:

Ünnepre szólít a múltnak emléke. A Kárpátok zöldelő bérczeinek fegyverben küzdő hős fiainak magasztalására. Hogy megoltalmazták édes hazánkat az orosz hadaknak romboló dúlásától. Mindnyájan örömmel emlékezünk az 1915. esztendő virágos májusára. Amikor kivirult győzelmeinknek fakadó rügyeket hajtó csodaszép fája. És megkezdődött dicső seregeink ellenállhatatlan sikerdús előrenyomulása. Ennek a diadalmas májusnak évfordulóját ünneplik május 1-én Magyarország összes tanintézeteiben. Városunkban is

27 Kárpáti-ünnepély. *Lévai Őrálló*, 1916. május 4., 4. p.

28 Kárpátok napja. *Rozsnyói Híradó*, 1916. május 7., 1–2. p

megnyílnak az iskolák kapui e napon a múltak emlékének áldozni kész hazafias közönség áradata előtt.

Legyünk együtt és egyek hát szívben-lélekben magyarságunk várainak szentelt csarnokaiban ez ünnepen, s míg keblünkben áhítattal borulunk le megsegítő Istenünk kegyelmes színe előtt, hullassuk részvétellel filléereinket is a Kárpátok völgyeiben feldúlt falvak felépítésének lehetővé tételére az adakozások nyitva álló urnájába.

Az ünneplés sorrendje:

Május 1-én (hétfőn) d.e. 10 órakor (az új időszámítás szerint) nyilvános ünnepély az áll. elemi iskolában a következő műsorral:

1. Himnusz

2.A napot méltatja Gembiczky Béla igazgató-tanító.

3. Szózat

Az elemi iskola ünnepély ezután fél 11 órakor nyilvános ünnepély az áll. polgári iskolában a következő műsorral:

1. Prológ. Írta Tuba Károly, elmondja Gajdosik Mária III. o. t.

2. Szózat

3. Kárpáti emlékek. Írta Bartók Lajos, szavalja Neufeld László IV. o. t.

4. Rajna öre. Énekli az ifj. vegyeskar

5. Ünnepi beszédet mond Rákossy Zoltán tanár

6. Révfy G.: Légy hű a hazádhoz. Énekli az ifj. vegyeskar

7. A magyar föld varázsa. Írta: Rákossy Zoltán. Szavalja: Vargha Gizella IV. o. t.

8. Himnusz

A nagy közönséget mindkét ünnepélyre szíves örömmel várják s a Kárpátok feldúlt tűzhelyei javára az ünnepélyen lefizetendő önkéntes adományokat hazafias köszönettel fogadják.²⁹

Hont megye valamennyi iskolájában is megtartották a Kárpát-ünnepélyeket. Az Egegen rendezett ünnepélyen Walter György helyi tanító A Kárpátok című alkalmi hazafias versét az egyik diák szavalta el:

Hazánk védbástyája
Ti kedves Kárpátok...
Szeretettel gondol
Minden magyar rátok...
Szűz hava fehérén
Nyílnak piros rózsák...
Visszhangozzák neved:
Erdő, mező, rónák.

Harci zajtól vala
Hangos orom és völgy,
De Te rendületlen
Álltál, mint nemes tölgy.
S leráztad magadról
Vad ellenségeinket...
Védő karjaiddal
Átölelve minket.

²⁹ Garamvidék, 1916. április 30., 1. p.

Harcolj csak tovább is
 Velünk kedves Hegyünk,
 Tartsd távol az ellent,
 Hogy rabok ne legyünk.
 S a drága magyar vér
 Ne hulljék hiába,
 S magyar Ég tekintsen
 – Másik ezer évig
 – Kárpát koszorúzta
 Szeretett hazánkra.³⁰

Amint az már a fentiekből is kitűnik, a helyi műkedvelők alkalmi versei aránylag sok helyen képezték a *Kárpáti ünnepélyek* műsorát. A tanítókon kívül közéleti személyiségek, tisztviselők is írtak ilyeneket, mint például Hont megye főispánja, akinek *Ima* című költeménye az ipolysági vármegeyházán rendezett ünnepélyen hangzott el. A rendezvényről megjelent tudósítás szerint „a karzaton helyet foglaltak a helybéli hadikórházban ápolat sebesült és beteg katonák, kik közül nem egy részt vett azokban a harcokban, melyek a Kárpátok bércein megtörték az ellenséget”. Más lapok tanúsága szerint a kórházakban ápolat, azonban járóképes sebesült katonák részvétele a helyi iskolai ünnepélyeken általános volt.³¹

A szelmciek által rendezett *Kárpáti-napról* az *Ung* c. lap közölt részletes beszámolót:

A derék nagy- és kisszelmciek, akiknek páratlan áldozatkésztségét már számos jótékony célú gyűjtés alkalmával állott módunkban kiemelhetni a május 1-én megtartott Kárpáti-nap alkalmából ismételtén fényes bizonyítékát adták annak, hogy lelkükben a hazaszeretet és a hazáért szenvedő hős katonák iránt érzett részvét, az áldozatkészséggel szorosán egybe van forrva. A szóbanforgó emlékünnepe alkalmából, amelynek fényes eredményéért Sallay Gyula ref. lelkeszen, mint az állami iskola gondnoksági elnökén kívül, Leudár László áll. tanítót illeti meg az elismerés. Nagyszelmc és Kisszelmc hazafias lakossága a Kárpátokban elpusztult falvak felépítésére 481 K 55 f-t adakozott, amely összegben özv. Pribék Józsefné egymaga 300 korona adománnyal szerepel.

Amidőn ezt a tényt leszögezzük, egyben mély elismeréssel adózunk özv. Pribék Józsefnének ama hazafias áldozatkészségéért is, amellyel a Kárpátokban elpusztított falvakra juttatott 300 K adományt ugyanezen alkalommal még 400 K-val egészítette ki, hogy abból 200 k-val a háborúban megvakult, 200 K-val pedig a háború következtében tudóvszbe esett hős katonáink szenvedésének enyhítésére szolgáló alapokat gazdagítsa. A 481 K 55 f adományt a nagyszelmceni áll. elemi népiskola május hó 2-án a háborúban feldúlt tűzhelyeket felépítendő országos bizottság címére továbbította, a 400 K adományt pedig Ung vármegye kir. tanfelügyelője május hó 9-én a Néptanítók Lapja útján juttatta rendeltetési helyére.³²

30 Kárpátok ünnepe Egegen. *Honti Lapok*, 1916. május 13., 2. p.

31 A Kárpátok ünnepe. *Honti Lapok*, 1916. május 6., 5. p.

32 A nagyszelmciek áldozatkészsege. *Ung*, 1915. május 21., 3. p.

A lakosság kártérítésének kérdése

A *Zemplén* c. lap 1916. augusztusi számában jelent meg a hír, mely szerint az orosz invázió és az azt követő harcok következtében nincstelenné vált lakosság kártérítést várt a kormánytól elpusztult javaiért. Miután tudomást szereztek róla, hogy az állami tisztviselők kártalanítása folyamatban volt, mások viszont semmit sem kaptak, küldöttséget akartak indítani a miniszterelnökhöz azzal a kéréssel, hogy a többi károsultnak is utaljon ki államsegélyeket.

A nép kártalanítása. Deputáció a kormányhoz.

Több mint egy esztendő múlt el már azóta, hogy vitéz fiaink kiverték otthonunkból a kíméletlenül pusztító ellenséget és elhagyott otthonaikba visszatérhettek a menekültek. A régi barátságos otthon helyén azonban legtöbbször csak összedőlt falakat, földig rombolt házakat, felismerhetetlenségig összepiszkolt és elpusztított bútorokat találtak.

Alig tértünk vissza elhagyott otthonainkba autók száguldoztak az oroszúlta helységeken, megjelentek a különböző bizottságok kiküldött képviselői, felbecsülték a kárt – egyes helyeken többször is – és biztatták a népet – mert, úgy mondták – az állam nem hagyhatja el mostohán azokat, akik a haza érdekében áldozták fel vagyonukat.

Az oroszúlta községek tönkrement lakói erősen bíznak az állam segítségében. Türelemmel, panaszos zokszó nélkül, szerényen várják az államsegély kiutalását. Az állami tisztviselők már megérték a várva-várt örömet. Úgy Zemplénum megyében mint Sárosvármegyében és a többi érdekelt vidéken osztják ki a becslések alapján a kártalanítást. A tisztviselők kárát teljes egészében megtérítették. – És mi csak örülni tudunk, amikor a háborús drágasággal keservesen küzdő hivatalnokok kezeiben az ezresek és a százasokat látjuk. Ám a polgárok is nehezen várják a kártalanítást, hiszen nem csekély azoknak a száma, akiknek nemcsak a lakásuk, hanem mindenük megsemmisült.

A károsultak biztosra veszik, hogy az állam kártérítést ad nekik az elpusztult vagyonukért, egyeseknek azonban már most is szüksége volna a segílyre és ezért értesüléseink szerint a homonnai, mezőlaborczi és sztropkói polgárok küldöttsége rövidesen felkeresi a miniszterelnököt és megkéri, hogy az állami tisztségviselőkn kívül a lehetőség szerint minél rövidebb idő alatt utalják ki a segílyt a magántisztviselőknak, tanítóknak, lelkeseknek és a népnek.³³

Az idézett lap következő számában *Háború után kártalanítják a felvidékieket. Nincs semmi célja a deputációzásnak* címmel megjelent hírből egyértelműen kiderül, hogy a lakosság kártalanításáról szó sem lehetett, csupán a háború befejezését követően számíhattak rá:

... A homonnai, mezőlaborczi és sztropkói járások polgárságának mozgalma tévedésen alapul, mert semmi sérelem nem érte őket. Mindössze annyi történt, hogy a kormány a háború okozta drágaságot erősen megsínylő tisztviselők közül azokat, akik az orosz invázió alkalmával még külön is károsultak anyagilag, segélyben részesítette, hogy a megélhetés követelte legszükségesebbeket beszerezhessek. Kártalanításukról még szó sincsen és nem is lehet szó, amíg a háború tart. Háború után nyomban megkezdji a kormány az oroszok által okozott károk megtérítését és ekkor a polgári lakosság éppen úgy részesül majd kártalaní-

³³ *Zemplén*, 1916. augusztus 2., 2. p.

tásban, mint a tisztviselők. Nincs tehát semmi értelme annak, hogy a felső járások lakossága deputációban járuljon a kormány elé, mert most szó sem ehet kártalanításról, háború után pedig minden deputációzás nélkül is megkapják a kártalanítást.

A fenti nyilatkozat azt hisszük, meg fogja nyugtatni a most békétlenkedő felső járásbelieket. A kormány teljes tudatában van azoknak a nagyarányú anyagi károsodásoknak, amelyek az oroszodúlta községek lakosait érték. Átérti helyzetüket és segíteni is kíván rajtuk. Most azonban, amikor a háború legvéresebb szakát éljük át, amikor patakokban ömlik a vér, amikor a háború kívánta adminisztrációnális teendők minden idejét lefoglalják a kormánynak, amikor az állam háztartása ezernyi pillanatnyi szükség kielégítésére tulságosan igénybe van véve, nem lehet kívánni a kormánytól, hogy a károk felbecslésének revidiálásával és kártalanítással foglalkozzék ...³⁴

Az újjáépített települések mégsem kaptak új nevet

Már 1916 tavaszán megjelentek az első hírek arra vonatkozóan, hogy az újjáépített települések átnevezését a kormány nem engedélyezi. Az indoklás szerint ősi településekről van szó, amelyek nevét meg kell őrizni, s a helyiek rossz néven vennék, ha lakóhelyük új elnevezést kapna. Ekkorra már sokkal több nevet indítványoztak a kárpáti falvakat felépítő országos bizottsághoz beküldött összegek adományozói, mint amennyi kárpáti falu elpusztult. A hírek szerint „a németek és az osztrákok is azt óhajtják, hogy néhány kárpáti falu neve a szövetségi hűséget hirdesse”. A kárpáti falvakat felépítő országos bizottság elnökének, Khuen-Héderváry Károlynak is az volt a véleménye, hogy „nem szabad a kárpáti falvak elkeresztelését megengedni”, s ő személy szerint is könnyelműségnek tartotta a történelmi nevek megváltoztatását: „Bűn volna például Zboró és más ősi városok, helységek híres neveit egyszerűen elsikkasztani, egyes nevek eltörlése miatt a lokálpatriotizmus is valósággal fellázadna [...] a kormány nem fogja engedni az új kárpáti falvakat elkeresztelni, mert nem akarják, hogy a történelmi nevek megsemmisüljenek és a »régí dicsőség« emlékei eltűnjenek.”³⁵ Arra azonban ígéretet tett a kormány, hogy egy újjáépített községet *Honvédfalvának* neveznek majd el, s ezen túl minden faluházára emléktábla kerül majd, amelyen megőrkítik, kinek az adományából épült. A teljesen lerombolt és újjáépített falvakban a tervek szerint vagy egy obeliszk formájú emlékjel, vagy pedig a templomban elhelyezett emléktábla hirdeti majd, kinek az áldozatkészségéből épült újjá a falu.³⁶

Egy sajtóhír alapján azonban úgy tűnik, hogy a Debrecen által újjáépített település, Zboróváralja kivételt képezett, legalábbis a sárosi falvak átadásáról szóló hír erre enged következtetni: „Debrecen városának képviselőjében dr. Márk Endre udv. tanácsos, polgármester jelent meg. A debreceni polgármestert az a körülmény hozta ide, hogy a nagy magyar város közönsége magára vállalta egy sárosi kárpáti falu felépítését, amely falu Zboró-Debrecenfalva nevét fogja viselni és amelynek ünnepélyes felavatásán részt kívánt venni.”³⁷

34 *Zemplén*, 1916. augusztus 9., 2. p.

35 A tervezett helység-elnevezések ellen. Az adakozók értekezlete. *Zemplén*, 1916. március 22., 1. p.

36 Értekezlet a kárpáti falvak felépítése ügyében. *Eperjesi Lapok*, 1915. november 21., 5. p.

37 Sárosi kárpáti faluk ünnepélyes átadása. *Kassai Hírlap*, 1917. július 22., 2–3. p.

Az antialkoholisták elképzelései

Az újjáépült településekkel kapcsolatban az antialkoholisták is előálltak javaslatukkal, ők a kocsmákat és az italmérést kívánták száműzni a falvakból: „Az alkoholelles egyesületek országos ligája azzal a kívánsággal áll elő, hogy az elpusztult és újjá épülő kárpáti falvakban ne legyenek korcsmák és hogy Zborón, Alsópagonyban, Homonnán, Uzsokon és a többi immár történelmi nevezetességű helyeken italmérési engedélyt senkinek ne adjanak.”³⁸ Az Alkoholelles Egyesületek Országos Ligája kérvényt is küldött ebben az ügyben a kormánynak:

*Az oroszoktól feldúlt falvak újjáépülnek, frissen, erőteljesen újjászületnek. A szeretetteljes gondoskodás arra törekszik, hogy ezek a falvak valóban minta jellegűek legyenek. Az Alkoholelles Egyesületek Országos Ligája azonban azt akarja, hogy ez csak úgy érhető el, ha a kárpáti falvakban sehol sem lesz kocsmá, vagy más olyan hely, ahol szeszes italt mérnek. A liga ezért kérvénnyel fordul a feldúlt tűzhelyeket újjáépítő bizottság elnökéhez, Khuen-Héderváry Károlyhoz és a kormány valamennyi tagjához, hogy a kárpáti falvakban ne adjanak semmiféle kocsmái engedélyt, mert az alkohol olyan méreg, amely minden népméregelő tendenciát megöl.*³⁹

Az építkezés

Az újjáépítésről szóló beszámolókból egyebek közt sok fontos adalékhoz juthatunk a cári hadsereg ellen folytatott harcok mozzanatairól, az okozott károk mértékéről, illetve a hajlék nélkül maradt lakosság átmeneti lakhelyének megoldásáról is. „Zborón eddig a lakosság jelentékeny része a Rákóczi-templomban és a kastélyban húzódtak meg, amiket az oroszok szintén lőttek. A községnek különösen a váraljai része volt egészen feldúlva (...) Sajnos, az oroszok elsősorban az óvodákat és az iskolákat rombolták össze, mert azokban sejtették katonáink beszállásolási helyét. Rendszeres tanítás emiatt egyelőre lehetetlen, de a papok és tanítók azért tartanak előadásokat és a nép szellemi életének ébrentartásáról gondoskodnak a jegyzők is” – olvasható az *Eperjesi Lapok*ban. Megtudható továbbá, hogy „Kishimesen, Sarbón, Csarnón, Felsőrákócson, Kishelyen, Kiskurimán és Felsőhunkócson a lakosság ideiglenes elhelyezésére úgynevezett kalibákat építettek. Ezekben a nagyon tönkretett községekben egész télen át élelmiszerekkel látták el a népet és ötvenkoronás segélyeket osztottak ki. Folytonosan tart a segélyezés, ezenkívül mindennél vetőmagyakkal, szekerekkel és azok számára, akik nem kívánnak szabványházat, hanem maguk akarnak építkezni, építkezési segélyt nyújtanak.”

A Sáros vármegyében épülő házak 1900 koronába kerültek, ebből az összegből a tervek szerint a lakosoknak később 450 koronát kellett visszatérítenie, mely pénzösszegre államtól kamatmentes kölcsönt vehettek igénybe. Mindenki köteles volt segíteni saját házában építésénél, amennyiben viszont valaki részt vett más házában építésénél is, az előírás értelmében hat korona napibér járt neki. Az olcsóbb élelmezés és

³⁸ Az új kárpáti falvak és korcsmák. *Ung*, 1915. október 31., 3. p

³⁹ Alkohol nélkül! *Eperjesi Lapok*, 1916. január 23., 5. p.

ruházkodás érdekében Felsővízközön, Zborón és Ladomérmezőn szövetkezeteket is létesítettek.⁴⁰ Egy lakóház felépítésének költségei, illetve a károsult által befizetendő hozzájárulás összege nem volt azonos minden károsult megyében, az eltérés azonban nem volt jelentős.

1916 májusában a New Yorkban megjelenő *Amerikai Magyar Népszava* egy külön helyszíni tudósítót küldött a háború sújtotta vidékre. Az újságíró az Amerikába küldött riportjaiban részletesen beszámolt az újjáépítési akció legfontosabb mozzanatiról. Mivel írásait a *Zemplén* c. lap is közölte, fontos részleteket tudhatunk meg az építkezésekkel kapcsolatban. Ekkor már folyt az építkezés Zborón és Zboróvárálján, s már több mint hatvan ház és több gazdasági épület is elkészült. A tudósító ismertette az épülő házakra, valamint a településszerkezetre vonatkozó terveket, valamint beszámolt az építkezést hátráltató problémákról is, mit pl. a nehézkes közlekedés, vagy pedig bizonyos építőanyagok hiánya. Az újjáépítésről tudósító más lapokhoz hasonlóan, szól a vidék elmaradottságáról, de a korábbi higiéniai és más körülmények javításának szükségességéről is. Nem utolsósorban szót ejtett a magyarosítás fontosságáról, s az azt elősegítő magyar tanítási nyelvű óvodák és iskolák ebbéli feladatiról is, s az is megtudható, hogy az építkezéseken nagy számban vettek részt az orosz hadifoglyok is.⁴¹ A *Losonci Újság* is fontos adalékokat közölt az újjáépítéssel, elsősorban a házépítésekre vonatkozó igényléssel kapcsolatban:

*A Háborúban Feldúlt Tűzhelyeket Újrafelépítő Országos Bizottság az állami akcióval együtt azon volt, hogy egységes alapon mielőbb tető alá jussanak a kárpáti falvak és hogy a feldúlt vidék népének élete a tél beköszöntével a rendes mederbe terejék. A kársújtott vidéken mindenütt kidobolták, hogy akinek igénye van háza felépítésére, október 1-ig jelentkezzen. Azonban méltányossági szempontokból azokra, akik a kidobolás alkalmával nem voltak odahaza, az ország más részében laknak, vagy katonai szolgálatot teljesítenek, Khuen-Héderváry Károly gróf, az Országos Bizottság elnöke megállapodott az állami akció vezetőségével, hogy az ilyen indokolt esetekben a bejelentés már lejárt október 1-i terminuson túl is figyelembe vétessék. Az így elkészen jelentkezők házainak felépítése – tekintettel a hegyekben korán beköszöntő télre – természetesen már a jövő esztendőre marad. A jelentkezésnek mindenesetre november hó 15-ig kell megtörténnie, hogy a téli évszak felhasználtassék a fa és egyéb építési anyagok kitermelésére. Sokan vannak a kárvallottak közül, akik talán nem tudnak írni, ezek helyett mások is megírhatják kérésüket.*⁴²

Az újjáépítés eredményeiről hírt adó lapok sokszor egymástól vették át a tudósításokat. A Kassán megjelent *Felvidéki Újság* is közölte az a más lapokban is megjelent hírt, miszerint 1916 novemberéig 800 házat építettek fel Sáros megyében: „Sáros vármegye őszi rendes közgyűlésén Tahy József alispán bejelentette, hogy az ellenség által a vármegyébe feldúlt községek helyreállítási munkája serényen folyik. Eddig 800 lakóház

40 Az elpusztult Sáros újjászületése. *Eperjesi Lapok*, 1916. március 26., 3. p.

41 Az épülő kárpáti falvak I-II. *Zemplén*, 1916. június 7., 2. p. és június 10. 1. p. A riport részleteit lásd a Mellékletben!

42 *Losonci Újság*, 1916. október 26., 3. p.

épült fel, most a házakhoz tartozó melléképületek felépítése van folyamatban. Ötszáz ház építése a jövő évre marad.⁴³

A házak átadásáról is részletesen tudósítottak a lapok, elsősorban a harcokban érintett megyében megjelenők. Ezekből megtudható, milyen külsőségek közepette zajlott le egy-egy településen az átadási ceremónia. Egy hír az Ung megyei házak átadásáról:

Az orosz betörések folytán elpusztult felvidéki házak építkezése, melynek mielőbbi helyreállításán a magyar társadalom és az állam vállalva és teljes odaadással fáradozott, immár befejezést nyert és a szegény nép már beköltözhet új hajlékába.

Az ünnepélyes átadás május hó 27-én történt meg, amelyen jelen voltak: Csuhá István főispán, dr. Blazsovszky Miklós nagybereznai főszolgabíró, Bekény Aladár főerdőhivatali főnök és Gasparik Pál erdőmérnök, az építkezések vezetője, valamint az érdekelt körök jegyzői.

Az átadás Uzsokon d.e. 8 órakor kezdődött istentisztelettel, amit Reóthy Simon g. kath. lelkész celebrált. Az uzsoki 18 házon kívül itt adtak át még Hajasdról 6, Erdőludasról 3 és határszögéről 1 új házat. Reóthy lelkész lelkes beszédet intézett a néphez, majd a jegyzőkönny felolvasása után a főispán átadta a tulajdonosoknak a birtoklásról szóló okmányokat.

Ugyanaznap délután Fenyvesvölgyön adtak át 6 új házat. Az átadás itt is rövid isteni tisztelettel vette kezdetét, mely után Homicskó g. kat. lelkész beszélt a néphez. Minden ház 1 szoba, 1 konyha, 1 kamra és egy istállóból áll és csupán a külső díszítésben van eltérés.

Itt említjük meg, hogy Patakófalun 22, Patakújfalun 11, Havasköz, Sóslak és Csontoson pedig 1-1 ház nincs átadva még, azonban ezek is e hó végéig teljesen elkészülnek.

Egy-egy ház felépítése átlag 5000 koronába került, ebből a tulajdonosok érték-megtérítés címén 800 koronát tartoztak befizetni. Patakófalun két nagyon szegény rutén ezt az összeget sem volt képes befizetni, akik helyett egy magát megnevezni nem akaró úrhölgy fizette be az 1600 koronát.

Az építkezések vezetésével a kormány az ungvári erdőhivatalt bízta meg, melynek képviselőiben Gasparik főmérnök vezette az építési munkálatokat, a munkák végzéséhez hadifoglyok voltak beosztva. Tehát akik megsemmisítették, részben azok építették fel újra...

Ungmegyében összesen 70 házat épített fel az építkezési akció.⁴⁴

A legnagyobb kárt szenvedett Sáros megyében 1917 júliusában két településen adták át a felépült házakat, de a tervek szerint az akció keretében Sáros, Zemplén, Ung és Máramaros megyében még 2000-nél több ház felépítésének is meg kellett valósulnia a közeljövőben. A tudósítások szerint a háborúban érintett települések lakosai korábban nagyon elmaradott körülmények között éltek, s az alapvető higiéniai követelmények sem tartották be.

Sárosi kárpáti faluk ünnepélyes átadása.

Az oroszduilta Sárosvármegye északi részében, Zboróvárálján és Komlóspatakon nagy ünnepség keretében avatták fel pénteken a Khuen-Héderváry gróf által megindított

43 Sárosban eddig nyolcszáz házat építettek föl. *Felvidéki Újság*, 1916. november 5., 3. p.

44 Elkészültek a kárpáti házak. Csuhá főispán adta át a tulajdonosoknak. *Ung*, 1917. szeptember 2., 2. p

akcióból felépített két falunak házait s adták át azokat hivatalosan régi tulajdonosaiknak, akiknek meleg családi fészket az orosz invázió idején vagy a tűzvész, vagy a pusztító lövedékek tették tönkre.

A hadműveletek folytán pusztulást szenvedett községeket helyreállító állandó akciót Kovács Gábor miniszteri tanácsos képviselte, aki az építkezéseket személyes megjelenésével is ellenőrizte. A sárosi nép a legnagyobb szeretettel emlékezik meg a miniszteri tanácsosról, aki valóban atyai jóindulattal viseli szívén a sokat szenvedett nép érdekeit. A Khuen-Héderváry gróf elnöklete alatt álló és a háborúban feldúlt tűzhelyeket újra felépítő bizottságot Baneth Sándor igazgató képviselte az ünnepélyen.

Debrecen városának képviselőjében dr. Márk Endre udv. tanácsos, polgármester jelent meg. A debreceni polgármestert az a körülmény hozta ide, hogy a nagy magyar város közönsége magára vállalta egy sárosi kárpáti falu felépítését, amely falu Zboró Debrecenfalva nevét fogja viselni és amelynek ünnepélyes felavatásán részt kívánt venni.

Az ünnepély reggel 9 órakor kezdődött Zboróváránál istentisztelettel, amelyen az egész falu lakossága részt vett. Az akciónak, illetve Debrecen városának Zboróvárálja felépítése körülbelül 142 ezer koronájába került. A falu házai a modern higiénia követelményeinek megfelelően épültek s mind eternit-palával vannak fedve, utcái csatornázással ellátva. A kultúra jelei tehát ebben a kárpáti tót faluban élénken mutatkoznak.

Az akció Sáros-, Zemplén-, Ung- és Máramarosban 2000-nél több házat fog felépíteni. Zboróváránál eddig 78 lakóház és 135 melléképület épült fel.

Zboróváráljáról Komlóspatakára mentünk. Itt az oroszok kevesebb kárt csináltak. A falu 80 háza közül 25 puskalövésektől nagyon megrongálódott, 6 házat pedig a gránátok pusztítottak el. Itt már dr. Novák István eperjesi gör. kath. püspök is megjelent, aki díszes ornátusban, fényes segédlettel szentelte fel a 6 házat. A szertartás után a falu jeles magyar érzelmű plébánosa Hodobay Tivadar szép hazafias beszédben üdvözölte dr. Novák István püspököt, Kovács Gábor min. tanácsost, és a többi, ez alkalommal egybe gyűlt vendéget. Az üdvözlés után a plébános vendégül látta házánál az ünnepelő közönséget, akik déli 12 óra után Bártfafürdőre utaztak, Novák püspök kivételével, aki autón tít-kárja, dr. Gejelits társaságában Gorlicére ment, a hősök temetőjének megtekintésére. Mondanunk sem kell, hogy a népszerű főpásztort a lakosság mindenütt elhalmozta tisztelete és szeretete jelével.

A fent idézett beszámoló szerzője kritikát is megfogalmazott a helyi lakosokkal szemben, mert azok méltatlanul bántak a harcok során elesettekkel, pl. istállók mellé és patakok árkaiban hantolták el őket, s ezt követően nem is törődtek a sírokkal:

Midőn ezekről a nagynevű ünnepélyekről igaz örömmel adunk hírt, egyben mély sajnálkozással kell megemlékeznünk egy olyan jelenségről, amely elszomorít minden jó érzésű magyar embert. Szomorú képe tárul itt elének annak a speciális közönynek, amely eltűri, hogy a patakokban, istállók és bűzös árkok mellett legyenek elhantolva azok a hősök, akik szeretett hazánk védelmében estek itt el. Hiányzik itt a kegyeletnek még a legcsekélyebb jele is, éppen itt, ahol most a magyar becsület új tűzhelyet emel az ellenségtől agyonsanyargatott népek. Talán megérdemelné az a sok névtelen hős, aki a haza és a király becsületéért hősi halált halt, mert határainkat átlépő ádáz ellenséggel szembeszállott, sőt a határon vissza is kergette a betörő muszka bandát, hogy földi maradványaitak méltóképpen helyezték örök nyugalomra azon a földön, amelyet ott kiontott vérükkel megszenteltek. Aludják dicsőséges örök álmukat olyan sírban, amely méltó a hősök emlékéhez.⁴⁵

45 Sárosi kárpáti faluk ünnepélyes átadása. Kassai Hírlap, 1917. július 22., 2–3. p.

Utószó

Annak ellenére, hogy a háború kitörését követően a törvényhatóságok és a hátország lakossága folyamatosan különféle célokra adakozott, aránylag rövid időn belül hét és félmillió koronát sikerült összegyűjteni az országban a harcok során kárt szenvedett kárpáti területek lakosságának megsegítésére. Külön is figyelmet érdemel, hogy Debrecen már jóval az állami szervek által létrehozott Feldúlt Tűzhelyeket Újjáépítő Bizottság megalakulása előtt a lerombolt falvak újjáépítésére és adománygyűjtésre szólította fel az ország törvényhatóságait, s maga pedig példával járt elől. A debreceniek kezdeményezése, miszerint Debreczenfalva néven építenek újjá egy lerombolt települést, országszerte sok követőre talált. Ebben valószínűleg a hiúsági kérdés is szerepet játszhatott, hiszen a mozgalomba bekapcsolódó települések és megyék nagy része is azt szerette volna, ha az adományukból újjáépített település a nevüket viseli majd. A különféle társadalmi szervezetek, a katolikus egyház, oktatási intézmények stb. is új nevet kívántak adni az általuk támogatott településnek, de akik egy-egy ház felépítését vállalták, szinte kivétel nélkül ugyanez volt a tervük. Valószínűleg ez a cél ösztönzően hathatott, fokozhatta az adományozási kedvet. Sajnos, arra vonatkozó adatot nem találtam, hogyan fogadták az adománygyűjtők a döntést, miszerint a településeknek nevét nem lehet megváltoztatni, illetve hogy egy bizonyos idő elteltével központosították az adománygyűjtést, s az összegyűlt adományok sorsáról ezután már a kormány rendelkezett. A világháború éveiben erősen működött a cenzúra, tehát elképzelhető, hogy ha voltak is kritikus vélemények, azok nem jelenhettek meg a sajtó hasábjain.

A háborúban kárt szenvedett települések lakosai elsősorban szlovákok (*tótok*) és ruténok voltak, s a korabeli források tanúsága szerint lényegében az átlagosnál jóval elmaradottabb vidékről volt szó. Az új házak felépülésével a lakosság egy része kulturáltabb lakhatási körülmények közé kerülhetett. Az újjáépítési mozgalom szervezői, irányítói és az állami szervek már kezdetben egyértelműen megfogalmazták abbéli szándékukat, hogy az újjáépült települések lakosságát magyarosítani óhajtják. Hogy ezt a tervet milyen mértékben sikerült megvalósítani a háború befejezéséig, nem tudható, mint ahogyan az sem, hogy vajon a tervezett valamennyi házat sikerült-e felépíteni, s amennyiben nem, mennyi lehetett az elkészült épületek száma. Az első világháború befejezése után a trianoni döntés következtében az érintett települések Csehszlovákiához kerültek, s mivel az újjáépítési akcióval kapcsolatos szlovák kutatásról nincs tudomásunk, nem állnak rendelkezésünkre adatok arra vonatkozóan, hány állhat még az általunk tárgyalt akció keretében épült lakóházak közül. Egy helyszíni néprajzi kutatás, valamint a levéltári anyag áttanulmányozása valószínűleg eredménnyel járna.

A lakosságnak a kárpáti falvak felépítésére 1915-ben meghirdetett adománygyűjtésen túl más célokra is adakoznia kellett. Az 1916-os augusztusi román betörést követően az erdélyi menekültek szorultak segítségre, akik nagy számban, körülbelül húszezren érkeztek a mai Szlovákia területére, s ha bár eltérő számban, de minden megyében jelen voltak, egyebek közt a háború sújtotta megyékben is (vö. L. Juhász 2015). Mindeközben folytak a különféle rekvirálások a hadsereg részére: a harangok egy részét elvitték, begyűjtötték a háztartásokban található rezeset stb. Az elesett, rokkant vagy beteg katonák száma is egyre

növekedett, s ezzel párhuzamosan az özvegyek és árvák tábora is. Az élelmiszer- és áruhiány, s az egyre elviselhetetlenebb életkörülmények ellenére 1918 nyarán 75 000 osztrák gyerek érkezett nyaralni (ezzel szemben osztrák területen csupán 8200 magyar gyerek) Magyarországra, a Károly király gyermeknyaraltatási akció keretében. Ellátásukról elsősorban a helyiek gondoskodtak. A nyaraló gyerekeket főleg a szegényebb családok fogadták be otthonukba, a gazdagabbak e téren nem jártak elől jó példával. Sok szegény család azért vállaltak osztrák gyerekeket, mert a kormánytól élelmiszersegélyre kaptak ígéretet, azonban az ígéret általában csak ígéret maradt. (vö. L. Juhász 2014a,b). Kutatásaim során arra vonatkozó adatot is találtam, hogy 1918-ban a feldúlt tűzhelyek újjáépítésére összegyűjtött összegből fedezték a kassai diákok ausztriai nyaralását.⁴⁶ Kérdés, hogy egyedüli esetről volt-e szó csupán, vagy pedig más kiadásokat is fedezett a kormány az újjáépítésre összegyűjtött pénzzadományokból. A felsoroltakon túl a lakosságot folyamatosan hadikölcsön jegyzésére is ösztönözzék, nem is beszélve a fronton harcolók számára gyűjtött, elsősorban természetbeni adományokról. A háború finanszírozása és az adományokra rászoruló támogatása a hátszín lakosságának közreműködése nélkül elképzelhetetlen lett volna, így felvetődik a kérdés, hogy vajon hogyan birkózott volna meg a kormány a rengeteg problémával a civil lakosság áldozatkészsége nélkül.

MELLÉKLET

Komáromfalva

A polgármester felhívása.

Felsőmagyarországnak az orosz betörés folytán számos virágzó községe lett romhalmazzá s a föl-égetett és elpusztított községek lakosai földönfutókká váltak. Debrecen város adta az első példát és adta ki a jelszót, hogy fel kell építeni a felperzselt és elpusztított falvakat, meg kell ezzel a nemes áldozatkészséggel is tanítani a ruthén népet a magyar haza önzetlen szeretetére. Debrecen példájára az ország több városában akció indult meg egy-egy falu felépítésére és ez akciók meleg felkarolása és támogatása sejtetni engedik, hogy a magyar áldozatkészség csodákat fog művelni.

Mi, szegény komáromiak sem alhatjuk keresztül a nagy időket, nem nézhetjük tétlenül és begombolkozva a magyar áldozatkészség cselekvéseit. Kell, hogy ne csak passzív részvétünk, de áldozatkészségünk is eljusson odáig, hol a vad kozák lova tiporta a magyar földet és gyilkos csordák égették fel a nádtetős hajlékokat. Kell, hogy mi is vállalkozzunk arra, hogy szerény tehetségünkhöz mérten felépítsünk egy kis falucskát. A Komáromi Lapok a legnagyobb készséggel vállalkozik arra, hogy ez irányban a gyűjtést megkezdje. És kéri úgy a város, mint a megye közönségét, hogy minél szélesebb mederben hasson oda, hogy a szükséges összeg, amit egy kis falu felépítése igényel, mielőbb meglegyen. A hozzánk érkező adományokat természetesen nyilvánosan nyugtázni fogjuk. Ez ügyben különben F. Szabó Géza, városunk polgármestere, a mozgalom kiinduló pontjaképp az alábbi meleghangú levelet intézte hozzánk, amelyet azon reményben iktatunk ide, hogy a kérő szó nem hiába zörget a szívek ajtaján és a város és vármegye társadalma meleg szeretettel csatlakozik a megindult nemes célú mozgalomhoz.

Íme a levél:

⁴⁶ Kassai diákok Sankt Wolfgangban. *Kassai Hírlap*, 1918. augusztus 11., 2. p. Vö. L. Juhász 2014b, 128–129. p.

Tekintetes Szerkesztőség!

Megragadott az ellenség vandalizmusa által elpusztított kárpáti falvak újjáépítésének a magyar társadalom lelkes hazafiasságához méltó és felemelő gondolata. Az országos bizottságnak e szent feladat jegyében történt megalakulása, a nagyobb magyar városok megnyilatkozott áldozatkészsége, a haza sajtónak az eszme szolgálatában buzgólkodó tevékenysége biztosíték arra, hogy e gondolat mihamar tetté érlelődik.

Az ellenség által ránk zúdított háború fürgetege nemzeti erőink elernyedhetetlenségének tudatáról győzött meg bennünket. Meg tudjuk oldani ezt a feladatot is, meg is fogjuk azt valósítani, hogy az orosz dúlás által hajléktalanokká vált nemzethű nemzetiségeink ne csak a magyarság segítő gondosága által nyerjék vissza földig lerombolt falvaikban újra épült otthonaikat, hanem hogy a magyar testvéri szeretet e megnyilvánulása a magyar kultúra és magyar nyelv jogosult térfoglalásának útját egyengetve, érzéseiben, szellemben és nyelvben magához ölelve határszéli testvéreit, a megerősödött magyar birodalom sziklaszilárd védbástyát emeljen kárpátaljai polgártársaink szívében.

Az új ezredévhez való életjogunkat diadalmas seregeink halált megvető vitézsége, világszerte megbámolt győznitudása vívta ki számunkra, az új magyar állam nemzeti életének megalapozásához hozzájárulni a nemzet minden tagjának kötelessége.

E kötelességnek eleget kíván tenni a városi tanács, midőn a magyar városok által megindított s ma már országosan szervezett mozgalomhoz e város társadalmát csatlakozásra kívánva felhívni, határszéli vármegyéink pusztasággá tett földjének romjaiból büszkén felemelkedő Komáromfalva megépítésének munkatársául szólítja fel a helyi sajtót.

Nincs szükségem arra, hogy a nyilvánosság e szöcsöveit a városi tanács törekvésének hazafiasságáról meggyőzzem, én csak a célt jelöltem meg s a kitűzött cél elérésének érdekében kérem a tekintetes Szerkesztő úr nagyrabecsült, a sikert, eredményt biztosító támogatását.

Komárom, 1915. augusztus 12.

F. Szabó Géza polgármester

(*Komáromi Lapok*, 1915. augusztus 12., 1–2. p.)

PROLOG

Írta: Kövessy Albert

(a „Hollán Miklós ház” javára rendezendő szombati színelőadás előtt szavalja Huzella Irén)

Most egy éve, jól emlékszem,

Nehéz volt az élet.

Vitéz, bátor, magyar baka

Értünk folyt a véred.

Az ágyuk tompa moraja

Rázta meg a tölgyet,

Muszka csorda taposta itt

Ezt a magyar földet.

Nem hajthattuk le fejünket

Soha nyugovóra,

Jött a muszka lesve-lopva

Minden kis kunyhóba.

Megremegett éjfél tájban

Szegény kis családunk,

Jajkiáltás jobbról-balról

„Ég a kicsi házunk!”

De azóta – hála Isten

Kiderült az égbolt

Nem úgy lesz ám majd ezután

Mint ahogyan rég volt.
 Kiűztük az ellenséget
 Nincs több a határon,
 És az egész lidércnyomás
 Olyan, mint egy álom.
 Megsegít az öreg Isten
 És tán egy év múlva
 Égő házak, rozzant viskók
 Felépülnek újra.
 Magyar ember nagy szívéből
 A jótékonyság árad
 A szomszédban készítik már
 A zborói házat.
 „Hollán Milós háza” léssen
 Első, mely felépül,
 Rozzant viskó, füstös kunyhó
 Egyszerre megszépül.
 Aki onnan elbujdosott,
 Újra visszatérhet,
 Megtalálja boldog szívvel
 A családi fészket.
 Megcsendül az öreg templom
 Zengő kis harangja
 Leborul ott imádkozva
 Apraja, meg nagyja,
 Hangos lesz majd minden utca
 Virág lesz az ágon,
 Reng a kalász, nő a búza
 Messze a határon.
 Munkás ember dolgos keze
 Jár serényen, frissen,
 Te tetted ezt Hollán Miklós
 Áldjon meg az Isten!

(Szepesi Lapok, 1915. december 17., 3. p.)

A kárpáti falvak építkezése megkezdődik

Május 20.

A képviselőházban csütörtökön délután tartotta ülését a kárpáti falvakat újjáépítő országos akció végrehajtó-bizottsága. A gyűlésen amelyen gróf Khuen-Héderváry Károly elnökölt, megjelent báró Ghillány Imre földművelésügyi miniszter is, úgyszintén vármegyénk főispánja, Szinyei Merse István és a földművelésügyi minisztérium részéről az állami építészeti akció vezetői és mérnökei.

Mindenekelőtt azt vitatták meg, hogy a normál házak, amelyek építését régebben elhatározták, megfelelnek-e céljuknak. Volt egy áramlat, amely azt akarta, hogy a házak kétszobásak legyenek. De a helyi vélemények alapján, amelyeket a jelenlevő Szinyei Merse István, vármegyénk főispánja is megerősített, az a nézet alakult ki, hogy az odavaló nép a második szobát nem is lakná, és így elhatározták, hogy az egyszobás rendszer mellett maradnak. A szoba legkisebb mérete 5x5,50 méter lesz, de minden családnak hét lélekszámon felül joga van 6x5,50 méter nagyságú szobához.

A szobában megmarad természetesen a búbos kemence, de közvetlen összeköttetésben lesz a konyhában lévő takarékos tűzhelyvel, és így a két helyiség egyszerre lesz kifűthető. A bizottság kimondta, hogy a házakat nem kátrányozott papírral, hanem ha a szállítási lehetőségek job-

bak lesznek, tűzálló anyaggal fedik. (Eternit-pala vagy cserép). Mindegyik ház mellé gazdasági épületet emelnek, gondoskodnak a legszükségesebb gazdasági berendezésről, szerszámokról és a földművelésügyi kormánnyal együttesen az állatállomány kiegészítéséről.

A házak az egyes vidékek éghajlati viszonyai szerint kőből, téglából, cementből és fából épülnek. A fa- és cementsházak szobájának mérete 6x6,25. Laborcfn 205 cementből készült ház épül, ezek közül 25 már készen van, hogy kipróbálják. Sárosban vegyesen kőből és téglából épülnek a házak. Egy-egy ház tényleges építési értéke megközelíti a 3000 koronát.

Az állam teljesen kitermelte már a szükséges anyagot, most folyik annak a helyszínre való szállítás és tekintetbe véve a kedvezményeket, aki 600 koronát adott egy házra, voltaképpen lehetővé tette egy sokkal drágább ház felépítését. A közönségnek minden óhaját és kérését méltányolják, és ha elkészültek a falvak, minden házon rajta lesz az adakozó neve vagy az emléktábla.

Sárosban eddig 180 ház épült fel és vagy 700 ideiglenes hajlék, amelyben a tél zord évszakaiában húzódott meg a lakosság. Az ideiglenes hajlék megmaradhat későbbi időkre is kamarának vagy szérűnek. A voltaképpeni építkezési munka csak most kezdődik meg.

Zemplénben eddig 112 normál ház teljesen kifejlesztve a gazdasági épületekkel együtt készen van, ezenkívül 225 gazdasági épület készült el.

A favak rendezése, a telkek felvétele megindult, a kataszteri térképeken kijelölték a házak helyét, gondosan rendezik el az utcákat, hogy a falu képe csinosabb legyen és több, az odavaló népies művészetnek megfelelő homlokzat-típust készítettek. Minden ház körül kerítés lesz. A rendezés munkáját Sárosban öt, Zemplénben négy kataszteri mérnök végzi.

Minden iskolára és óvodára befolyt pénzen óvodát fognak építeni, mert az iskolákat az állam építi fel. A közoktatásügyi miniszter osztályvezetői most utazzák be a károsult megyéket, hogy megtudják az óvodaköteles gyermekek számát. Azután ki fogják jelölni azokat a gócpontokat, ahol egy-egy óvodát, a **magyarosításnak legerősebb fészket**, fel kell építeni. Eddig körülbelül 20 óvodára gyűlt össze pénz. Mindenüvé magyar óvónő kerül. Az óvodákat csak 1917-ben építik fel. Akkor kerül sor a kórházra is, valamelyik erre alkalmas gócponton.

A falvakba vezető utakat a földművelésügyi kormány a belügyi kormánnyal egyetértően javítja ki. A társadalmi akció rendelkezésére eddig 5.700 000 korona gyűlt össze, de körülbelül 6 és fél millióra van szükség.

(Zemplén, 1916. május 20., 1. p.)

Az épülő kárpáti falvak.

A newyorkban megjelenő Amerikai Magyar Népszava mozgalmat indított az amerikai magyarság körében egy Kárpátifalu felépítésére. E lapnak a háború alkalmából Magyarországra küldött levelezője Pivány Jenő, bejárta Sáros és Zemplén oroszudlta vidékeit. Az ő tollából vesszük a következő leírást.

A mesebeli fönix madár, elégetvén magát a nap oltárán, hamvaiból új életre támadt. A kárpáti falvak, a melyek a haza oltárán lettek porrá és hamuvá, szintén új életre támadtak. De míg a fönix újjászületése után is csak olyan madár maradt, mint azelőtt, addig a hamvaikból feltámadt, vagy a feltámadóban levő kárpáti falvak nem lesznek többé azok a falvak, amik voltak, akár megtartják régi nevüket, akár nem. Mert az új házak nemcsak csinosabbak és tetszetősebbek, hanem tartósabb anyagból is készültek, célszerűbb, beosztásúak, takaréktűzhellyel, kemencével és kéménnyel bírnak, tehát úgy csin tekintetében, mint célszerűségi és egészségi szempontból hatalmas javulást jelentenek a régi állapotokkal szemben. Lehetetlen, hogy ez a javulás visszahatással ne legyen a falvak lakóira, bármennyire is konzervatívak is különben s jobb, egészségesebb, tevékenyebb, hasznosabb emberekké ne tegye őket és lehetetlen, hogy hálával ne gondoljanak a magyar társadalomra és a magyar kormányra, amelyeknek áldozatkészsége és munkája áldássá változtatta a háborútól rájuk zúdult szenvedést és szerencsétlenséget. Itt jó talaja lesz a magyar kisededővónak és iskolának.

Ez az egyik mély benyomás, a melyet a sárosi és zempléni utazásom rám gyakorolt. Mert lehet arról vitatkozni – különösen az olyanokkal, kik nem ismerik a számításba veendő összes tényeket és viszonyokat vajon egyik vagy másik részletkérdést nem kellett volna-e másképp megoldani. De abban mindenki egyet fog érteni, hogy a javulás a régi viszonyokkal szemben óriás. Az ellentét a régi és új között, talán sohasem oly szembeszökő, mint a sárosmegyei Alsó-pagon községben, a mely körül másfél év előtt nagy csata dúlt. Negyvennyolc háza közül csak egy maradt épen s ez félredúlt szalmafedelével úgy tűnik fel a körülötte épülő részben már fedél alatt álló új házak társaságában, mint valami középkori relikvia. Az ember úgy érzi, hogy jobb lenne ezt a házat is felrobbantani és szép újat építeni helyébe.

A másik mély benyomás az építkezési munka óriás arányai és technikai nehézségei tették. Ha valamely vasút mellett levő egy-két nagyobb városban történt volna a kár, háromezer háznak a felépítése és négy-ötezernek a kijavítása akkor is nagy feladat lett volna. De a Sárosban épülő ötven-négy falu közül egy sincs a vasút mentén, a zempléni harminchét közül pedig a legtöbb szintén nincs. Fogatokban, kocsikba, teher-autókban épp oly nagy a hiány, mint munkásokban. Az utak, kivéve az országutakat, így gyenge állapotban vannak, sőt az országutak is, amelyek kitűnően épített műutak voltak, sokat szenvedtek az ágyúk és tréncocsik ide-odarohanása folytán.

Az Országos Bizottság, amely Héderváry Károly gróf elnöklésével rendkívüli sikerrel működik, tulajdonképpen csak a társadalmi akciót vezeti. Az építkezést a földművelésügyi minisztérium erdészeti osztálya hajtja végre, amely ily módon bizonyos tekintetben az országos Bizottság megbízottja.

(...) Az akció mint az egész vállalkozást röviden nevezik, úgy igyekezett a szállító eszközök hiányából előállított nehézségeket leküzdeni, hogy lehetősen minden anyagot a helyszínen maga állít elő. Az építkezéshez és a gőzgépek fűtéséhez szükséges fát Dávid János főmérnök a bártfai erdőgazdálkodás vezetője termeli ki a környékbeli erdőkből. Építésre alkalmas homokkő és téglagyártásra használható agyag van azon a vidéken bőven, de kőbánya és téglagyár nem volt, amíg az akció ilyeneket nem létesített. Kőbányát láttam nagy Pólányon, gőzerőre berendezett téglavetőt és égetőt ugyanott, valamint Zborón és Felső-Hunkócon, de van több más helyen is. Ezek a kis téglatelepek naponként 10-12.000 téglát képesek termelni s az előállítási költség úgy hallom, kevesebb, mint amennyibe a fuvardíj kerülne, ha valamely távolabb eső nagyobb gyárból hozatnák a téglát.

Nagyon érdekesek az akció asztalos- és kovács műhelyei, ahol válogatott, szakképzett orosz foglyok csinálják az ajtókat, ablakokat, tornác-oszlopokat, taligákat, létrákat, stb. vannak köztük valóságos faragó- és szobrászművészek. A nagy-pólányi műhelyben láttam magyar és rutén motívumokkal díszített táblás ablakmodelleket is. Az ilyen díszes táblás ablak nem jár ám ki mindenkinek, mert azt jutalom, vagy kitüntetésszámba adják az olyanoknak, akiknek valamely hozzátartozója a harctéren elesett, vagy kitüntette magát.

A munkáshiányon az akció orosz foglyok alkalmazásával igyekszik segíteni, bár a foglyok teljesítménye jóval mögötte marad a szabad munkásokénak. Így a munka nem haladhat olyan gyorsan, mint ahogyan az építést vezető mérnökök szeretnék, amin egyelőre nem lehet változtatni. Van azonban bizonyos költői igazságszolgáltatás abban, hogy az orosz katona, aki ágyútüzével egy-két óra alatt egész községeket pusztított el, most arca verejtékével lassan ismét felépíti őket. (Vége követk.)

(Zemplén, 1916. június 7., 2. p.)

Az épülő kárpáti falvak

(folytatás és vége)

Legelőbb a zborói szakaszon kezdték meg a munkát s így ott van az a legelőrehaladottabb állapotban is. Zboró-Váralján már hatvan és egynehány lakóház fedél alatt van, egy pár háznak a kamrája és istállója is kész, sőt egy házban már laknak is. Egy hónapon belül az egész község át lesz adható. A lakóházak mind egy típus szerint kőlapon téglából épültek, variációi csak a tetőfészek alakjában és a lakrészek díszítésében van. Az istállók építésére fát használnak. A konyhában modern szerkezetű takaréktűzhely van, amelyből a meleg átvezethető a lakószobában lévő kemen-

cébe, úgy, hogy ha a konyhában tüzelnek, nem szükséges a kemencébe is befűteni. Az átvezető cső azonban elzárható arra az esetre, ha a szobában akarnak fűteni. Eleinte csak búbos kemencét építettek, most azonban különféle más alakút is készítenek padkával és melegítő polccal.

A tetők egyelőre kátránypapírral vannak fedve. Sok híve van a műpalának is, de erre az akciónak még nincs elég pénze. A műpala különben jelenleg jóval drágább, mint rendszeren és nem is kapható kellő mennyiségben. Hogy mi lesz a végleges fedőanyag, az főképpen pénzügyi kérdés. Ha a társadalom továbbra is oly nagylelkű és áldozatkész lesz, mint eddig volt, akkor jutni fog műpalára és deszkapadlóra is.

A zborói szakasz építésvezetője Blickard József erdómérnök, egy aránylag fiatal ember, aki olyan push-sal és energiával dolgozik, mint ahogy az amerikai mérnökök szoktak. Különben ugyanazt a benyomást nyertem a többi vezető mérnökről is.

Feltűnt, hogy Zborón és az egész környéken minden ház dél felé nyílik. Tudakozódván ennek oka iránt, azt a felvilágosítást nyertem, hogy itt a nép már évszázadok óta így építkezik védekezésül az északról jövő lengyel szél ellen. A tervek kidolgozásánál az éghajlati befolyásokat, valamint a nép sok megrögzött szokását is figyelembe kellett venni.

Felsővízközön Papp László erdómérnök az építés vezetője, szintén olyan amerikaias, eleven, energikus ember. Az ő szakaszán az építkezés később indult meg mint a zborain, tehát még nincs annyira előre haladva. Egy kissé meg volt akadva, mert nem tudott kőműveseket kapni. Melléje van beosztva a belügyminisztériumból Zrumecky Dezső népfelkelő hadnagy, egy művészlelkű építész, aki sokat foglalkozik a munka művészi részével.

Sztropkón ismét alkalmam volt a kárpáti akció egyik leglelkesebb előmozdítójával, Szinyei Merse István zempléni főispánnal találkozni. A túlfeszített munka őt is ágyba döntötte volt, most sincs még a legjobb színben, de azért mindennap kora hajnaltól kezdve dolgozik. Kíséretében volt Szántó Mihály erdőtanácsos, aki az építkezésnél a kormányhatósági biztos helyettese. Lelkes, tapasztalt ember, aki mielőtt Eperjesre helyezték át, sok évig Zemplében teljesített volt szolgálatot és alaposan ismeri az ottani viszonyokat. Székhelye most Homonna.

Ugyanott ütötte fel hadiszállását Havas József felmérési felügyelő is, aki a községek szabályozásával és rendezésével van megbízva. Vele utaztam Homonnáról, hol vasúton, hol kocsin Nagypólyányra. Ami alatt ott Lux Árpád erdómérnök megmutatta, a részben már megindult építkezést, a műhelyeket, fogolytábor, kőbányát és téglavetőt, azalatt Havas felügyelő – aki úgy látszik, nem nagy barátja a hosszadalmas, bürokratikus eljárásnak – összeült a kataszteri mérnökkel, a községi jegyzővel és a főszolgabíróval és már kidolgozott rendezési tervet jóváhagyta. A főszolgabíró Fischer Lajos báró pedig megmagyarázta minden egyes érdekelt gazdának a szükségesnek vélt változtatást és meggyőzte annak rá nézve való hasznosságáról. Néhány óra alatt az egész rendezési terv el volt intézve, ami a szokásos bürokratikus módszer mellett heteket vagy hónapokat vett volna igénybe.

És azt mondják, hogy a magyar közigazgatás lassú és akadékos! Vagy talán csak a szinnai járás főszolgabírája tudja a közérdekű sürgős ügyeket elintézni? Ez a Fischer báró különben érdekes ember, Salamoni ítéleteiről legendákat mesélnek. Az ő módszere valószínűleg csak azért alkalmazható sikerrel, mert a nép feltétlenül megbízik igazságszeretetében és látja, hogy személyesen érdeklődik minden egyes ember ügyes-bajos dolgai iránt.

A vidék, amelyen átutaztam, gyönyörű és telve van még a kárpáti harcok mindenféle emlékével... A háború után találkozó helye lehet a világ turistáinak, feltéve hogy a közlekedési és elszállásolási alkalmatosságokról kellő gondoskodás fog történni. A vetés jól áll, sőt amint Hreblyasárosi gazdasági felügyelőtől hallottam, az idén az asszonyok több földet műveltek meg, mint rendszer időben a férfiakkal együtt szokták.

Az egész vidék most az újjászületés processzusában van. Mindenki, aki az akciót adományával elősegítette vagy még elősegítendő, büszkén gondolhat arra, hogy nemes, hazafias és becsületes munkát pártol.

Pivány Jenő

(Zemplén, 1916. június 10., 1. p.)

Árva-Sárosért

(...) Sajnos, az oroszok által okozott kár milliókra rúg. Az egyébként is szegény lakosság képtelen lett volna saját erejéből magának tűzhelyet építeni. Földönfutóvá tette őket a nagy pusztítás, mely minden vagyonuktól megfosztotta. Aki látta december és január havában ezt a menekülő, megriadt embertömeget, annak bizony megesett a szíve rajtok. Azóta a kedélyek lecsillapodtak, az oroszok kitakarodtak és a nép visszatért, sajnos, nem otthonába, mert ezt már nem találta meg, hanem visszatért a romok, a lövészárkok közé, hogy ott új életet kezdjen.

Nem kellett e népnek szebb, kellemesebb hajlék. Örült ez, hogy viszontláthatta azokat a rögöket, melyek helyén a szülő, a nagyszülő lakott, s ahol az ifjak egy eljövendő szebb időről, a rózsás jövőről ábrándoztak. Szinte szentségtörésszámba ment volna, ha valaki nem tér vissza a múlt édes otthonába, ellenkezőleg, tömegesen tért oda vissza ifjú és öreg, hogy eltakarítsák a romokat és azok helyén új életet kezdenek.

De hogyan?

Anyagi eszközökben, élelemben szűkölködtek, ily módon tehát nem kezdhették meg az építkezést. Ami az élelmezést illeti, a vármegye főispánja gondoskodott róla, hogy a kormány segítő, áldásosztó kezének hatása mielőbb mutakozzék. De az anyagiak, a pénz..., a pénz... – ez hiányzott. Ám ma már ebben sincs hiány. Megmozdult a magyar sajtó, magyar társadalom, a magyar nép, a magyar törvényhatóságok, szóval: egész Magyarország. A magyar sajtó, az újságok, e tekintetben páratlan sikert mutathattak fel. Százazrekre megy az az összeg, melyet az elpusztult kárpáti falvak újjáépítésre összegyűjtöttek.

S a törvényhatóságok? Őszintén megvallva, a megihatottságtól szinte könnyű szöki a szemünkbe, mikor látjuk, mily versengés folyik törvényhatóságink között, hogy rombadőlt községeink ismét felépíttessenek. E törvényhatóságok között találjuk Magyarországon legészakibb, legzordabb fekvésű vármegyéjét, Árvát is.

(...) Árva. Ha e nevet az ország déli, gazdagabb vidékein hallom említeni, úgy veszem észre, részvétellel vannak iránta eltelve. Kietlen, zord fekvése miatt gabonája úgyszólván alig terem. Népe küzd az elemekkel és a mindennapi megélhetésért. És ez a nép megmozdult. Szájáról-szájra jár ott a megyében a hír, hogy Sáros elpusztult községeit újjá kell építeni. S az árvai nép odaviszi jegyzőjéhez megtakarított filléreit, hogy azt a sárosiak javára fordítsák. Akad Árvában akárhány ember, aki úgyszólván a szájától vonja meg a jobb falatot csak azért, hogy abból a sárosi testvérnépnek is jusson.

Az árvai nép közel tízezer koronát adott eddig össze fillérenként a „sárosiak javára”. Aki figyelemmel olvassa az Asókubinban megjelenő ÁRVAMEGYEI HÍRLAPot, melyben a gyűjtések egyes tételei hétről-hétre napvilágot látnak, az előtt tisztán áll a kép, mily szeretettel és odaadással sietnek az árvaik e nemes célt szolgáló adójuk lerovására.

S a törvényhatóság? Árvamegye törvényhatósági bizottsága a legutóbbi tavaszi közgyűlésén ötezer koronát szavazott meg a sárosiak javára. Ilykép – a fentjelzett adományokkal együttesen – Árvamegye mintegy 15.000 koronával járul e nemes cél oltárára. Ez összeg aránytalan nagyságát csak az esetben méltányolhatjuk, ha ezt más megyék adományaival összehasonlítjuk. Van pl. oly megye, mely csak 20.000 kor.-t szavazott meg, pedig rónait a legfinomabb televény és arany-sárga dús kalászkok borítják.

Nemde, ezek mellett joggal hivatkozhatunk arra az evangéliomi szegény, özvegy asszonyra, aki két fillért dobott ugyan a templomi perselybe, de ezzel mindenét, egész vagyonát odaadta? Az árvai nép áldozatkészsége nem ismer határt ott, ahol nagy hazafias célok eléréséről van szó. Már pedig Sáros újjáépítése nemzeti feladatot képez.

Áldottak legyenek a kezek, melyek a megye földült községeit ismét talpraállítják és örök dicsőség a nép derék fiainak, akik összehordják filléreiket a nagy honmentés érdekében.

V.B.

(Árvamegyei Hírlap, 1915. szeptember 15., 2–3. p.)

Irodalom

- A nagy vihar hajótöröttei. Hivatalos feljegyzések, tanulmányok és más írások a háború és a pusztító béke idejéről.* Sajtó alá rend.: Kádár Béla, Sarbó Vilmos. Bev. Ripka Ferenc, Sipőcz Jenő. Budapest, Wodianer 1927.
- Galántai József 2001. *Magyarország az első világháborúban.* Budapest, Korona Kiadó.
- L. Juhász Ilona 2010. *Neveitek e márványlapon... A háború jelei. Adalékok a világháborús emlékek etnológiai szempontú értelmezéséhez.* Fórum Kisebbségkutató Intézet Somorja.
- L. Juhász Ilona 2014a. *A Károly király gyermeknyaraltatási akció 1918 nyarán – 1. Osztrák gyerekek a mai Szlovákia területén.* *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 16. évf. 2. sz. 71–101 p.
- L. Juhász Ilona 2014b. *A Károly király gyermeknyaraltatási akció 1918 nyarán – 2. Magyarországi gyerekek nyaralása Ausztriában (A korabeli sajtóhírek alapján).* *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 16. évf. 3. sz. 123–145. p.
- L. Juhász Ilona 2015. *Amikor mindenki a háború igája alatt roskadoz... Erdélyi menekültek a mai Szlovákia területén.* Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet. /*Jelek a térben*, 3./
- Szabó Dániel (szerk.) 2009. *Az első világháború.* Budapest, Osiris.
- Sziji Jolán–Ravasz István (szerk.) 2000. *Magyarország az első világháborúban.* *Lexikon A–Zs.* Budapest, Petit Real Könyvkiadó.

Felhasznált periodikumok

- Árva megyei Hírlap (Alsókubin)
- Eperjesi Lapok (Eperjes)
- Felsőnógrád (Losonc)
- Felvidéki Újság (Kassa)
- Garamvidék (Brezsnóbánya)
- Gömör (Rimaszombat)
- Honti Lapok (Ipolyság)
- Kassai Hírlap (Kassa)
- Kassai Újság (Kassa)
- Komáromi Hírlap (Komárom)
- Komáromi Lapok (Komárom)
- Lévai Őrálló (Léva)
- Liptó (Liptószentmiklós)
- Losonci Újság (Losonc)
- Nyitra megyei Szemle (Nyitra)
- Nyugatmagyarországi Híradó (Pozsony)
- Pápa és Vidéke (Pápa)
- Pöstyéni Újság – Pöstyéner Zeitung (Pöstyén)
- Rozsnyói Híradó (Rozsnyó)
- Szepesi Lapok (Igló)
- Ung (Ungvár)
- Vágvölgyi Lap (Trencsén)
- Zemplén (Sátoraljaújhely)

ILONA JUHÁSZ L.

GÖMÖRFALVA, SZERETETFALVA, VASUTASFALVA, AMERIKAFALVA AND OTHER VILLAGES. ADDITIONS TO THE NATIONAL ACTION ANNOUNCED FOR REBUILDING CARPATHIAN VILLAGES DESTROYED IN 1914 IN THE FIGHTS FOLLOWING THE RUSSIAN INVASION

The Russian army invaded Hungary in the autumn of 1914 on its northeastern border, and it occupied relatively substantial areas in a short period of time. Before April 1915, the Hungarians managed to drive them out completely, but the operational areas suffered major damage, especially 100 villages in the then Sáros, Zemplén and Ung counties, and to some extent, the fighting affected also the counties of Máramaros and Bereg. The greatest damage was suffered by the Sáros (Šariš) County, where 15 villages were destroyed completely. The costs of reconstruction were officially estimated at corona 7-8 million. It would have been impossible to generate this huge amount of money without the involvement of the population. The whole society of Hungary had joint forces in order to collect donations, and managed to raise the amount needed. This study introduces the reconstruction movement from its beginning to the delivery of houses, based on information gained mainly from calls, news, reports, etc. published in the contemporary regional press of Hungary's counties today belonging to Slovakia.

LISZKA JÓZSEF

HATÁRVIDÉKEK

Határok és határtalanságok
az összehasonlító folklorisztika
és etnológia szempontjából

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Komárom – Somorja

ISTVÁN GAUCSÍK
Theodor Ortvy. The Representative of the Scientists' Republic

930.1-051
94(437.6)

Keywords: Tivadar (Theodor) Ortvy, Ortvy, biography, Hungarian historical science, history of Pozsony (Bratislava)

Párhuzamos dimenziók: Ortvy Pozsony-témái és további munkássága

Ortvy mindjárt Pozsonyba való kerülésekor szorgalmas munkatársa lett a városi lapoknak és sorra jelentette meg magyar és német cikkeit (*Nyugatmagyarországi Híradó, Pozsonymegyei Közlöny, Pozsonyvidéki Lapok, Pressburger Zeitung*). A nagyszámú újságbeli cikk a régészet, történelem (főleg ókor- és középkortörténet, történeti földrajz, gazdaság- és művelődéstörténet, várostörténet) kategóriáiba sorolható. Ezenkívül közéleti témákkal (műemlékvédelem, múzeumügy, köztisztaság, városfejlesztés) foglalkozott. Úti beszámolókat és könyvismertetőket is közölt. (Ortvy 1906a, 9–27. p.) Történelmi képzettségét és erudícióját a város kulturális törekvéseinek a védelmében is felhasználta.¹

A jogakadémia vezetése 1884-ben őt bízta meg a nagy múltú oktatási intézmény történetének megírásával. A százéves évfordulóra készült mű gazdagon adatolt és máig fontos alapmű. Különlegessé teszi a koncepciója, hiszen ennek a fontos egyetemnek az alapítását és fejlődését „szélesebb történeti keretbe” ágyazva vizsgálja és az „egyetemes hazai tanügy” fejlődésével kapcsolja össze. A forráshasználat módja a másik lényeges elem. Az iskolai, városi és káptalani levéltár irataira támaszkodott, de az intézmény- és adatközpontú leíró részt követően – és a tanári pantheont megörökítve – 1784-től datálható érdekes művelődéstörténeti adatokat vonultatott fel a jogakadémia diákságának életéből, csínytevéseiről, kocsmai dorbézolásokról és a világi hatalommal való összeütközésekről. (Ortvy 1884.)

A városi értelmiség elitklubjának a Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesületnek a tevékenységébe Ortvy előadóként 1896-tól kapcsolódott be. Az egyesület ható-

1 A város képviselő-testülete 1905-ben a pozsonyi béke aláírásának századik évfordulóján határozott emléktábla állításáról a Prímási palotában. Az emléktábla szövegének elkészítésével Ortvyt bízták meg. A szöveget a *Nyugatmagyarországi Híradó*ban tették közzé. Sz. Ejury Károly, városi képviselő reflektált a javaslatra és Ortvyval vitába keveredett. A szöveget a város végül elfogadta és kőbe vésette, amit a Prímási palota kapualjában 1905. december 26-án helyeztek el. Ortvy a városi döntés és saját reputációja védelmében, illetve a képviselők megnyugtatósa érdekében írt állásfoglalást Ejury történelem- és szövegértelmezéssel kapcsolatos vádjaira. (NyH, 1905. december 14. 1–2. p.; Ortvy 1905b.) A Prímási palota kapualjában ma már csak a német és a valamikor 1918 után elhelyezett szlovák nyelvű emléktábla található.

sugara túlterjedt nemcsak Pozsony, hanem a megye határain is. A pozsonyiak már 1857-ben 36 európai tudományos egyesülettel álltak kapcsolatban. Múzeumot és könyvtárat tartottak fenn. Az egyesület előadóinak repertoárja nem maradt meg szűkebben a természet-tudományok mezsgyéin belül, hanem az ember- és társadalomtudományok irányába is nyitottak. A referátumok németül, majd az 1860-as évektől szórványosan, az 1890-es évektől „erőteljesebben” magyarul is elhangzottak. Az egyesület annalesa szerint tehát Ortvy elég későn vállalt előadásokat. Az 1896–1902 közötti időszakban összesen hétszer szerepelt, a szakmai profiljába illeszkedő régészeti, geológiai és művelődéstörténeti témákkal. Előadásait nagy műgonddal szerkesztette, magyarul vagy német nyelven tartotta.

Legelső előadását 1896-ban a magyarországi bronzkornak szentelte. (Fischer 1907, 58. p.) Két év múlva a lösz eredetével foglalkozott és annak régészeti jelentőségét ismertette. Szentkláray szerint első magyar íróként a löszt nem a tengerből származtatta, hanem külföldi kutatások eredményeire támaszkodva „a szerves zoológiai élet tüneményének” tekintette. (Fischer 1907, 61. p.; Szentkláray 1922, 23. p.) A pozsonyi haltenyésztés történetével, nemzetgazdasági jelentőségével és fellendítésének módjaival is többször foglalkozott.² Figyelmet szentelt a város és a megye középkori fatenyésztés-történetének, melyen keresztül érdekes művelődés- és gazdaságtörténeti adalékokat közvetített (védművek építése, szénégetés, tűzifa, a tímármunka nyersanyagigénye). A szokatlan témaválasztás – de felettébb érdekes cikk – műfajlag adatközlésnek és nem tanulmánynak tekinthető. Ezt egyébként korrekt módon a címben is jelölte. A középkori számadáskönyvekre támaszkodva a Duna-szabályozás előtti természeti környezetet rekonstruálta. Azonosította a városi erdőt (Herrenlust) és a polgárok erdőrészeit (Bürgerlust). Pozsony kereskedelmi kapcsolataival is foglalkozott, melyekben a fellépő súlyos fahiány miatt a stájer- és bajorországi, illetve az alsó-ausztriai faszállítmányok játszottak fontos szerepet. (Ortvy 1899. Eredetileg megjelent Ortvy 1900, 30–37. p.) Az 1899. január 21-i közgyűlésen tartott német nyelvű előadást a kőkorszakbeli szerszámokról, melyek véleménye szerint a délről északnyugat felé zajló őskori migráció tanúi, egyben eredeti európai készítmények. Az előadása az 1886-ban Pulszky Ferencsel folytatott vita ismétlésének tekinthető. (Ortvy 1900, 69–70. p.)

A város és a megye művelődéstörténetének alig számba vett területéről, a vadászatok történetéről, a vadászterületekről, a királyi és földesúri vadaskertekről és a vadak megoszlásáról 1902-ben tartott előadást. A felületes olvasó számára adathalmaznak tűnő kivonat valójában az Ortvyra jellemző „katedrális”. A pozitivistá történeti koncepció egyik újabb láttelepe, melyben a jogtörténeti és szociális fonál is fellelhető. A középkori pozsonyi vadászati jogok oknyomozó történetét vázolja – a forestis venatio jog átalakulása –, és a leggyakoribb vadászatok helyszíneit azonosítja (Burgerau, Sellendorf, Kotzeberg). A vadászatok fajtáit (solymászat, kutyák használata) is bemutatja. A városi, illetve megyei vadászatok hazai és külföldi példákkal hasonlítja össze. Emellett az arisztokrácia vadászati szokásaira is rávilágít. Érdekes módon felhívja a figyelmet az állatvédelmi intézkedések fontosságára, egyáltalán a természet védelmére: „Ideje volna, hogy a szégyenletes régi hagyománnyal, a félreértésen alapuló ócska vadászati gyakorlattal szakítva, okulásunkra fordítsuk a haladó természettudomány józan intéseit, s védelemben részesítsük azokat az állatfajokat,

² Polikeit 1907, 169. p. Egyik cikkének az ismertetését lásd NyH, 1899. szeptember 13. 1. p.

melyek gazdaközönségünknek, földműveseinknek, erdészeinknek, kertészeinknek és állattenyésztőinknek leghasznosabb segítői.”³

Ortvy az egyesület jubileumi kötetében vállalta a város fél évszázados kulturális haladásának, szellemi és anyagi műveltségének a megrajzolását. A címben jelzethez képest azonban ez a terjedelmes munka inkább honismereti ihletettséggű. Arról a városról szól, amely a dualizmus felhajtóerőit hatékonyan kihasználta, melynek arculata alapvetően megváltozott és a társadalmi, kulturális és gazdasági fejlettség magasabb fokára lépett. „A régi Pozsony helyett egy ifjú erőteljű duzzadó Új-Pozsony” vizsgálódásának a tárgya. A városkép átalakulásával, az utca- és térhasználat megújításával, köz- és magánépítkezésekkel, parkosítással, csatornázással, a városszépítészeti elképzelések eredményeivel, valamint a Duna-szabályozás és partbiztosítás hatásaival is foglalkozik. Az új, dinamikusan fejlődő városrészeket, ipari, kulturális, oktatási, közegészségügyi és szociális intézményeket, pihenőhelyeket külön-külön jellemzi. A város egyházi, tudományos, művészeti, egyesületi életének és sajtójának, még ha kivonatolva is, de figyelmet szentel. Gondolatmenetét „a magyar Pozsony” tézisével zárja. Szerinte a város fél évszázad alatt magyar érzelművé és nyelvűvé vált vagy legalábbis a döntő etnikai metamorfózis küszöbén áll. (Ortvy 1907a, 1–44. p.)

A város, melynek „eredete messze visszanyúlik az idők ki nem fürkészhető régiségébe” és a megye természetföldrajzi viszonyairól, állat- és növényvilágáról, nyersanyaglelőhelyeiről, gazdasági ágazatairól, újabb kori történetéről és fejlődésének mozzintjairól, nemzetiségi viszonyairól, műemlékeiről és településszerkezetéről terjedelmes tanulmányt közölt az Osztrák–Magyar Monarchia etnikai sokszínűségét bemutató, egyben a patriotizmust népszerűsítő történeti-néprajzi könyvsorozatban. (Ortvy 1898b.)

Ortvy úttörő módon az élő természet történetének legkorábbi művelői közé tartozott. (Ortvy 1902a.) Az új ismereteket közvetítő és a szélesebb közvélemény érdeklődését is felkeltő diszciplína „tudományosítását”, illetve a gazdaságtörténeten belüli elismerését tűzte ki céljává: „Fő törekvésem a megyei forma anyagát ez idő szerint lehetőleg összegyűjteni, mert csakis az anyag elérhető teljessége képezheti a zoológiai tudomány szilárd alapját. Ám az adatgyűjtés nem csupán az egyes fajok előfordulására szorítkozik, hanem kihat az egyes fajok történeti szereplésére és gazdasági jelentőségére is, mert hiszen a minket környező állatfajok úgy a múltban, mint a jelenben sokszorosán irányítják nemzetgazdasági tevékenységünket. Az állatok története egy fejezete nemzetgazdasági történetünknek.” (Ortvy 1902a, VII. p.)

A kultúrtörténetbe joggal besorolható, háromkötetesre tervezett monográfiája, melyhez húsz éven keresztül gyűjtötte az anyagot, befejezetlen maradt. A gazdaságtörténeti rész nem készült el.⁴ A mű a növény- és állatvilág tekintetében határterületnek számító megye kihalt és élő állataival, azok természet- és gazdaságtörténeti ismertetésével foglalkozik. A kötet két részre tagolódik: ősi állatvilág és lelőhelyeinek összehasonlítása, élő állatvilág. A gazdagon adatolt és jegyzetelt munka a kortársakat is megszólaltatja, illetve az uradalmak vadászati eredményeire támaszkodik. A kultúrtényezőnek tekintett állatok múltjának és

3 Ortvy 1903, 3–31. p. Idézet uo. 31. p. Az írása ugyanebben a számban jelent meg németül is Batka János fordításában. (Uo. 89–121. p.) A cikk a Pozsony megye állatvilágával foglalkozó monográfia második, gazdaságtörténeti kötetének részlete.

4 A harmadik kötet elkészült részeit, pozsonyi tematikákkal a Gazdaságtörténeti Szemlében közölte. (Ortvy 1903c, 49–65. p.; 1908, 51–61. p.; 1908, 281–293. p.)

jelenének ilyen jellegű megközelítése – állítása szerint – segít a mezőgazdasági törvények megalkotásánál. A hasznos és káros fajok feltérképezésének adatai pedig a gazdasági intézkedések meghozatalánál állnak rendelkezésre.

A megyetörténetbe írt természetrajzi áttekintése aprólékosan adatolt és nemcsak a földtani jellemzőkkel, a földrajzi megoszlással, a vízhálózattal, a szárazföldi és vízi fauna, flóra jellegzetességeivel, hanem az állat- és növényvilág legkisebb képviselőivel is foglalkozik. Ortvy kedvenc témájához, az őskorhoz nyúlt vissza, mikor a kőkorszaktól a római korig terjedő időszak pozsonyi és Pozsony megyei régészeti vonatkozásait szedte lajstromba. (Ortvy 1904, 1–22. p. Uo. Pozsony vármegye őstörténete, 497–502. p.)

A méltán maradandó értékű Pozsony-történet előzményeit is érdemes vázolni. A város legrégebbi pénzintézete, a város gazdasági, szociális és kulturális fejlődését folyamatosan támogató Pozsonyi I. Takarékpénztár 1892-ben ünnepelte alapításának félszázados évfordulóját. A monográfia ötlete az intézet elnökéhez, Gervay Nándorhoz⁵ fűződik. Az eszme élénk támogatásra talált a részvényesek és a városi polgárság körében. A bank részvényesei 1891-ben, a jubileum miatt, nem gondoltak osztalékemelésre, hanem a nyereségnek ezt a részét az évfordulóra tették félre. Ortvy Tivadart bízták meg egy reprezentatív város-történet megírásával. Pozsony történetének első kötete 1892-ben jelent meg, és a pénzintézet a városmonográfia későbbi munkálatait is segítette. 1893-ban erről így írtak: „Tekintettel a tudós szerző által nagy buzgósággal és fáradsággal összegyűjtött forrásanyagának gazdagságára, legalábbis még két kötetnek a megírására lesz szükség, hogy a város büszkeségét képezendő munka kezdetéhez méltóan befejeztessék.”⁶ A sorozat újabb kötetei a pénzintézet jelentős anyagi támogatásával láttak napvilágot. A szerzői honorárium, szerkesztési munkák és kiadási költségek 1894 és 1905 között több mint 25 ezer koronát tettek ki. A folytatást is tervezték, amit a szerző 1916-os elhunya akadályozott meg.⁷

A szerző olvasmányosságra, ugyanakkor szintézisre és a fellelhető források világos bemutatására törekedett. A helyi eseményeket országos viszonyokba ágyazta, társadalom, politika, gazdaság és művelődés erőtereiben vizsgálta. A közvélemény érdeklődését voltak hivatottak felkelteni a gazdag és minőségileg elkészített képek, térképek, táblák és rajzok. Az igényes, magyarul és – „tekintettel városunk német nyelvű polgárságára” – németül megjelentetett könyvsorozatot tanáccsal, forrásokkal a korabeli városi, világi és egyházi értelmiség legjelesebb képviselői (többek között Batka János,⁸ Könyöki József, Rakovszky István,⁹ Enea Lanfranconi,¹⁰ Dankó József), de a városi kul-

5 Gervay Nándor (?–1905) ügyvéd. A takarékpénztár alelnöke 1882-től, majd elnöke 1892-ig.

6 Archív Národnej banky Slovenska, Bratislavská prvá sporivá banka, inv. č. 58, Výročné správy a záznamy z valných zhromaždení (1892–1916), A Pozsonyi I-ső Takarékpénztár igazgatósága és felügyelő bizottságának LII-ik jelentése és zárószámadás az 1893-iki üzletéről, 3.

7 A pénzintézet adományozó és jótékonyági stratégiáival részletesen foglalkoztam. (Gaucsík 2014, 59–79. p.)

8 Batka János (1845–1917) levéltáros, zenekritikus. Hagyatéka Pozsony történetének és művészeti világának kimeríthetetlen forrása.

9 Rakovszky István (1832–1891) Hont megyei földbirtokos, író. Hont és Pozsony megye történetével foglalkozott. Ortvy az *Alterthümliche Überlieferungen von Pressburg* című tanulmányát használta, mely a *Pressburger Zeitung* számaiban jelent meg 1877-ben. Rakovszky jegyzeteivel és gyűjtéseivel segítette Ortvy munkáját.

10 Enea Lanfranconi (1850–1895) olasz mérnök, vállalkozó, műgyűjtő és mecénás.

turális és közművelődési intézmények is hathatósan segítették. Ortvy érdeme a városi, a káptalani levéltár az idáig legszisztematikusabb kutatása és számos eredeti, fontos adalékokat szolgáltató dokumentum közzététele. Ezenkívül Budapesten az Országos Levéltárban, valamint a Batthyány és Esterházy család levéltáraiban kutatott.

Az első kötet a locus tájtörténetével indult. (A korabeli kritikai ismertetésre Acsády 1900, 422–427. p.; 1904, 64–67. p.) Ortvy a természettörténet, az őskori régészet és őskor szakavatott mestereként mutatta be a pozsonyi medence geológiai múltját, a növény- és állatvilág változásait, valamint az ember vándorlásait. Az ó- és középkort hadtörténeti, állam- és egyházszerkezési, illetve településtörténeti optikákon keresztül elemezte. A város történetét az 1291-ig, a királyi privilégium kiadásáig tárgyalta. Az oknyomozó történetfelfogás szellemében közölte a pozsonyi főispánok, prépostok, kanonokok névsorát és a pozsonyi káptalan okleveleit. (Ortvy 1892.)

A második kötet négy részből szerveződik és Márki Sándor¹¹ szerint „a középkor végének egyik legbecsesebb művelődéstörténeti adaléka”. (Márki 1923, 15. p.)

Az első rész a város helyrajzával foglalkozik. Ennek a résznek a forrásanyagát, melyet még Rakovszky István alapozott meg, kiegészítette a polgárok végrendeleteivel. Erre a kiaknázatlan forráscsoportra Batka János hívta fel a figyelmét. A könyv a város épített örökségének múltjával, az erődítések, köz- és magánépületek építészettörténetével foglalkozik. A város helyrajzát szélesebb kultúrtörténeti keretekben tárgyalja és a forrásközlés ma már szokatlan módját alkalmazva közöl parciális adalékokat (így Pór Antal¹² általa fontosnak ítélt levelét a városháza kapualjának záróköveiről és „pótlék-ként” egy vázlatot a vár díszkapujának építési idejéről). (Ortvy 1895.)

A második részben, amely tartalmilag talán a legegységesebb, történeti szempontból a város középkori jogszerkezetét tárgyalja. Kiemeli Király János¹³ művét, mely a városi jogok bemutatásánál alpmunkának számít. (Király 1894.) A kötet megszületését Batka mellett Fraknói Vilmos¹⁴ és Michaelis Vilmos¹⁵ is támogatta. Az utóbbi a német fordítást végezte és a szöveggondozásban is segített. (Ortvy 1898a.)

A kötet a városi önkormányzatisággal, közigazgatással és a városi jogokkal foglalkozik. Részletesen bemutatja a település szervezeti egységeit, tisztviselőit és elemzi feladataikat, társadalmi helyzetüket. A városi autonómia egyik legfontosabb jegyét, a bíróválasztást tanulmányozza. A jogi kereteket és a bíró hatáskörét a magán- és a közjog terén vizsgálja. A városi igazságszolgáltatás szervezetének, az ítélobíróságnak, a peres eljárásoknak és a büntetőjogi formáknak is kellő figyelmet szentel. A szerző a város kiváltságos jogainak (vásártartás, rév- és vámjog, haszonvételi jogok) a kialakulására és érvényesítésükre fókuszál. A városba település módjait és etnikai megoszlását elemzi, miközben a

11 Márki Sándor (1853–1925) történész, egyetemi tanár.

12 Pór Antal (1834–1911) esztergomi kanonok, történész, a Magyar Történelmi Társulat igazgatósági tagja. Ortvy emlékbeszédet írt róla. (Ortvy 1913.)

13 Király János (1858–1929) jogász, egyetemi tanár. Pozsony város ügyvédje. 1888–1896 között hadbíró. 1896-tól haláláig a Budapesti Tudományegyetem Jogi Karának professzora. Magyar és európai jogtörténettel foglalkozott.

14 Fraknói Vilmos (1843–1924) nagyváradi kanonok, a Római Magyar Intézet alapítója. Történészként főleg egyház- és diplomáciatörténettel foglalkozott.

15 Michaelis Vilmos (1829–?) pozsonyi evangélikus líceumi tanár. 1878–1893 között a líceum igazgatója.

középkori Pozsony nemzetiségi viszonyait szemrevételezi a személyneveken keresztül. A német dominanciát nem kérdőjelezi meg, a magyar jelenlétet túlhangsúlyozza, a szlávot alábecsüli, eltűntnek véli: „De lettek legyen a nemzetiségi viszonyok Pozsonyban bármilyenek is, annyi kétségtelen, hogy az uralkodó nemzetiség itt a középkorban a német volt, de mellette érvényesült a magyar is, anélkül azonban, hogy a magyar nemzetiség politikailag is érvényre emelkedhetett volna. Ami itt nemzetiségi képviselő volt, az mind egy és ugyanazon jogkönyv uralma alatt állott, valamennyi felett a városi tanács *more theutonico* intézkedett.” (Ortvy 1898a, 275. p.) Ortvy szerint Pozsony Zsigmond uralkodása alatt 1405-ben, annak várostámogató politikájának köszönhetően kapott országosan is nagyobb súlyt (országgyűléseken és koronázásokon való részvétel).

A harmadik rész – újabb kori képanyaggal illusztrálva – szintén kompakt egészet alkot, gazdaságtörténeti ihletettséggel. Munkáját többen támogatták. Főleg Fraknoi Vilmost, Batkát, Kornhubert és a korábban a város adóügyeiről alapmunkát közlő Kováts Ferenc¹⁶ szükséges kiemelni. (Kováts 1901.) A kötet a város gazdálkodását, vagyónának megoszlását, befolyt jövedelmeit, kiadásait és adóügyeit mutatja be. A pénzügyi terheknek, így egyebek között a hadügyi, közigazgatási és közbiztonsági kiadásoknak külön figyelmet szentelt. Ezekon kívül a hitelkérdést és a pénzforgalmat is vizsgálta. A mellékletekben, szokásához híven, forrásokat közölt. (Ortvy 1900.)

A negyedik, művelődéstörténeti részben a lakosság családi életét tárgyalja, „úgy anyagi, mint szellemi vonatkozásaiban”. Ez a kötet le is zárja Pozsony középkori történetét. A családi jogról, a családi élet anyagi alapjairól (céhek, kézművesipar, mezőgazdaság, szőlőtermelés), a szellemi, vallási, művelődési keretekről, egyházi intézményi hálózatról (prépostság, káptalan, plébániák, szerzetesrendek) közül pótolhatatlan adatokat. Stílusa olvasmányos, okfejtése világos. A középkori városi világ mindennapjainak plasztikus képét nyújtja. Az apologetikus zárszóban Pozsony a középkori magyarországi város követendő modelljeként jelenik meg, melyet a viharos évszázadok nem kezdhettek ki. Ez egyben a haladás szellemében fogant üzenet a modern Pozsony polgárainak: „A város egy a természet előnyei által kijelölt nagy folyammenti posztóban a folytonvaló fejlődésre századokon át alkalmasnak bizonyul. Lakószáma hivatottaknak mutatják magukat a magas társadalmi, közgazdasági és politikai életfeltételeknek megfelelni. Nagy vidékre nézve e város a maga lakóinak értelmességével, mezőgazdasági és ipari eredményeivel, művészeti és irodalmi sikerével valószínű gócpont, mely úgy a keleti országrészekkel, mint a nyugati határszágokkal egészséges vérkeringési összeköttetésben áll. E fontos szabadalmakkal és kiváltságokkal dicsekvő város a nyugati civilizáció áldásait nemcsak a maga számára foglalja le, hanem szerencsésen közvetíti keleti irányban is. Méltán képviseli a külföld szemében a kontinensnek Lajtán s Kis-Kárpátokon túl eső keleti részeinek kulturképességét. Polgári autonómiájának friss és egészséges életszerve a legelőkelőbb nyugati mintahelyhatóságokkal versenyez, s tekintve a családban és társadalomban érvényesülő közszellemet, lakóinak a korona iránt tanúsított lojalitását, a politikai életben játszott kiváló szereplését és a vallásos életben kifejezésre juttatott őszinte és igaz érzelmeit: mondhatni, hogy a városi élet képe vonzó szépségén kívül meghatározó is. De mondhatjuk: megnyugtató is.” (Ortvy 1903b, 515–516. p.)

16 Kováts Ferenc (1873–1956) gazdaságtörténész, egyetemi tanár. Pozsony középkori gazdaságtörténetéről és kereskedelméről számos – máig megkerülhetetlen – könyvet publikált.

A sorozat harmadik, szépen illusztrált kötete egyszerre adatgyűjtemény, kronológia és archontológia, mely a második kötethez tartozik. Oklevelekre, végrendeletekre, számadás- és jegyzőkönyvekre, okmánytárakra, illetve a városi levéltárban őrzött Rakovszky-féle publikálatlan gyűjteményre támaszkodva tette közzé a városban tartózkodó „előkelő személyek” (királyok, királynék), a városi és megyei tisztviselők, a káptalan tagjainak, bírának, polgármestereknek, tanácsosoknak, jegyzőknek stb. a névsorait. Időrendi sorrendben közölte a városban megvalósult egyházi zsinatokat, nádori gyűléseket, béke- és szerződés-kötéseket. Mindezek a város rangját és politikai szerepét emelték. (Ortvay 1894a.)

A nagy sikerű vállalkozás utolsó, félbemaradt könyve 1912-ben jelent meg.¹⁷ Ortvay a 16. századi vallási mozgalmakat külön kötetben tárgyalta volna. Erre azonban már halála miatt nem kerülhetett sor.

A mohácsi csatától számított majd négy évtized a város számára a legnagyobb jelentőséggel bírt, hiszen ezekben a zaklatott időkben vált regionális központból 1536-ban koronázóvárossá és a Magyar Királyság egyik fővárosának számított. Horribile dictu: átvette Buda egyes funkcióit (országgyűlések, pénzügyigazgatás, belpolitikai és szellemi központ), de nem mindegyiket. A szerepkörökön Béccsel osztozott, de gyorsan nyilvánvalóvá vált, hogy az új Habsburg-központhoz nem versenyezhet. (Pozsony fővárosi szerepkörét újabban tárgyalja Pálffy 2013, 3–76. p.) A maradék magyar középkori államterület sorsa szempontjából ugyan negatív folyamatok kezdődtek, tetőződtek, ellenben Pozsony ebből a kényszerhelyzetből profitált. Kedvező földrajzi fekvésénél fogva „a közép-európai politikának szálai” itt futottak össze. A várostörténetet országos összefüggésrendszerbe helyezte. Művét kísérletnek tartotta, melyet további kutatások egészíthetnek majd ki.

A város történelme iránt érdeklődő szélesebb közvélemény számára a Pozsony utcái és terei című, az esszéstílus felé hajló „bedekkere” a legismertebb műve. A nem véletlenül Dankó József arcképét tartalmazó – és Vaszary Kolos hercegrímásnak ajánlott – honismereti városkalauz, valójában formailag különlenyomat, eredetileg 53 közleményben jelent meg a *Nyugatmagyarországi Híradó* hasábjain.¹⁸

Ortvay 1904 kezdetén tette közzé indítványát egy a város gazdag múltját bemutató népszerűsítő jellegű könyv megjelentetéséről. A város ezt a tervet támogatta.

A bevezetőben röviden összefoglalta a könyv és a maga ars poeticáját: a nemzeti múlt, a szülőföld történelmének, jeles személyiségeinek, sorsfordító eseményeinek ismerete képezi az igazi haza- és szülőváros-szeretet alapját, zálogát. A tudomány-népszerűsítés és a történelem (helytörténet) oktatása sine qua nonja a nemzeti identitás erősítésének és a lokálpatriotizmusnak. Szerinte ennek szellemében a felhalmozott tudást „minél bőségesebben csepegtessük” az ifjúságnak és a dolgozó embereknek.¹⁹

17 Ortvay 1912. Márki Sándor szerint Ortvay „tömrdek kéziratából” előkerülhet a következő kötet anyaga. Eszerint feltételezte, hogy a hagyatéka Budapesten található. Lehetséges, hogy ezek az iratok valahol kallódnak. (Márki 1923, 16. p.)

18 A könyvet a Püski Kiadó 1991-ben újra kiadta. Ortvayról Szabó Lilla írt életrajzi vázlatot. (Ortvay 1991, 661–669. p.)

19 Ortvay 1905, 3–4. p. A városi közélet egyik markáns résztvevője, Schulte György szerint Ortvay várostörténete és a város utcáival, tereivel foglalkozó könyve nem a széles körű ismeretterjesztés és népszerűsítés végett íródott (mindeközben nem kérdőjelezte meg kvalitásait). Egyébként is alacsony példányszámban jelentek meg. Más típusú kiadványokat sürgetett, méghozzá olyanokat, melyek a nagyközönségnek íródnak és a város jeles személyiségeit mutatják be az irodalom, művészetek és tudomány területein. *Nyugatmagyarországi Híradó* (továbbiakban NyH), 1906. augusztus 23. 3. p.

Ortvay pozsonyi korszakának azonban van egy párhuzamos dimenziója is, melyet egyháztörténeti, földrajzi, történeti földrajzi, régészeti, helytörténeti tematikák gondos művelése és a szívéhez közelálló délvidéki-bánáti témák következetes továbbvitele jellemez. Mindazonáltal fontos és hangsúlyozandó tény, hogy Ortvay Pozsonyból továbbra is bekapcsolódott a budapesti és országos tudományos életbe, annak tevékeny szereplője volt és maradt.²⁰

Ortvay munkásságára jellemző, hogy ahol tehette, meglátogatta a helyszíneket és azokat gondosan tanulmányozta. Nemcsak a szűkebb régészeti, hanem a földrajzi témák tekintetében is így volt. A Dunát 1875-ben és 1877-ben járta be a Passautól a torkolatig terjedő szakaszon, és erre az empirikus tapasztalatra támaszkodva írta meg a Duna-szigetekről szóló – Fraknói szerint periferikus és csak erőt fecsérő – tanulmányát, amit térképekkel egészített ki.²¹

Tanulmányútjai és fenti munkája előkészület volt a kétkötetes, a szakmai berkekben korábban beharangozott, Magyarország vízrajzával foglalkozó nagyszabású vállalkozásához.²² A könyv primer adatgyűjtésre támaszkodott. A kedvező fogadtatás mellett bírálólat is érte. Tagányi Károly szerint inkább szótár volt, mint tudományos áttekintés és lexikális jellege miatt is sokat veszített értékéből. A legélesebb vádja pedig az volt, mikor a módszertani hiányosságok mellett Ortvay szemére vetette a földrajzi nevek téves magyarázatát.²³

Ortvay hosszú távú kutatási programokat is megvalósított. A magyarországi egyháztörténet-írás egyik legjelentősebb vállalkozása, a pápai tizedjegyzékek feldolgozása és a középkori magyar egyházszervezet térképeken való bemutatása az ő nevéhez kapcsolódik. (Ortvay 1891–1892.)

Fraknói Vilmos 1881-ben XIII. Leó²⁴ előtt pápai audiencián ismertette egy magyar okmánytárra vonatkozó tervét, mely a Vatikáni Titkos Levéltár magyarországi okleveleit dolgozta volna fel. A Monumenta Vaticana Hungariae sorozat végül Fraknói szervező munkájának köszönhetően 1887-ben indult, és számos alapvető fontosságú forrásgyűjteménnyel gazdagította a magyar történettudományt. (Szabó 2009, 113. p.) Ortvay ebbe a munkába kapcsolódott be. A Vatikáni Bizottság, a forráskiadás irányító testülete, őt bízta meg a könyv megírásával. Fraknói a következőképpen indokolta a döntést: „Hivatottabbat a munka megírására, képességeinél és önfeláldozó buzgalmánál fogva egyaránt nem találhatnánk. Ha netán másra gondoltam volna, vagy szoltam volna, ez csak azon föltevésből történt, hogy Kegyed nem lesz hajlandó vállalkozni.” (Idézi Koltai

20 A részletes bibliográfiát lásd Szentkláray 1922, 16–17. p. Ezen a helyen a legjelentősebb műveknek szentelek figyelmet. Ez nem jelenti azt, hogy a korszakban íródott többi tanulmányának a későbbiekben nem kellene figyelmet szentelni.

21 Ortvay 1877; Márki 1923, 18. p. Ortvay szeretett témákban váltani, kalandozni. A művészet-történet mezején is folytatott oknyomozó kutatást, mely során történeti és lélektani jellemzőket hasonlított össze. (Ortvay 1886a.)

22 Ortvay 1882; Szentkláray 1922, 18–19. p.; Márki 1923, 19. p. A vizek történetével foglalkozó további munkája, melynek kedvező külföldi visszhangja volt: Ortvay 1883b. Lásd Szentkláray 1922, 19. p.

23 Tagányi Károlynak Ortvayval folytatott vitáját bemutatja Bognár 2010, 214–216. p.

24 XIII. Leó pápa (1810–1903), a katolikus egyház egyik megújítója. A társadalom iránti nyitottság jellemezte. Reflektált a szociális és munkáskérdésre.

2013.) Korábbi egyház-topográfiai munkássága is segíthette a megbízás elnyerésében. (Ortvy 1890, 3–85. p.)

A könyv az egyes magyarországi egyházmegyéket ismerteti, feltünteti korabeli helyzetüket, határváltozásait. Főesperességenként felsorolja a plébániákat és azok neveit magyarázza.

Ortvy vállára nehezedett a szerkesztői munka tetemes része és a szerzői gárda összehangolása. A kötetben bemutatott 11 egyházmegye közül ötöt ő írt és a koncepció megvalósításáért viselte a felelősséget. Az elhúzódó, fárasztó munka, a kéziratírás és a térképek készítése kimerítette. Később barátjának, Szentkláraynak írt levelében felpanaszolta a csekély honorálással kapcsolatos sérelmét: „A hét évi munka, melyet a földrajzra fordítottam, egész életem legsötétebb emlékét idézi.” Ez a kifakadása talán a tudományos hierarchiában való megrekedésével és a kitörési lehetőségek beszűkülésével is kapcsolatban állt. (Szentkláray 1922, 21. p.)

A párhuzamos munkavállalás egyik jellemzője ennek a korszakának, mert a pozsonyi téma mellett a bánátit is továbbvitte.

Eredetileg Pesty Frigyes dolgozott Temesvár és Temes megye történetén, de munkáját 1889-es halála szakította félbe. Az akadémia történeti bizottsága ezután Ortvyt kérte fel a monográfia elkészítésére. Ortvy egyrészt a Pesty iránti kegyeletből, másrészt a Délvidék történelme iránti érdeklődéstől hajtva vállalta el a megbízást. A tervezett négy kötetből három jelent meg. Ortvy halála után azonban a sorozat sem folytatódott. (Szentkláray 1922, 21–26. p.; Ortvy 1896a; 1896b; 1914a; NyH, 1893. április 6. 2. p.)

Az utolsó alkotói korszak

Budapestre költözve az alkotói munka új szakaszának, egyfajta kiteljesedésének, nem utolsósorban akadémiai munkásságának a kibontakozását látta: „Napról-napra mind erősebbé válik bennem a meggyőződés, hogy az élet zivatara után már csak egy lehet boldogító: a minél nagyobb függetlenség és az önmagunknak való élhetés. Ebbe a révbé irányítom hajóm roncsait.” (Szentkláray 1922, 41. p.)

Szakmai egyesületek üléseire járt és az akadémiai élet vérkeringésébe immár jobban bekapcsolódhatott. Régészeti, történelmi és klasszika-filológiai bizottságok tagjaként tevékenykedett. Pályázatokat bírált el, elhunyt akadémiai tagok pályafutását értékelte. Az akadémiát anyagilag is támogatta. 1906-ban 50 ezer korona alaptőkéjű alapítványt hozott létre, melynek kamatait irodalmi célokra fordították.²⁵

Számos jeles művet alkotott 1907 és 1916 között. Ezek közé sorolható akadémiai székfoglalóként elhangzott értekezése, Az ősember táplálkozása. Arra keresett választ, hogy az ősember mivel táplálkozott. Gazdag külföldi (német, francia) irodalomra támaszkodva elemezte a bibliai és a természettudományi magyarázatokat. A növény-, illetve húsfogyasztás anatómiai és fizikai jellegzetességeit municiózusan vette sorra. Az elméleti eszmefuttatásokat az őskorregészet Európán kívüli, európai, és nem utolsósorban felső-magyarországi eredményeivel szembesítette. A dolgozata valójában egy

25 NyH, 1917. május 19. 5. p.; Szentkláray 1922: 41. Több akadémiai kollégjáról tartott emlékbeszédet: Csaplár Benedekről, Wosinszky Mórról, Bubics Zsigmondról, Thaly Kálmánról, Hampel Józseféről.

enciklopédikus felsorolás, mely a táplálkozási szokásokra, valamint a táplálkozásra használt növények és állatok felsorolására terjed ki.

Ortvy ezzel a tényanyaggal a természeti körülményeihez és az erőforrásokat hatékonyan alkalmazó, nem primitív, őskori embert rajzolta meg: „Íme, a közölt adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a mindenevűl organizált ember, a homo omnivorus, tényleg a helyi viszonyokhoz képest, klímától és talajtól feltételezeten táplálkozott, s hogy amint ma nincsen ősnép, mely életfenntartásában teljesen egyoldalú táplálkozásra szorítkoznék, úgy nem volt az az eset a legrégebb kimutatható ősidőben sem.” A mű zárszavában a nyugati típusú állam- és kultúraszervezés történelemalakító szerepét hangsúlyozta. (Ortvy 1907b, 154., 160. p.)

Egy előadás erejéig 1907-ben visszatért Pozsonyba. Az őstörténelem kutatásának legújabb eredményeit mutatta be a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 34. nagygyűlésén (a rendezvény keretén belül a résztvevők megkoszorúzták Rómer Flóris szobrát).²⁶ Ortvy 2 ezer koronás alapítványt is tett az egyesület támogatására, melynek kezelésével a várost bízta meg. (NyH, 1907. augusztus 27. 4. p.)

A hadtörténet mezejére is elkalandozott. A mohácsi csata okai és következményei című munkáját 1910-ben olvasta fel az Akadémián. A „nagy nemzetcsapás” okaival és következményeivel foglalkozott. Latin, német és török forrásokat használt, és a csata előzményeivel, illetve lefolyásával kapcsolatos addigi véleményeket ütköztette.²⁷

A korszak történelemszemléletének tükrében jellemezte a Magyar Királyság bel- és katonapolitikai helyzetét, gazdasági erőforrásait és nem csekély moralizáló hajlammal jellemezte a belviszonyokat (romlott közszellem, erkölcsi züllés, a politikai elit felelőtlensége) és II. Lajost (ugyan jó tulajdonságai vannak, de érzékiségre hajlamos és mértéktelenül mulatozik). Rámutatott „a mérköző erők” nagy aránytalanságára, mely az egyik döntő oka volt a vereségnek. Szerinte a magyar hadvezetés hibás stratégiát követett, mert rögtönzött. A seregből pedig a hazaszeretet „ideális emelkedettsége” hiányzott. Szapolyai János szerepéről kortársaihoz hasonlóan negatívan nyilatkozott. Ezt a tanulmányát a korszak Mohács-historiográfiájának és a közvélemény Mohács-recepciójának a tükrében szükséges értelmezni. A „keresztény és nemzeti történeti narratíva” meghaladását rajta utólagosan számon kérni, téves kiindulási pont. Az emlékjelállítás és emléképalolás felvetéséért pedig – melyet a kulturális emlékezet modern újraalkotásának a tükrében kellene elemezni – hibáztatni, helytelen értelmezés. (Ortvy Mohács-tanulmányáról B. Szabó 2013.)

Korábbi pozsonyi levéltári kutatásaira, belgiumi gyűjtésre támaszkodva, valamint párizsi, müncheni, bécsi könyv- és képtári gyűjtemények tanulmányozásával írta meg 1912-ben Mária, II. Lajos magyar király neje című életrajzát, mely az Akadémia történeti életrajz-sorozatában látott napvilágot. A kötet a töredezett Mária-életrajzok végett született és egyfajta jellemábrázolásra tesz kísérletet. Ortvy összekapcsolja Mária magyarországi királynői pályafutását és németalföldi helytartói tevékenységét. A könyv nemcsak életével, hanem a kor politikai viszonyaival, a Jagellók hanyatlásával és a Habsburgok fel-

26 NyH, 1907. augusztus 25. 1. p.; Ortvy 1907c, 205–223. p. Ortvy 1902-ben közreműködött a Rómer-szobor helyének a kijelölésénél a Ferencesek terén. NyH, 1902. június 17. 1. p. Bővebben Debreceni-Droppán 2015, 292. p.

27 Ortvy 1910. A tanulmányt 2010-ben újra megjelentette az Attraktor Kiadó.

emelkedésével is foglalkozik, emellett gazdag képanyaggal rendelkezik.²⁸ Az Akadémia ezért a munkáért Ortvayt 1916. május 3-án Marczibányi-díjban részesítette.²⁹

Budapesten először a József körúton bérelt lakást. 1908-tól a Várban lakott a Dísz téren, ahonnan 1912-ben a Várfook utcai házba költözött. Mind többet betegeskedett. (NyH, 1913. december 16. 4. p.) 1916. június 25-én jobboldali szélütést kapott. Állapota nem javult, kórházba került. 1916. július 8-án hunyt el hajnali négy órakor, pappá szentelésének és tudományos működésének 50. évfordulóján.³⁰

Érckoporsóját július 10-én szentelték fel a Kerepesi úti temetőben. A rokonokon kívül a magyar tudományos élet és szakmai szervezetek képviselői búcsúztatták. A Magyar Tudományos Akadémia nevében Fejérpataky László,³¹ a Szent István Akadémia részéről Lupsich József vett részt a szertartáson. (NyH, 1916. július 12. 4. p.; Szentkláray 1922, 52. p.) Ortvay Tivadar végrendelete szerint édesanyja mellett kívánt nyugodni Pozsonyban.

Ortvayt a Nyugati pályaudvarról szeretett városába szállították és a Szent András temetőben 1916. július 11-én délután helyezték örök nyugalomra. Az engesztelő szentmisét július 12-én Pozsonyban, az Orsolya-rendi apácák templomában mutatták be. A temetése azonban nem tekinthető nagyszabásúnak, mert július 10-én, Budapesten délután és este még nem lehetett tudni, hogy mikor lesz Pozsonyban a temetés. Egyszerűen a hír időben nem kerülhetett be a pozsonyi lapokba. (NyH, 1916. július 11. 4. p.) A *Nyugatmagyarországi Híradó* csak a július 12-i számában számolhatott be részletesebben a temetésről, nem csekély sajnálkozását kifejezve: „Ez onkál fogva a temetés aránylag csekély részvét mellett folyt csak le, holott annál a nagy népszerűségénél és általános tiszteleténél fogva, melynek az elhunyt városunkban örvendett, kétségtelenül impozáns végtisztességététele lett volna Ortvay Tivadarnak, ha a város lakossága idejében értesült volna a temetés idejéről. Így azonban csak nagyon kevesen szereztek tudomást a temetésről, s tisztelőinek nagy része nem is jutott abba a helyzetbe, hogy a kiváló férfiúval szemben, aki egész életében maga volt a megtévesztett figyelem, szerénység és előzékenység, leróhassák az utolsó tisztességet.” (NyH, 1916. július 12. 4. p.)

Ortvay temetését a város rendezte. A beszentelést Gaibl Sándor³² végezte a temető kápolnájában. A rokonság részéről testvérei, Ortvay Miksa, Orthmayr Béla, unokaöccse, Ortvay Rudolf, Jendrassik Kornél³³ és (talán nevelt lánya) Balázsovits Irma jelentek meg.

28 Ortvay 1914b. A könyvet megelőzte az uralkodópár katolikusságával foglalkozó „védőirata”.

(Ortvay 1913a.) Mária toleráns viszonyulására a lutheri tanokhoz lásd Sóllyom 1933, 59–74. p.

29 A Marczibányi-díjat megalapozó alapítványt Marczibányi István, a tudományok és művészetek mecénása hozta létre. A díjat 1845-től az Akadémia osztotta ki.

30 Ortvay betegségét, elhalálózását részletesen leírja Szentkláray 1922, 48–51. p. Pozsony városa részvétlívratot küldött. SA BA – OAFM, Zápísnice mestskej rady Bratislavy (továbbiakban ZMR BA), 1916 [Jegyzőkönyv felvétel Pozsony szab. kir. város tanácsának 1916. július 22-én tartott üléséről], 15309; NyH, 1916. július 9. 1. p. A *Nyugatmagyarországi Híradó* címlapon emlékezett meg Ortvayról. Pályafutásának és irodalmi munkásságának szentelt figyelmet. (NyH, 1916. július 9. 1. p.)

31 Fejérpataky László (1857–1923) történész, egyetemi tanár, akadémikus. Diplomatikai és címertani kutatásokat végzett. Ortvay halálakor a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója volt.

32 Gaibl Sándor (1843–1921) pápai kamarás, apátkanonok. A Pressburger Tagblatt szerkesztője.

33 Jendrassik Kornél (1868–1931) gépészmérnök, szabadalmi bíró. A Magyar Mérnök- és Építész Egylet tevékenységében vett részt.

A városi önkormányzatot Brolly Tivadar³⁴ polgármester és mások, az Erzsébet Tudományegyetemet Polner Ödön³⁵ és a tanári kar tagjai, a Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesületet Pantocsek József,³⁶ a Városi Polgáregyesületet Bäumlér J. András,³⁷ a *Nyugatmagyarországi Híradó* szerkesztőségét Arkauer István³⁸ és a Szent István Akadémiát Sziklay János³⁹ képviselte. A városi elit további meghatározó tagjai is részt vettek a temetésen. Ortvyt édesanyja mellé – a ma már nem létező – családi sírboltba helyezték. (*NyH*, 1916. július 12. 4. p.; Szentkláray 1922, 53–54. p.)

Zárszó: Pozsony monográfusa kontextusban

Ortvy Tivadar a katolikus egyházi eliten belül a tudományos elit tagja volt. Minderre akadémiai tagsága, doktori fokozata, tudományos-kutatói teljesítménye, széles körű nyelvtudása predestinálta. (Gergely 2010, 198., 203. p.) Országos, városi és regionális tudományos, közművelődési és kulturális egyesületek tagjaként részt vett a magyarországi társadalmi életben, habitusával azt alakította.⁴⁰ Munkássága terjedelmes, tematikában sokrétű, forráskezelése alapos – méltán pozitivistá történésznek tekinthetjük. Történelemmel, művészettörténettel, régészettel, éremtannal, paleontológiával, történeti földrajzzal, gazdaságtörténettel és a kultúrtörténet számos alfajával, így egyebek között műgyűjteményekkel, az éghajlat, a halászat és vízgazdálkodás történetével is foglalkozott. Politikai és közjogi értekezéseket, akadémiai életrajzokat és útleírásokat írt.

Megjelent dolgozatainak száma majdnem eléri a 350-et. Pozsony és Pozsony megye város-, illetve helytörténetéről állítólag 111 közleménye jelent meg. Hazai és külföldi folyóiratokban magyarul és németül publikált. Szentkláray Jenő hét monográfiáját tekinti a magyar tudományos irodalomban hézagpótlónak és úttörő jellegűnek. (Szentkláray 1922, 17–18. p.) Hozzáfűzhetjük, hogy többségük máig maradandó, hivatkozott könyv, köztük a Pozsony-történet három kötete is.

Külföldi tanulmányutakra, a nyári szünetek alatt, 1881-től szinte évenként vállalkozott. A pihenést és az egészségügyi szempontból is szükséges regenerálódást, hiszen történész-

34 Brolly Tivadar (1852–1944) ügyvéd, Pozsony polgármestere 1900–1918 között.

35 Polner Ödön (1865–1961) jogász, egyetemi tanár. Az Erzsébet Tudományegyetem rendes tanára volt 1914-től. 1918–1919 között rektorként működött.

36 Pantocsek József (1846–1916) nemzetközi hírű orvos, botanikus. A Pozsonyi Városi Kórház igazgató főorvosa 1894–1914 között.

37 Bäumlér János (Johann) András (Andreas) (1847–1926) pozsonyi születésű autodidakta természettudós, foglalkozása szerint hentesmester. Számos spórás növényt neveztek el róla. A Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület és az evangélikus gyülekezet tagja volt. A mikológia tudományának elfeledett hazai képviselője. Gazdag növénygyűjteményét (9022 tételt!) a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozta. (*NyH*, 1926. február 5. 2. p.; Pokornyi 1969, 31. p.)

38 Arkauer István (1888–1940) laptulajdonos, szerkesztő. 1910-től a *Nyugatmagyarországi Híradó* felelős szerkesztője. A lapot 1919-től *Híradó* néven jelentették meg.

39 Sziklay János (1857–1945) hírlapíró, író, szerkesztő. A Szent István Akadémiának, a katolikus tudós társaságnak a tagja.

40 Tudományos és közéleti pozícionáltságát, nemkülönben pozsonyi kapcsolathálóit, a következő tagsági helyek és kitüntetések mutatják: A Pozsony Vármegyei Régészeti és Történelmi Egyesület alapító tagja és alelnöke, Pozsony város díszpolgára, a Pozsonyi Orvos- és Természet-

ként és tanárként mindig következetes munkát végzett, műgyűjtemények, múzeumok és történelmi, kulturális nevezetességek megtekintésével kötötte össze. Hegyvidéki és tengerparti üdülőhelyeket, fürdőhelyeket is felkeresett (Semmering, Porto Rose, Abbázia, Lovran). A skandináv országoktól kezdve Görög- és Oroszorszáig, Londontól Konstantinápolyig bejárta egész Európát. Meglátogatta Egyiptomot és a Szentföldet. Úti élményeiről tárcákat írt és a Toldy Körben, illetve más helyeken felolvasásokat tartott.⁴¹ 1903-ban a törökországi magyar emlékhelyeket (II. Rákóczi Ferenc, Thököly Imre és Guyon Richárd sírja) kereste fel. (NyH, 1903. október 8. 2. p.; 1903. november 22. 1–2. p.)

A híradásokat az ismeretszerzés és tudásgyarapítás fontos forrásainak tekintette: „Igaz oly dolgokat mondtam el, melyek már százszor és ezerszer is el voltak mondva, de ne feledkezzünk meg arról, hogy ugyanazon tárgyat száz és ezer szem száz és ezerféleképpen látja. Az ítélet is ugyanannyiféle, s azért minden útleírásnak megvan a maga létjogosultsága.” (Ortvay 1888, 91. p.)

Ortvay Tivadar szellemi teljesítményét bel- és külföldön a kortársak számon tartották⁴² és a társadalomtudományok most is jegyzik. Tudományos teljesítménye mind a magyar, mind a szlovák historiográfiába beágyazódott. Bár az utóbbiban főképpen pozsonyi város-

-
- tudományi Társulat alapító tagja és tiszteletbeli tagja, a Toldy Kör, a Pozsonyi Jogakadémiai Segélyző Egyesület alapító és tiszteletbeli tagja, a Pozsonyi Közművelődési Egyesület igazgató választmányának tagja, a Pozsonyi Városi Statisztikai Hivatal tagja, 1902 és 1906 között városi képviselő. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja 1875-től, a Békés Megyei Régészeti és Művelődéstörténeti Egyesület tiszteletbeli tagja szintén 1875-től, a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társulat tagja és 1883-tól igazgató választmányi tagja. A Szent István Társulat tudományos és irodalmi osztályának tagja 1887 óta, a Vatikáni Okirattár Bizottság tagja 1888-tól, a Műemlékek Országos Bizottságának levelező tagja és a temesvári Arany János Társulat tiszteletbeli és alapító tagja 1903-tól. A Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja 1905-től. Egyházi címei, kinevezései a következők: a csanádi püspöki szentszék tanácsosa 1887-től, pápai titkos kamarás 1892-ben, címzetes csanádi apát 1900-ban. Pozsony város kérvényezte felterjesztését a harmadosztályú vaskoronarendre. Ferenc József 1911-ben a tudomány és az irodalom terén elért eredményeiért 1911-ben tüntette ki. (NyH, 1900. március 3. 1. p.; NyH, 1900. március 7. 2. p.; Ortvay 1906a: 3–4; Magyar Tudományos Akadémiai Almanach 1916, 100. p.; Szentkláray 1922, 13. p.; Márki 1923, 11. p.)
- 41 Szentkláray 1922, 31–35. p. Külföldi utazásai külön tanulmányt érdemelnének. Ezekről máig figyelemre nem méltatott útleírásokat közölt. A *Nyugatmagyarországi Híradó*ban és egyéb lapokban sorra jelentette meg úti élményeit. (Ortvay 1887a; 1887b; 1888; 1894b; 1894c; 1894d; 1894e; 1894f; 1902b; NyH, 1892. december 30. 3. p.; 1904. február 12. 1–2. p.)
- 42 A pozitívizmus téziseiről, egyben a módszertanról folytatott viták érdekes látletele a Tagányi Károly és Ortvay Tivadar között kibontakozó vita az 1882-ben megjelent egyik kötetével kapcsolatban (Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig), melyet Tagányival szemben például Pesty Frigyes dicsért. (Tagányi 1883a, 169–174. p.; 1883b, 295. p.; Ortvay 1883, 288–294. p.) Ortvay vitába szállt Pulszky Ferencel is. A paleolitik és neolitik időkben behatárolásában, illetve az európai kontinens déli betelepülésének kérdésében tért el a véleményük. (Ortvay 1886b, 3. p.) További recepcióra Téglás 1889: 63. Ez vita volt, nem ellenségeskedés. Ortvay 1885-ben tanulmányt írt Pulszky 50 éves írói jubileumára megjelentetett kötetbe. (*Archaeológiai Értesítő*, 1885, 5. kötet, 3. füzet, 241–242. p.)

története a leghivatkozottabb műve.⁴³ Ellenben érdekes – bár a töredékes vagy éppen kallódó források miatt nem meglepő –, hogy még nem született meg alap kutatásokra támaszkodó biográfiája és tudományos munkásságának összefoglaló felmérése, mely életművét a magyarországi társadalomtudományok fejlődésének a kontextusában vizsgálná.⁴⁴ Angyal Dávid⁴⁵ búcsúztató írásában erre már elég régen, 1916-ban a Történeti Szemle hasábjain megjelent búcsúztatójában felhívta a figyelmet: „Sokoldalú és rendkívül terjedelmes munkásságának méltatása külön életrajzi tanulmány keretében volna a helyén.” (Angyal 1916, 540. p.) Életművének máig utolsó megalapozott értékelései, egyben emlékezések, tudós barátainak és munkatársainak tollából, Szentkláray Jenőtől és Márki Sándortól származnak. (Szentkláray 1922; Márki 1923.)

43 Ortvy politika-, művészet- és egyháztörténeti, régészeti munkásságának kortárs és újabb magyar, illetve külföldi recepciója külön tanulmányt érdemelne. Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül csak egy vázlatos áttekintést közlök.

Ortvy Tivadar munkásságát és kutatási eredményeit számon tartja számos idegen nyelvű tanulmány, lexikon és adattár. Vö. Biographisches Lexikon 1979, 55., 96. p. (II. Lajos életrajzi adattal); Bernath 1980, 950., 951., 998., 1149., 1157. p.; Krischan 1993. (Közli Ortvy életrajzát és jelentősebb munkáit, de a bánáti vonatkozásokat emeli ki.); Förster–Fassel 1999, 85., 86. p. (A kötet a temesvári, bánáti kulturális közzeggel is foglalkozik, melyben Ortvy otthonosan mozgott. Az akadémiai pozitívizmus hozadékát, köztük Ortvy tudományos teljesítményét pozitívan értékeli); Szakács 2001, 89. p.; Szógi 2006, 408. p.; Iliješiu 2011, 184., 186., 221., 263., 264., 268., 271. p.

A politika- és művelődéstörténetre: Kristó 1973, 81., 169. p. (Kristó számos egyéb tanulmányában hivatkozik Ortvyra); Csukovits 1992, 157. p. (Ortvy megállapításának cáfolata, mely szerint a 14. század elején Pozsonyban volt órás).

A kiterjedt régészeti irodalomból: Valter 1964, 132. p.; Horváth–Kelemen–Torma 1979; Dinnyés 1993. Ortvyt az erdélyi órkorkutatás jeles tudósai közt tartják számon. Bodor 1996, 79. p. A dél-magyarországi régészeti tevékenységére Archeovest 2013, 398., 399. p.

Pozsonyi vonatkozású gazdaság-, művészet- és építészettörténeti, illetve egyesülettörténeti hivatkozásokra Lehotská 1956, 225., 226., 227., 228., 229. p.; Sas 1973, 161. p.; Mokó–Pálffy 2002, 107., 171., 215. p.; Šipošová 2011, 63., 77., 86., 87. p.; Buday 2012, 31., 45. p.

Pozsony középkori történetének kutatása elképzelhetetlen Ortvy várostörténete nélkül. Figyelemre méltó munkáinak újabb francia, amerikai és szlovák recepciója. Vö. Cevins de 1998, 3–22. p.; Jenkins 2000, 35., 36., 41. p.; Hlavačková 2008, 8., 28., 34., 88., 146., 159., 176. p. Pozsony középkori történetével foglalkozó magyar és német nyelvű monográfiája mellett 1891-es egyháztörténeti forrásgyűjteménye is a 2012-es pozsonyi várostörténet első részének az építőkövéné vált. Šedivý–Štefanovičová 2012, 240., 371., 382., 413., 419., 446., 462. p. A szlovák medievisztika meghatározó személyisége, Juraj Šedivý az Ortvy-féle várostörténet téziseire reflektál és a jelen történettudományának szakmai eredményeivel ütközteti. Šedivý 2008, 4., 20. p.; 2012, 17., 19., 20., 23., 24., 27., 30. p.

44 Ortvy Tivadar hagyatéka gyakorlatilag szétforgácsolódott. Hagyatékának kisebbik része, kéziratos és tárgyi emlékei Szlovákiában található. Minden bizonnyal sok irat található az erdélyi, romániai közgyűjteményekben is. Pozsonyban, a fővárosi levéltárban csupán egy doboz van, mely a város történetéhez készített aprólékos jegyzeteket tartalmazza (Štátny archiv v Bratislave, oddelenie archivnych fondov mesta Bratislavy, pozostalosť Tivadara Ortvy). A borítékok és a papírok színes kavalkádjára írt apró betűs jegyzetek, melyek a Pozsony monográfiához készültek, ugyan érdekesek – egyben a címzések is információkat nyújtanak a kapcsolathálóról –, de a levelek hiányoznak. Csupán elenyésző mennyiségben bukkannak elő programok és meghívók, melyek Ortvy pozsonyi társadalmi szerepléseiről nyújtanak töredékes képet.

Pozsonyi közéleti és tudományos szerepvállalásainak lajstromba szedésére, történetírói munkásságának részletesebb, forrásközpontú feldolgozására nem került még sor. Műveinek első és utolsó, pozsonyi kötődésű összefoglalása – melyet ő maga állított össze – majd százöt évvel ezelőtt keletkezett és Ortvay nyugdíjaztatásakor, Pozsonyból való távozásakor készült. Egyszerre emlékdokumentum, most is haszonnal forgatható könyvészeti forrás és pótolhatatlan bibliográfiai összegzés, hiszen 261 tételt tartalmaz. (Ortvay 1906a; *NyH*, 1906. február 8. 3. p.) Első életrajzírója, Szentkláray Jenő szerint „harmadfélszáz darabra szaporodott nyomtatásban megjelent dolgozatainak száma” és Pozsony, illetve Pozsony vármegye történetével 111 közleményben foglalkozott. Az Egyetemes Magyar Encyclopaedia 12. kötetében⁴⁶ pedig 99 változatos témájú, történeti, régészeti, földrajzi, családtörténeti szócikke jelent meg. (Ortvay 1906a, 6. p.; Szentkláray 1922, 14., 15. p.)

Egy-egy könyvének az elmúlt években való újraközlése dicséretes tény, ezt nem vitatom. (Ortvay 1991; 2003; 2004; 2005; 2009.) Bizonyos szempontból neve és kizárólag néhány pozsonyi vonatkozású könyve magyarul és szlovák fordításban az utolsó évtizedben

Elhunytakor Pozsony város vezetősége érdeklődést mutatott hagyatéka iránt. A jelenlegi Egyetemi Könyvtárban található Ortvay-könyvek közül – például dr. Michaelis Adalbert ex librise alapján – néhány magántulajdonban lehetett. A jogakadémia és az Orsolya-rend tanítóképzőjének levéltári anyagai szolgálhatnak még érdekes adalékokkal. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában és más helyen, például az Esztergomi Prímási Levéltárban az akadémiai tagokkal, illetve más tudós társakkal folytatott levelezést szükséges felkutatni. Az alapvető fontosságú bánáti vonatkozású Ortvay-féle forrásanyagról nincsenek információim. Ortvay Tivadar 1912. október 28-i végrendelete és az 1915. december 17-i pótvégrendelete érdekes adatokat tartalmaz. Könyvtárát, mely mintegy 2500 darabot számlált, a Pozsonyi Városi Könyvtárnak ajándékozta. A könyvek Budapestről Pozsonyba kerültek, és a Prímási palota 4. emeletén helyezték el őket. Ortvay felsorolta azokat a tárgyakat is, melyeket a Pozsonyi Városi Múzeumnak adományozott. Összesen nyolcról volt szó, melyek 1916 októberében kerültek a múzeumba (kivéve a tollat, ami még 1916 decemberében sem érkezett meg): 1. Aranyozott toll a *Nyugatmagyarországi Híradó* szerkesztőségétől 50 korona értékben, 2. Két darab gipszből készült mellszobor, Fadrusz János alkotásai, 3. Egy középkori sarkantyú, 4. Levelezőlap Thaly Kálmántól, 5. A pozsonyi díszpolgári oklevele 1906-ból, 6. Egy csiga kövülete, 7. Bronzkori rézbalt, 8. Egy üveg könyvnehezék, 9. Egy római mécses, Neri felirattal. A múzeumi képtár négy tárgyat kapott: 1. Saját arcképét, mely Velencében készült és aranyozott keretben volt található, 2. Pataky László Hajrá kurucok! című festménye (talán másolat), 3. Két kép Boros Radótól (a Fő tér, a korabeli I. Ferenc József tér, és Desdemona háza Velencében). A tárgyakat Csákós József múzeumi segédőr vette át. A pozsonyi Orsolya-rend kolostora gazdagon díszített apáti ruháját kapta. Ennek sorsa ismeretlen. A Pozsonyi Városi Múzeum (Múzeum mesta Bratislavy) gyűjteményeiben a hagyatékból csupán öt található (U – 2252, aranytoll; AD – 460, rézbalt; K – 2113, üveg könyvnehezék; AD – 727, római mécses). A többi tárgy vagy azonosítatlan, vagy elkallódott. A Fadrusz-alkotások – Ortvay édesanyjának, Jendrassik Júliának 1888-ból származó és egy ismeretlen férfinak a mellszobra – a Pozsonyi Városi Képtárba (Galéria mesta Bratislavy) kerültek. Az utóbbi 1954-ben, melyről 1975-ben készült bronz másolat. A tárgyakat hiánytalanul felsorolja Csákós József 1917-ben. ŠA BA – OAFM, ZMR BA, 1916 [Jegyzőkönyv felvétel Pozsony szab. kir. város tanácsának 1916. szeptember 23. üléséről], 25901; *NyH*, 1917. január 26. 3. p.

45 Angyal Dávid (1857–1943) konzervatív, pozitivistá történész, irodalomtörténész, egyetemi tanár.

46 Az Egyetemes Magyar Encyclopaedia 13 kötetben 1859–1876 között jelent meg.

került a köztudatba, nem titkoltan a polgári identitás erősítése végett. Ezek között szelektív újraközlések is találhatóak, melyek természetesen nem vihettek közelebb bennünket Ortvy rétegzett személyiségének az alaposabb megismeréséhez és korabeli tudományos, akadémiai beágyazottságához. Ezek a kötetek egy újraalkotott, idillikus multikulturális Pozsony-kép megrajzolásának az eszközeivé is váltak, nem pedig egy tudós alkat megismerésének az útjelző oszlopaivá. Ez a hiány, pontosabban mulasztás csakis az utókort terheli.

Külön kiemelő egy fontos és pozitív dolog. A legújabb és számos tekintetben úttörő jellegű pozsonyi várostörténet első kötetében végre Ortvy vázlatos életrajza is helyet kapott. A koronázóvárosban kifejtett tudományos tevékenységét azonban kizárólag Pozsony várostörténetére, valamint a helyi régészeti és muzeális szervező tevékenységére szűkítik. (Šedivý–Štefanovičová 2012, 525–526. p.) A szerkesztők mindezek mellett várostörténetét az első „szeriózus” és „jelentős”, ugyanakkor nem a nemzeti historiográfiák kliséit újrajró várostörténetnek tekintik.⁴⁷

Az Ortvy-féle történelmi habitus és szemléletmód a jelen számára követendő példa lehet, hiszen ha kicsit elvonatkoztatunk: jelenünkben a történelmi koncepciót gyakran az értékítélet hatja át, és a szellemi katedrálisnak épülő szerkezet preconcepcióvá válik. Gondoljunk csak az akadémiai kereteken belül folyó kommercializált projekt- és kézirat-termelésre, ami az alkotó történész számára komoly dilemmákat vet fel. Nem is szólva a pályázati rendszerekben fel-felbukkanó autoritatív feltételekről, amelyek gyakran felemás helyzeteket és kényszermegoldásokat szülnek, ezenkívül az alkotómunka kiteljesedését is akadályozzák. Éppen Ortvy utal az egyik 1875-ben közölt kritikai megjegyzésében a mértéktartásra és józan tervezésre: „Úttörő, nehéz munkákban jó óvakodni a könnyű és hirtelen ítélettől; aztán ne szorítkozzunk csak írott művekre, hanem legyen mindenben az autopsia [tehát a saját szemmel megfigyelés vagy tárgyvizsgálat] az irányadó és végre, hogy nem tanácsos szerfelett serénykedni a publikációval.”⁴⁸

Életműve a különböző társadalomtudományi szakmák képviselőit párbeszédre serkentheti és a Pozsony múltja iránt érdeklődőket is megszólíthatja. Új kutatási irányvonalként merülhet fel Ortvy gazdag tematikájú munkásságának újraértelmezése a magyarországi pozitivisták historiográfián belül: Milyen volt Ortvy történelmszemlélete? Történelmi attitűdje hogyan ágyazódott be a pozitivisták hagyományba? Milyen külföldi példákban táplálkozott? Hogyan alakította, finomította történelmi módszereit és szellemi építményét? Melyek önképzésének az útjai? Milyen a kötődése a német pozitívizmushoz, a rankei for-

47 Šedivý–Štefanovičová 2012: 16. Juraj Šedivý Ortvy „kiegyensúlyozott” pozsonyi várostörténetét kettős magyar–német identitásának egyik megnyilvánulásának tartja. Szerinte Ortvy „német eredete és magyar politikai identitása ellenére” a település névadó fejedelmét szláv-nak tekintette (Wratislav/Braslaw). Šedivý úgy fogalmaz, hogy Ortvy szláv etimológiájának koncepciója tovább élt, hiszen a két világháború között átvette több német kutató. Šedivý az újabb nemzetileg elfogult véleményeket ostromozza, melyek a nem szlovák tudósok munkásságát nacionalizálnak és szlovákellenesnek tekintik. Uo. 446–447. p. Ortvy a város szláv és német nevét (Pressburg, Vratislavia/Brat[is]slavia) azonosnak vélte és a hangtani változásokkal bizonyította. Szerinte a település német és magyar neve a szlávól alakult ki: „[...] határozottsággal azt véljük mondhatni, hogy nem egyéb, mint a szláv Vratislaviának olyan magyarosítása, mint amilyen ugyanezen szláv névnek németesítése.” Ortvy 1892, 46–48., 50. p.

48 Ortvy 1875c, 77. p. A szóban forgó idézet Carl Goss, német régész Studien zur Geographie und Geschichtes des trajanischen Dacies 1873-ban megjelent tanulmányára vonatkozik.

ráskritikához vagy éppen a Mommsen nevével fémjelzett historizmushoz? Melyek a jellemzői történeti identitásának és autonómiájának – hiszen fiatal korától tudatosan építkező hivatásos történétíróval van dolgunk. És még hányféle kérdés merülhet fel témáival, forráshasználatával, koncepcióival kapcsolatban!⁴⁹ A másik oldalon az is megfontolandó kérdés, hogy Ortvy mennyire sorolható be kizárólagosan historicista vagy pozitvista kategóriákba, túllép-e azokon, illetve a magyar történettudományban melyik vonalban foglal helyet (igényes másodvonal?). A magyar történetírás melyik irányzatához tartozott? (Habsburg-barát és/vagy 67-es?) (Romsics 2011, 8–9. p.)

Szétszórt hagyatékanak részletes feltérképezése, legjelentősebb publikációinak és folyóiratbeli cikkeinek feldolgozása és közzététele új feladatokat jelent. Az oktatásban (pozsonyi jogakadémia, tanítónőképző) és a tudományos közéletben (levelezése a tudóstársakkal) betöltött szerepére vonatkozó dokumentumok felkutatása pedig új kihívás lehet a fiatal történész nemzedékek számára is.

Végezetül, egyben gyorsan elhatárolódom az emlékezetkonjunktúra lovagjának címétől – csupán az Ortvy Tivadar iránti tiszteletadás céljából –, megkockáztatom a következő kijelentést (óhajt): jeles historikusunk emlékét Pozsonyban egy Ortvy-kultusz és emléktábla, netalántán utcanév tarthatná fenn.⁵⁰

Irodalom

- A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve 1892/93. 17. kötet. Gyula, A társulat kiadása, 1893.
- Acsády Ignác 1900. Ismertetés. Ortvy Tivadar: Pozsony város története. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 7. évf., 422–427. p.
- Acsády Ignác 1904. Ismertetés. Ortvy Tivadar: Pozsony város története. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 11. évf., 64–67. p.
- Angyal Dávid 1916. Ortvy Tivadar. *Történelmi Szemle*, 5. évf., 540–541. p.
- Archeovest I. In *Memoriam Liviu Măruia. Interdiscipliniritate în Archeologie și Istorie, Timișoara 7. decembrie 2013*. Szeged, JATEPress, 2013.
- Belovai József 2012. Szentkláray Jenő és Dél-Magyarország historizmusa a XIX. sz. második felében és a XX. sz. kezdetén. In Szalma József (szerk.): *A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken 2011*. Újvidék, Vajdasági Magyar Tudományos Társaság.
- Berkeszi István 1908. Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Temesvárott. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, 4. füzet, 198–199. p.
- Bernath, Mathias (szerk.) 1980. *Historische Bücherkunde Südsteuropa*. Bd. 1. Teil 1. Mittelalter, Oldenbourg–München.

49 A német historiográfiai pozitívizmus rankei és mommseni örökségének áttekintésére Breisach 1994, 232–238. p. Erős Vilmos ezt számvetést a következőképpen fogalmazza meg: „Jelen korunk »tudományos« álláspontjainak/általában tudományának mibenlétéről kizárólag pl. a múltbeli teljesítmények felmérésével/számavételével kaphatunk referenciát.” Erős Vilmos: Falak és határok...

50 A Pozsonyi Városi Múzeum (Múzeum mesta Bratislavy) ennek a gondolatnak a jegyében rendezett 2016. április 21-én konferenciát Ortvy Tivadar emlékére, elhunytának 100. évfordulója alkalmából. Az előadások tanulmányok formájában a 2016-os múzeumi évkönyvben jelennek meg. A rendezvény záróakkordjaként a résztvevők megkoszorúzták „virtuális sírját”, fennmaradt sírkövét a Szent András temetőben.

- Biographisches Lexikon zur Geschichte Südeuropas*. Bd. III. L–P. Oldenbourg–München, 1979.
- Bodor András 1996. Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepétől az első világháború végéig. In *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik születésnapjára*. Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 66–84. p.
- Bognár Szabina 2010. „Mivé lesz a styl?” Tagányi Károly történetírói pályakezdése. In Balogh Margit (szerk.): *„Alattad a föld, fölötted az ég...” Források, módszerek és útkeresések a történetírásban*. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 214–216. p.
- Boros László 2006. A Bánát szőlő- és borgazdasága 1790–1920. In Kókai Sándor (szerk.): *A Délvidék történeti földrajza. A Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott konferencia előadásai. /Történeti Földrajzi Tanulmányok 9./ Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke*.
- Borovszky Samu (szerk.) 1904. *Pozsony vármegye. Pozsony sz. kir. város, Nagyszombat, Bazin, Modor és Szentgyörgy r. t. városok*. Budapest, Apollo Irodalmi Társaság.
- Borovszky Samu (szerk.) 1914. *Temes vármegye*. Budapest, Országos Monográfia Társaság.
- Breisach, Ernst 1994. *Historiography: Ancient, Medieval and Modern*. Chicago & London, The University of Chicago Press.
- Buday, Peter 2012. K stavebným dejinám františkánskeho kostola v Bratislave. *Zborník Múzea mesta Bratislavy*, 24, 29–52. p.
- Buzinkay Péter 2008. Főpapi műgyűjtők a modern kor hajnalán (1895–1924). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 20. évf., 1–2. szám, 49–51. p.
- Cevins de, Marie-Madeleine 1998. Les Confreries de Bratislava a la Fin du Moyen Age d'Après les Sources Testamentaires. *Confraternitas*, 9. évf., 2. szám, 3–22. p.
- Csorba Csaba 2009. Pesty Frigyes emlékezete. *Honismeret*, 37. évf., 6. szám, 15–16. p.
- Csukovits Enikő 1992. Órahasználat a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 3–4. kötet, 153–172. p.
- Debreceni-Droppán Béla 2015. A Rómer Flóris emlékére készült szobrok és emléktáblák. *Arrabona*, 2013, 51. évf., 291–310. p.
- Dinyés István (szerk.) 1993. *Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás*, 9. kötet, Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének kiadványai. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdősi Károly (szerk.) 1923. *A hetvenöt éves Szent István Társulat*. Budapest, Szent István Társulat az Apostoli Szentszék könyvkiadója.
- Erős Vilmos: Falak és határok a historiográfiában (avagy omnis determinatio...). www.nyftfi.hu/konf/falak-es-valasztovonalak-a-kotet.
- Fischer Jakab 1907. A Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület története 1856–1906. In Fischer Jakab–Ortvay Tivadar–Polikeit Károly (szerk.): *1856–1906. Emlékmű a Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület fennállásának ötvenedik évfordulója alkalmából*. Pozsony, Az egyesület kiadása.
- Förster, Horst–Fassel, Horst (szerk.) 1999. *Kulturdialog und akzeptierte Vierfalt? Rumänien und rumänische Sprachgebiete nach 1918*. Stuttgart, Thorbecke.
- Füstöss László 1984. *Ortvay Rudolf*. Budapest.
- Gaucsik István 2014. A Pozsonyi I. Takarékpénztár közhasznú és jótékonyági tevékenysége a 19. században. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 16. évf., 3. szám, 59–79. p.
- Gergely Jenő 2010. A katolikus egyházi elit a századfordulón. In Háda Béla–Ligeti Dávid–Majoros István–Maruzsa Zoltán–Merényi Krisztina (szerk.): *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves*. Budapest, ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék.
- Hlavačková, Miriam 2008. *Kapitula pri dóme sv. Martina. Intelektuálne centrum Bratislavy v 15. storočí*. Bratislava, Slovenská akadémia vied Historický ústav.
- Horváth István–Kelemen H. Márta–Torma István (szerk.) 1979. *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás*, 5. kötet. Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének kiadványai. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Ilieșiu, Nicolae 2011. *Monografia istorică a Banatului*. București, Editura Mica Valahie.
- Ipolyi Arnold 1874. *Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata. Előadva a magy. történelmi társulatnak Besztercebányán 1874. aug. 20-án tartott nagygyűlésén*. Budapest, Nyomatott az Atenaeum nyomdájában.
- Jenkins, David 2000. The Identification of Harward Law School Ms 189. *Law Library Journal*, 92. évf., 1. szám, 27–51. p.
- Kalapis Zoltán 1987. *Régi bácskai és bánáti utazók*. Újvidék, Forum Könyvkiadó.
- Keve, Tom 2009. Ferenczi és Ortvay – „két miskolci fiú”. *Thalassa*, 20. évf., 1. szám, 70. p.
- Király János 1894. *Pozsony város joga a középkorban*. Budapest, A Magyar Tud. Akadémia kiadása.
- Kiss Lajos 2006. Helynévmagyarozatok. *Magyar Nyelv*, 102. évf., 4. szám, 499. p.
- Kőhegyi Mihály 1970. Rómer Flóris levelei az Országos Széchényi Könyvtárban. In *Arrabona*, 12. kötet, 245–261. p.
- Kókai Sándor 2006. A Bánát szerepe és jelentősége a történelmi Magyarország gazdaságában. In Kókai Sándor (szerk.): *A Délvidék történeti földrajza. A Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott konferencia előadásai. /Történeti Földrajzi Tanulmányok 9./ Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke*, 135–150. p.
- Kókai Sándor 2010. *A Bánság történeti földrajza (1718–1918). A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete.
- Koltai András 2013. Ortvay Tivadar, az egyháztörténész. www.agenturapacisposonium.sk/web/eloadasok.htm
- Kováts Ferenc 1901. *Városi adózás a középkorban. Pozsony szab. kir. város levéltárának anyaga nyomán*. Pozsony, Angermayer Károly.
- Krischan, Alexander 1993. *Deutsche Beiträge zur Banater Historiographie 1860–1980*. Freiburg.
- Kristó Gyula 1973. *Csák Máté tartományúri hatalma*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Lázár Béla 1923. *Fadrusz János élete és művészete*. Budapest, Athenaeum, 1923.
- Lehotská, Darina 1956. Bratislavská mincovňa v stredoveku (1430–1527). *Historické štúdie*, 2. évf., 216–241. p.
- Magyar Tudományos Akadémiai Almanach polgári és csillagászati naptárral MCMXVI-ra*. Budapest, Kiadja a Magyar Tud. Akadémia, 1916.
- Márki Sándor 1923. *Emlékbeszéd Ortvay Tivadarról. Felolvasott az 1918. évi február 22-én tartott együtt-ülésen. /A Szent István Akadémia emlékböszédei/ I. kötet, 6. szám, Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó Rt.*
- Maurus, Hartwig 1925. *Die Geschichte der Wallfahrtskirche von Tschiklowa*. Orawitza, Verlag Kaden.
- Miklós Péter 2012. 200 éve született Bonnaz Sándor, csanádi püspök. *Honismeret*, 40. évf., 4. szám, 5–7. p.
- Moenich Károly–Vutkovich Sándor (szerk.) 1876. *Magyar írók névtára (Életrajzi és könyvészeti adatok gyűjteménye)*. Pozsony, Nitzschy Ferenc könyvnyomdája.
- Mokó Árpád–Pálffy Géza 2002. A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és korai barokk síremlékei. *Művészettörténeti Értesítő*, 3–4. szám, 107–172. p.
- Ortvay Tivadar 1868. *Bél Mátyás »De servitute Hungarica« című kiadatlan kézírata a prímási könyvtárban. Kivonatilag és ítézetileg ismertetve*. Pest, Nyomatott Emich Gusztáv m. akad. nyomdásznál.
- Ortvay Tivadar 1869. *Ítézet és vitilgatumus. Böhm Lénárt »Délmagyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme« cz. munkájának igazolásaul és kiegészítéseül*. Temesvár.
- Ortvay Tivadar 1871. *A horvát-szlavón-magyar határvidék logikája, területi s szervezeti alakulatának története, múlt és jelen fennállásának jogalapja és a magyar constitutionalismus, mint polgárosítandó végvidék politikai és társadalmi jövőjének biztositéka*. Temesvár, Diemer Nyomda.

- Ortvy Tivadar 1872. *A megalakítandó délmagyarországi történeti és régészeti társulat eszméjéhez.* Történelmi Adattár.
- Ortvy Tivadar 1874b. *Dácia feliratos emlékei és térképe Mommsen kiadásában.* Budapest, Athenaeum Ny.
- Ortvy Tivadar 1875a. *A Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiség-gyűjteménye 1874-ben. Az osztály évi gyarapodásának, rendezésének, személyzeti működésének és az évi leletek kimutatása. /Különlenyomat az Archaeológiai Közlemények IX. köt. III-ik füzetéből/,* Budapest, Nyomatott az Athenaeum R. Társ. Nyomdájában.
- Ortvy Tivadar 1875b. *A Kund-kapitányság.* Temesvár, Csanád-Egyházm. Ny.
- Ortvy Tivadar 1875c. *Irodalmi tanulmányok a hazai és külföldi történelem, műtörténelem és régészet terén.* Budapest, Nyomatott az Athenaeum nyomdájában.
- Ortvy Tivadar 1877a. *Margum és Contra-Margum (Castra Augusto Flaviensia vagy Constantia) helyfekvése. Topográfiai helyesbítés, fogalommagyarázata a Dél-Magyarországon, a Maros, Tisza, Duna és Erdély közti területen egy római település Margum létezett. Források és közvetlen helybúvárlat alapján. In Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből,* 6. kötet, 3–74. p.
- Ortvy Tivadar 1877b. *Kritikai adalékok Margum történetéhez. In Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből,* 6. kötet, 3–53. p.
- Ortvy Tivadar 1877c. *A magyarországi Dunaszigetek alakja, iránya, nagysága és partmagassági viszonyai.* Budapest, Akadémia.
- Ortvy Tivadar 1882. *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig.* 1–2. kötet. Budapest, A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala.
- Ortvy Tivadar 1883a. *Észrevételek Tagányi bírálatára. Századok,* 17. évf., 3. szám, 288–294. p.
- Ortvy Tivadar 1883b. *Zur Frage der Wasserabnahme in Ungarn. Eine hydro-historische Studie.* Pressburg, Ungermayer.
- Ortvy Tivadar 1884. *Száz év egy hazai főiskola életéből. A Pozsonyi Kir. Akadémiának 1784-től 1884-ig való fennállása alkalmából.* Budapest, Nyomatott a Magyar Kir. Egyetemi Könyvnyomdában.
- Ortvy Tivadar 1886a. *Észrevételek a „Zsarnokgyilkosok” néven ismert ó-görög szoborcsoport felállításához. Különlenyomat az Orsz. Rég. és Embertani Társulat 1879–85-iki évkönyvéből,* Budapest.
- Ortvy Tivadar 1886b. *A praehistorikus kőeszközök régiségi jellegéről. Értekezések a Történettudományok Köréből,* 12. kötet, 2. szám.
- Ortvy Tivadar 1887a. *A bulaki muzeum. Egyiptomi tárcza. Fővárosi Lapok.*
- Ortvy Tivadar 1887b. *Ephesusig. Két közlemény. Fővárosi Lapok.*
- Ortvy Tivadar 1888. *Jeruzsálemtől Názárethig. Úti emlék. Írta és a pozsonyi Toldy-körben 1888. január 22-én felolvasta Dr. Ortvy Tivadar.* Pozsony, Nyomatott Löwy és Alkalaynál.
- Ortvy Tivadar 1890. *A pécsi egyházmegye alapítása és első határai. Történeti-topográfiai tanulmány. In Értekezések a történettudományok köréből,* 14. kötet, 8. szám, 3–85. p.
- Ortvy Tivadar 1891. *A Dankó-gyűjtemény Pozsonyban. Századok,* 25. évf., 7. füzet, 605. p.
- Ortvy Tivadar 1891. *Emlékbeszéd Pesty Frigyes rendes tagról. Olvastatott az 1891. október 26-án tartott összes ülésen.* Budapest, Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.
- Ortvy Tivadar 1891–1892. *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. A pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve.* Budapest, Franklin Nyomda.
- Ortvy Tivadar 1892. *Pozsony város története. I. kötet, A legrégebb időktől az Árpádházi királyok kihalásáig.* Pozsony, Kiadja a Pozsonyi Első Takarékpénztár, Stampfel Károly cs. és kir. udvari könyvkereskedő bizománya.
- Ortvy Tivadar 1894a. *Pozsony város története. III. kötet, Mellékletek Pozsony 1300–1526. évi történetéhez.* Pozsony, Kiadja a Pozsonyi Első Takarékpénztár, Stampfel Károly cs. és kir. udvari könyvkereskedő bizománya.

- Ortvy Tivadar 1894b. Néhány hét Egyiptomban (Régészeti és történelmi tanulmányút) (Első közlemény). *Katholikus Szemle*, 8. évf., 1. szám, 95–109. p.
- Ortvy Tivadar 1894c. Néhány hét Egyiptomban (Régészeti és történelmi tanulmányút) (Második közlemény). *Katholikus Szemle*, 8. évf., 2. szám, 261–274. p.
- Ortvy Tivadar 1894d. Néhány hét Egyiptomban (Régészeti és történelmi tanulmányút) (Harmadik közlemény). *Katholikus Szemle*, 8. évf., 3. szám, 456–467. p.
- Ortvy Tivadar 1894e. Néhány hét Egyiptomban (Régészeti és történelmi tanulmányút) (Negyedik közlemény). *Katholikus Szemle*, 8. évf., 4. szám, 623–636. p.
- Ortvy Tivadar 1894f. Néhány hét Egyiptomban (Régészeti és történelmi tanulmányút) (Ötödik, befejező közlemény). *Katholikus Szemle*, 8. évf., 5. szám, 825–883. p.
- Ortvy Tivadar 1895. *Pozsony város története. II. kötet, I. rész: A város középkori topográfiája, 1300–1526*. Pozsony, Kiadja a Pozsonyi Első Takarékpénztár, Stampfel Károly cs. és kir. udvari könyvkereskedő bizománya.
- Ortvy Tivadar 1896. *Temesvármegye és Temesvár város története I. 1. Őskor. A vidék földtani alakulásától a kelta-vaskor végéig*. Pozsony, Eder I. ny.
- Ortvy Tivadar 1896. *Temesvármegye és Temesvár város története 4. Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*. Pozsony, Eder I. ny.
- Ortvy Tivadar 1898a. *Pozsony város története. II. kötet, II. rész: A város középkori jogszervezete, 1300–1526*. Pozsony, Kiadja a Pozsonyi Első Takarékpénztár, Stampfel Károly cs. és kir. udvari könyvkereskedő bizománya.
- Ortvy Tivadar 1898b. Pozsony város és Pozsony megye. In *Oszták-Magyar Monarchia írásban és képen*, 15. kötet, Magyarország, 5. kötet. Budapest, Magyar Királyi Államnyomda.
- Ortvy Tivadar 1899. Adatok a tölgy és egyéb fák tenyésztése történetéhez Pozsony megyében. *Különlenyomat a Pozsonyi Orvos-Természettudományi Egyesület közleményeiből. Sonder-Abdruck aus dem Verhandlungen des Vereins für Natur- und Heilkunde zu Pressburg*. Pozsony–Pressburg, Wigand F. K. Könyvnyomdája.
- Ortvy Tivadar 1900. Adatok a tölgy és egyéb fák tenyésztése történetéhez Pozsony megyében. *Verhandlungen des Vereins für Natur- und Heilkunde zu Pressburg– A Pozsonyi Orvos-Természettudományi és Orvosi Egyesület Közleményei 1889*, 11. évf., 30–37. p.
- Ortvy Theodor 1900. Die culturhistorische Bedeutung der in Europa gefundenen Nephrit- und Jadeit-Geräthschaften. In *Verhandlungen des Vereins für Natur- und Heilkunde zu Pressburg–A Pozsonyi Orvos-Természettudományi és Orvosi Egyesület Közleményei 1889*, 11. évf., 69–70. p.
- Ortvy Tivadar 1900. *Pozsony város története. II. kötet, III. rész: A középkori város háztartása, 1300–1526*. Pozsony, Kiadja a Pozsonyi Első Takarékpénztár, Stampfel Károly cs. és kir. udvari könyvkereskedő bizománya.
- Ortvy Tivadar 1902a. *Pozsonyvármegye és a területén fekvő Pozsony, Nagyszombat, Bazin, Modor s Szentgyörgy városok állatvilága. Állatrajzi és állatgazdaságtörténeti monográfia. A Pozsonyban 1902. szept. 7-én megnyíló országos mezőgazdasági kiállítás alkalmából kiadja Pozsony város anyagi hozzájárulásával Pozsony vármegye közönsége*. I. kötet, Állatrajzi rész. Pozsony, Stampfel Károly udvari könyvkereskedő bizománya.
- Ortvy Tivadar 1902b. Mar Saba. Palaestinaí úti emlék. *Alkotmány*.
- Ortvy Tivadar 1903a. Vadászati kultúrkép Pozsonymegye hajdanából és jelenéből. In *Verhandlungen des Vereins für Natur- und Heilkunde zu Pressburg–A Pozsonyi Orvos-Természettudományi és Orvosi Egyesület Közleményei 1902*, 14. évf., 3–31. p.
- Ortvy Tivadar 1903b. *Pozsony város története. II. kötet, IV. rész: A városlakosság családi, anyagi, értelmi és valláserkölcsei élete, 1300–1526*. Pozsony, Kiadja a Pozsonyi Első Takarékpénztár, Stampfel Károly cs. és kir. udvari könyvkereskedő bizománya.

- Ortvy Theodor 1903c. Állatgazdaságtörténelmi adalékok. Különös tekintettel Pozsony megyére 1, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 10, 49–65. p.
- Ortvy Tivadar 1904a. Az európai művelődés kezdete és haladása. Írta és előadta a pozsonyi népszerűsítő főiskolai tanfolyamon 1904. febr. 20., 27., márczius 5-ik (...) és ajánlja hálás tisztelete jeléül méltóságos Porubszky Jenő, kir. ít. táblai tanácselnöknek, mint a népszerű főiskolai tanfolyam pozsonyi helyi bizottsága elnökének. Pozsony. Mellékletek a *Nyugatmagyarországi Híradó* 71., 82., 93., 102., 113., 128. számából.
- Ortvy Theodor 1904. Állatgazdaságtörténelmi adalékok. Különös tekintettel Pozsony megyére 2, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 11, 321–362. p.
- Ortvy Tivadar 1904. Pozsony vármegye természetrajzi viszonyai. In Borovszky Samu (szerk.): *Pozsony vármegye. Pozsony sz. kir. város, Nagyszombat, Bazin, Modor és Szentgyörgy r. t. városok*. Apollo Irodalmi Társaság, 1–22. p.
- Ortvy Tivadar 1904. Pozsony vármegye őstörténete. In Borovszky Samu (szerk.): *Pozsony vármegye. Pozsony sz. kir. város, Nagyszombat, Bazin, Modor és Szentgyörgy r. t. városok*. Apollo Irodalmi Társaság, 497–502. p.
- Ortvy Tivadar 1905a. *Pozsony város utcái és terei*. Pozsony, Wigand F. K. könyvnyomdája.
- Ortvy Tivadar 1905b. *A pozsonyi béke emléktáblája. Az emléktábla szövegének igazolásául a pozsonyvárosi képviselőtestület számára*. Pozsony, Eder István könyvnyomdájából.
- Ortvy Tivadar 1905c. Dr. Kornhuber András. *Verhandlungen des des Vereins für Natur- und Heilkunde zu Pressburg – A Pozsonyi Természettudományi és Orvosi Egylet Közleményei*, 17. évf., 1–10. p.
- Ortvy Tivadar 1906a. *Ortvy Tivadar írói munkásságának összege. Negyvenévi közszolgálat után való nyugalomba vonulása alkalmából jóakarói és barátai számára emlékmű*. Pozsony, Eder István könyvnyomdájából.
- Ortvy Tivadar 1907a. Pozsony városának kulturális haladása az utolsó ötven évben. In Fischer Jakab–Ortvy Tivadar–Polikeit Károly (szerk.): *1856–1906. Emlékmű a Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület fennállásának ötvenedik évfordulója alkalmából*. Az egyesület kiadása, Pozsony, 1–44. p.
- Ortvy Tivadar 1907b. *Az őszember táplálkozása. (Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1907. február 11-én tartott ülésén)*. Budapest, A Magyar Történelmi Társulat kiadása.
- Ortvy Tivadar 1907c. Természettudomány és őstörténelem vagyis az ember ősiségének és származásának kérdése a mai természettudományi vizsgálatok nyomán. In Kerekes Pál – Bíró Lajos (szerk.): *A Magyar Orvosok- és Természetvizsgálók 1907. augusztus 25–29-ig Pozsonyban tartott XXXIV. vándorgyűlésének történeti vázlatja és munkálatai*, 205–222. p.
- Ortvy Tivadar 1908. Az állatvilág s gazdasági kultúra. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 8, 51–61. p.
- Ortvy Tivadar 1908. A vadászat haszna és jelentősége. Különös tekintettel Pozsony megyére. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 8, 281–293. p.
- Ortvy Tivadar 1910. A mohácsi csata, elvesztésének okai és következményei. Egykorú jelentések és okiratos közlések alapján írta Ortvy Tivadar. (Főolvasatott a M. Tud. Akadémia 1910. május 9-én tartott ülésén). In *Értekezések a történettudományi osztály köréből*, 22. kötet. Budapest, Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.
- Ortvy Tivadar 1912. *Pozsony város története. IV. kötet, I. rész: A város politikai szereplése a XVI-ik század első felében, a mohácsi véstől I. Ferdinánd király haláláig 1526–1564*. Pozsony, Kiadja a Pozsonyi Első Takarékpénztár.
- Ortvy Tivadar 1913a. *Habsburg Mária és férje II. Lajos igazhitűségének kérdése*. Budapest, Szent István Társulat.
- Ortvy Tivadar 1913b. *Pór Antal 1834–1911*. Budapest, Franklin Nyomda.
- Ortvy Tivadar 1914a. *Temesvármegye és Temesvár város története I. 2. Régibb középkor. A római hódítástól a magyar királyság megalapításáig*. Budapest, Akadémia támogatásával Temes vármegye és Temesvár város közönsége.

- Ortvay Tivadar 1914b. *Mária II. Lajos magyar király neje (1505–1558)*. Budapest, A Magyar Történelmi Társulat kiadása.
- Ortvay Tivadar 1991. *Pozsony város utcái és terei*. Budapest, Püski-Regio.
- Ortvay, Tivadar 2003. *Ulice a námestia Bratislavy: Podhradie, Theresienstadt, Terézváros*. Bratislava, Marenčin Vydavateľstvo PT.
- Ortvay, Tivadar 2004. *Ulice a námestia Bratislavy: Ferdinandovo mesto, Ferdinandstadt, Nándorváros*. Bratislava–Pressburg, Albert Marenčin Vydavateľstvo PT.
- Ortvay Tivadar 2005. *Ulice a námestia Bratislavy. Mesto Františka Jozefa*. Bratislava, Albert Marenčin Vydavateľstvo PT.
- Ortvay Tivadar 2009. *Pozsony város utcái és terei. Ferenc József város*. Pozsony, Kalligram.
- Pálffy Géza 2013: A Magyar Királyság új fővárosa: Pozsony a XVI. században. *Fons*, 20. évf., 1. szám, 3–76. p.
- Pavelek, Juraj 1956. O autorstve najstaršej práce o dejinách poddanstva v Uhorsku De servitute Hungarica. *Historické štúdie*, 2. évf., 54–72. p.
- Pokornyi Ferenc 1969. Megemlékezés Bäumlér András mikológusról. *Mikológiai Közlemények*, 1. 31. p.
- Polikeit Károly 1907. A *Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület* közleményeiben 1856–1905-ig megjelent értekezéseknek ismertetése. Fischer Jakab–Ortvay Tivadar–Polikeit Károly (szerk.): *1856–1906. Emlékmű a Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület fennállásának ötvenedik évfordulójára alkalmából*. Pozsony, Az egyesület kiadása, 136–180. p.
- Rómer Flóris 1874. *Régi falképek Magyarországon*. Budapest.
- Romsics Ignác 2011. A magyar történetírás évszázadai. *Korunk*, 22. évf., 5. szám, 3–15. p.
- Sas Andor 1973. *A koronázóváros. A bécsi kongresszustól a nagy márciusig 1815–1848*. Bratislava, Madách.
- Cs. Sebestyén Károly 1944. *Krassó-Szörény megye parasztháza*. Kolozsvár, Nagy Jenő Könyvnyomdája.
- Šedivý, Juraj 2008. Najstarší patriciát v stredovekej Bratislave: šľachtici alebo mešťania? *Forum Historiae*, 2. évf., 2. szám, http://forumhistoriae.sk/FH2_2008/texty_2_2008/sedivy.pdf
- Šedivý, Juraj 2012. Jazyková a etnická pluralita v stredovekom Prešporku/Bratislave–stredoveká realita alebo moderný obraz? *Forum Historiae*, 6. évf., 2. szám, http://forumhistoriae.sk/FH6_2012/texty_6_2012/sedivy.pdf
- Šedivý, Juraj–Štefanovičová, Tatiana (szerk.) 2012. *Dejiny Bratislavy 1. Od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia. Brezalauspurc na križovatke kultúr*. Bratislava, Slovart.
- Šípošová, Katarína 2011. Strelecký spolok v Bratislave. *Zborník Múzea mesta Bratislavy*, 23, 63–90. p.
- Sólyom Jenő 1933. *Luther és Magyarország. A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig*. /Új sorozat XII. Luther-tanulmányok II./ Budapest, Kiadja a Luther-társaság, 59–74. p.
- Sturm Albert (szerk.) 1901. *Országgyűlési Almanach 1901–1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*. Budapest, A Pesti Lloyd-társulat könyvnyomdája.
- B. Szabó János. Gondolatok a mohácsi csata historiográfiájáról – Ortvay Tivadar szemlélete. <http://www.agenturapacisposonium.sk/web/eloadasok.html>
- Szabó Noémi Gyöngyvér 2009. Az egyháztörténet-írás irányai, műhelyei. Különös tekintettel a középkori magyar egyháztörténetre. *Vallástudományi Szemle*, 5. évf., 2. szám, 107–132. p.
- Szakács Zsolt Béla (szerk.) 2001. *Guide to Visula Resources of Medieval East-Central Europe*. Budapest, Central Europe University Department of Medieval Studies.
- Szende László 2015. Vedecká činnosť Flórisa Rómera v numizmatickej a archeologickej zbierke Maďarského národného múzea. Bratislava, 27, 72–73. p.
- Szentkláray Jenő 1922. *Ortvay Tivadar r. tag emlékezete. Felolvasta a M. Tud. Akadémia 1922. április 24-én tartott összes ülésén*. 18. kötet, 6. szám. Budapest, Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.

- Szögi László 2006. Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an den deutschen Universitäten 1789–1919. In *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag.
- Tagányi Károly 1883a. Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. Ismertetés. *Századok*, 17. évf., 2. szám, 169–174. p.
- Tagányi Károly 1883b. Válasz. Ortvy Tivadar: Észrevételek Tagányi bírálata című cikkére. *Századok*, 295. p.
- Téglás Gábor 1889. Hunyad megye barbár fémléletei. A *Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve az 1887-ik és 1888-ik évekről*. 5. kötet. Budapest, Franklin Társulat Könyvnyomdája.
- Tibenský, Ján 1991. Historické pozadie pokusu o vytvorenie celouhorského vedeckého centra na východnom Slovensku v prvej polovici 18. storočia (K vedeckej aktivite D. Fischera, J. Bohuša, J. Buchholtza ml. a J. A. Raymanna). *Biografické štúdie*, 18, 9–29. p.
- Valter Ilona 1964. Régészeti adatok a Bodrogköz honfoglaláskori településtörténetéhez. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*, 4. kötet, 131–141. p.
- Varga E. Árpád 2002a. *Krassó-Szörény megye településeinek etnikai (anyanyelvi/nemzetiségi) adatai 1880–2002*, www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/csetn02.pdf.
- Varga E. Árpád 2002b. *Krassó-Szörény megye településeinek felekezeti adatai 1869–2002*. www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/csfel02.pdf
- Woth, Walter 2006. Altes und Neues aus Montan-Ciklova. *Banater Berglanddeutsche*, 22. évf, 2006. szeptember–október, 130. szám, 12–13. p.

ISTVÁN GAUCSÍK

THEODOR ORTVAY. THE REPRESENTATIVE OF THE SCIENTISTS´ REPUBLIC

Theodore Ortvy (1843-1916) was one the best-known personalities of the 19th-century Hungarian positivist historiography. Nonetheless, his scientific biography featuring new aspects is still missing. This study is partly an attempt to compensate for this. Although the Slovak historical science considers him as a historian specialized on the medieval history of Bratislava, Ortvy´s academic activities were of a much wider range. His works of an enduring value encompassed the uneasy areas of social, economic and cultural history. Despite the fact that he spent three decades in Bratislava, his academic research remained mainstream. The author of this study deals with Ortvy´s career and achievements, he highlights the historian´s engagements in Bratislava from the perspective of fundamental research. He examines Ortvy´s works in the context of the 19th century social sciences in Hungary, in the contemporary discourse. He devotes special attention to the analysis of the historian´s scientific and public social networks (Szentkláray, Flóris Römer, Arnold Ipolyi). A further, not-so-hidden objective of the study is to pave the way for Ortvy´s cult in Bratislava—in a positive sense, of course.

Fürdőélet a 19. századi Gömörben, 11.

Csízfürdő – világfürdő?! – 2.

ÉVA KERÉNYI
Spa Life in Gömör in the 19th Century, No. 11.
Csízfürdő – a world spa?!

615.838(437.6)(091)
711.455:615.838(437.6)(091)

Keywords: Gömör (Gemser), Csíz (Číž), spas, climatic resorts, balneology, medicinal mineral water

Ötcsillagos szolgáltatás, ezres vendégsereg

Csíz fürdői minősítésében először Ilosvai 1895. évi fürdőismertetőjében jelent meg a magyarországi fürdők kínálatában. (Ilosvai 1895, 25. p.) „Fiatal kora” ellenére a vendégek szórakoztatására térzene,¹ biliárd- és olvasóterem napi-, heti- és élclapokkal, zongoraterem, teke- és tenispálya hetenként tombolával kapcsolatos táncmulatságok szolgáltak.² Korszerűen felszerelt kávéház, cukrászda, könyvkereskedés és kölcsönkönyvtár is működött a telepen,³ továbbá borbély, kereskedők, mosónők és iparosok alkalmazásával igyekeztek még inkább a vendégek kedvébe járni.⁴ A korabeli források szerint 1906-tól már hullámfürdőről is gondoskodtak.⁵

Az 1890-es évekig a község gyógyszerháza, postája és távírdája a közeli Rimaszécsen üzemelt, (Preysz 1894, 25. p.) mígnem az igazgatóság 1891-ben állandó postahivatal felállítását kérelmezte a vármegyei hatóságoknál.⁶ 1894-ben egyenesen a kormányhoz fordultak, s a fürdőévd idejére Csíz végre saját ún. szezonális postaállomást kapott, a következő évben pedig már idénytávírdát⁷ is engedélyezett a fürdő részére a kereskedelmi minisztérium.⁸ A 20. század végére meghozta számára az áttörést is. Egy 1903. április 10-i keltezésű, a Gömörvármegyi Közigazgatási Bizottsághoz intézett levélben a kassai

- 1 A térzenéről délelőtt 8-tól 10 óráig és délután 5-től 7 óráig Tarka Lojzi 12 tagból álló cigánybandája gondoskodott.
- 2 *Csíz jód-bróm-fürdő útmutatója. Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csiz in Oberungarn.* 1900, 40. p.
- 3 *Csíz jód-bróm-forrás-fürdő. Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csiz in Oberungarn.* 1902, 56. p.
- 4 *Csíz jód-bróm-forrás-fürdő. Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csiz in Oberungarn.* 1908, 68. p.
- 5 *Gömör és Kishont vármegyei naptár az 1906. évre.* 1906, 46. p.
- 6 Állandó posta ekkor még nem jött létre, annyit viszont sikerült elérni, hogy a következő évtől május 15. és szeptember 15. között a postaküldeményeket a rimaszécsi postahivatal küldönce útján naponként kétszer kézbesítették. *Rozsnyói Híradó*, 1891. november 8.
- 7 1896-tól Dobsina mellett Csíz a másik gömői fürdőhely, ahol a fürdői posta (távírda) hivatalok mellé – vagy helyett – állami hivatalnokokat rendeltek ki a posta- és távírda-szolgálatok igényének kibővítésére. A kereskedelmi m. kir. miniszter másfelől azon célból rendelte el e határozatot, hogy az állami posta- és távirdaszolgálatban alkalmazott közegeknek üdülésére mód nyújtassék. A *„Fürdőirodalmi Könyvtár” értesítője.* 1895, 102. p.
- 8 *Gömör*, 1895. május 26.

M. Kir. Posta- és Távirdaigazgatóság a kereskedelmi miniszter engedélyezése folytán a csízi időszaki posta- és távirдахivatal állandósítását⁹ rendelte el és ott a szolgálat ellátását télen a postamesterre, a fürdőidény alatt pedig a kirendelendő tisztviselőkre bízta.¹⁰ A fürdővendégek kényelmére az új század küszöbén saját gyógyszerár¹¹ működött a községben, 1913-ban pedig már telefon-hozzáférhetőségről olvashatunk. (Vámosy-Lenkei-Schulhof 1913, 42. p.) Gömöri fürdőink közül egyedül Csíz büszkélkedhetett szolgáltatásai palettáján fogászati műteremmel is, amely Dávid Ödön fogorvosnak köszönhetően 1918 nyaratól vált elérhetővé a páciensek számára.¹²

Mind az országos, mind a regionális sajtótermékek a víz gyógyhatása és az egész fürdőtelep reklámozása mellett előszeretettel propagálták a fürdő valamelyik – többnyire magánkézben lévő – bérházát, vagy éppenséggel kiadó üzlethelyiségét. Ezen hirdetések-ből számos információra következtethetünk, például egy 1896-os hirdetmény szerint a Nedeczky-telepen divatárus üzlet is működött.¹³ A fürdőnek a Süteő István tulajdonában álló, „nagy panzióépítési láz” éveiben emelt Margit-nyaralója modernül berendezett borbélyüzlettel¹⁴ és postahivatallal szolgált. Herskovics Mór szatócsüzlete a Horváth-nyaralóban „foglalt helyet.” Ez az ún. „első csízi bazár” díszműárúk, divatcikkek, ajándékok, csemegék, élelmiszerek, felvágottak és italok széles választékát kínálta, sőt kölcsönkönyvtárat is működtetett helyiségében. (Vámosy-Lenkei-Schulhof 1913, 188. p.) Csízfürdő Ilona-lakjában székelt 1912-ben Szoyka Pál rimaszombati kereskedő kölcsönkönyvtára és idényüzlete, melyben élelmiszerek, divatcikkek és játékokon kívül emléktárgyakat, ivópoharakat, képes levelezőlapokat, napi- és hetilapokat árusított, kölcsönkönyvtára pedig a magyar és a német nyelvű szépirodalom széles skáláján mozgott.¹⁵

9 Az ily módon állandósítandó posta- és távirдахivatal a fürdőidény tartama alatt naponta kétszer közlekedő egyfogatú kocsit, ill. egyszeri gyalogjárattal, télen pedig naponta háromszor közlekedő gyalogküldöncjárattal lett a csízi megállóhellyel, valamint az ott átvonuló kalauzpostákkal összekötve. (Besztercebányai Állami Területi Levéltár. Fond: Verejnosprávný výbor Gemersko-malohontskej župy 1876-1919. Kúpele 96 [č. krabice 199]. List: Gömörvármegye Közigazgatási Bizottságának címezett levél 1903. április 10-i keltezéssel. 1056/903. számú irat.)

10 Míg a személypoggyászt Csízfürdő-állomásra adhatták fel a vendégek, a teher- vagy gyorsküldeményeket azonban még a világégés éveiben is Rimaszécs állomásra kellett címezni. *Csízfürdő Gömör-Kishont vármegyében*. 1914/15, 30. p.

11 A belügyminisztérium a fürdők és ásványvízforrások viszonyait szabályozó 1893. évi körrendelete úgy intézkedik, hogy mindazon fürdőhelyen, melyek két kilométernél vannak távolabb a legközelebbi gyógyszerártól, legalább házi gyógytár állítandó fel. (Preysz 1895.)

12 *Gömör-Kishont*, 1918. június 23.

13 *Gömör-Kishont*, 1896. április 2.

14 *Gömöri Ujság*, 1911. április 16.

15 Szoyka a tulajdonában lévő Ilona-lakban, amely a fürdőtelep központjában, az igazgatósági és fürdőépülettel szemben, árnyas sétányokkal körülövezett udvarban volt található játékpavilonnal egyetemben, 14 kényelmesen berendezett szobáit is előszeretettel propagálta kitűnő házi étkezdével fűszerezve. Az Ilona-lakban megszállt vendégek részére a Szoyka-féle kölcsönkönyvtár díjtanul használtatott, más fürdővendégek a kölcsönzött könyvekért művenként 2 korona betétet fizettek, amely kilépés alkalmával visszaadódott, továbbá olvasási illetéket is kötelezőek voltak leróni, melynek értéke 1 hónapra szintén 2 koronába került. Szoyka Pál áruházának kölcsön-könyvtár jegyzéke. 1912, 1-3. p.

Csízfüüdő némi hiányosságokkal ugyan, de a legjobb úton haladt a hírnév felé. A rohamléptekkel fejlődő füüdőt a századelőn piacra dobott Borovszky-féle megyei monográfia már országosan elismert gyógyfüüdőként emlegette.¹⁶ Egy évvel később a *Magyar Szalon* hasábjain az „előkelő füüdők” kategóriájában találjuk Csízt.¹⁷ Hogy a valóság mit takart, leginkább egy 1905-ből származó füüdői levél nyomán követhetjük végig, amely Gál Pál gőmőri származású budapesti ügyvéd személyes vallomását vetíti elénk: „Annyi minden kedvező körülmény segítené előre! A jódvízen kívül az egy emberöltő speciális tapasztalatainak gazdagságával rendelkező kedves orvosunk Pazár Andor tudománya, továbbá az a jó friss, de nem éles levegő, a jó száraz lakások, a kitűnő ivóvíz, amelynél még a Magas-Tátra is alig ad jobbat és azután az az isteni tej és vaj! A természeti előnyökön kívül a füüdőigazgatóság is lassan bár, de haladva előmozdítja s kellemesebbé teszi az ittlétet, s a kellő de nem túlhajtott szórakozásokról is figyelmesen gondoskodik. Az új vendéglői ebédlő olyan felséges terem, magas, levegővel telt, nyitott oldalán befuttatva kaczer vadszőlővel, igazán különb, mint a budapesti füstös éttermek. Jól esik látni a szépen fásított utcákat, parkokat, a csínt és a tisztaságot. Persze javítani való is akad! Például sehogysen illik bele a füüdőpark keretébe az, hogy a Pazár-kert felőli oldala nincs még gondosan kiképezve, magasabb és nincs elkerítve, úgyhogy egy félrelépés kell csak, hogy az ember a parkba guruljon. Ezt bizony rendbe kell hozni és magasabban fekvő részét korláttal vagy szép kerítéssel ellátni. Azután az utcaöntözés sem kielégítő. Legalább háromszor napjában kellene, hogy pormentesíttessenek az utak. Komoly kifogásom van még az ellen is, hogy a füüdőkabinok tisztántartása nincs a legnagyobb szigorral ellenőrizve. Lehetetlen állapotokat szül az, hogy a kabin dívánját por lepi. Kérlelhetetlen szigorúsággal, külön arra való ember alkalmazásával kell keresztülvinni a tisztaságot a füüdőkben. E nélkül igazi füüdőről ne álmodozunk s e téren a felületesség, vagy nemtörődőmség több kárt okozhat a füüdőnek, mint bármi más. Végül figyelemmel kellene lennie a füüdőigazgatóságnak arra is, hogy a vendéglőssel olyan szerződése legyen, amely kizárja azt, hogy a pinczerek udvariatlanok, sőt gorombák legyenek, ami előfordult. Mert aki nem halad – elmarad.”¹⁸ Alighanem megfogadhatta kliense jó tanácsait és hamar orvosolta a problémákat Csízfüüdő igazgatósága, ha 1906-ban már a telep igazi nagy világfüüdővé válásáról szövögette álmait,¹⁹ közvetlenül a háború kitörése előtt pedig már egy jól felszerelt „de luxe” füüdővel találkozhatott a közönség. (Vámosy–Lenkei–Schulhof 1913, 42. p.)

15 Szojka a tulajdonában lévő Ilona-lakban, amely a füüdőtelep központjában, az igazgatósági és füüdőépülettel szemben, árnyas sétányokkal körülövezett udvarban volt található játékpavilonnal egyetemben, 14 kényelmesen berendezett szobáit is előszeretettel propagálta kitűnő házi étkezdével fűszerezve. Az Ilona-lakban megszállt vendégek részére a Szojka-féle kölcsönkönyvtár díjlanul használtatott, más füüdővendégek a kölcsönzött könyvekért művenként 2 korona betétet fizettek, amely kilépés alkalmával visszaadódott, továbbá olvasási illetéket is kötelezőek voltak lerőni, melynek értéke 1 hónapra szintén 2 koronába került. *Szojka Pál áruházának kölcsön-könyvtár jegyzéke*. 1912, 1–3. p.

16 *Gömör és Kishont vármegyei naptár az 1908. évre*. 1907.

17 *Magyar Szalon*, 1904.

18 *Gömör-Kishont*, 1905. augusztus 20.

19 *Gömör és Kishont vármegyei naptár az 1906. évre*. 1906, 42. p.

S hogy mennyibe került mindez? Az 1902., 1906., 1907. és 1914. évi adatok értelmében az átlagos szobák napi ára 1 korona 60 fillértől 6 koronáig terjedt a csekélyebb kényelemmel felszerelt lakásoktól a parádés nyaralókig. Az ágyneműhasználatért külön 40–60 fillér került felszámolásra, a szolgáltatásokért pedig hetenként 2–4 korona. A svájci házban 40-50-70 koronáért, magánnyaralókban 30-40-50 koronáért lehetett egy hónapra szobát kapni, polgárházaknál pedig havi 20–60 koronáért. A fürdővendéglőben kapható havi abbonement (bérlet) mellett teljes ellátásra is lehetőség nyílt (reggeli, ebéd, vacsora) 2 korona napi árért. A lakások többségében a teljes napi ellátás 2 korona 40 fillértől 4 koronáig terjedt.²⁰ A fürdők árait tekintve célszerű táblázatban feltüntetnünk az egyes fürdőfajták neveit és azok évadok szerinti árait 1 alkalomra:

Fürdő fajtája	Ára forintban és krajcárban (1899. évben)	Ára koronában és fillérben (1901. évben)	Ára koronában és fillérben (1907. évben)	Ára koronában és fillérben (1914. évben)	Ára koronában és fillérben (1918. évben)
szénsavfürdő	–	–	4 kor.	4 kor.	9 kor.
márványkádfürdő (jód)	1 frt. 50 kr.	3 kor.	3 kor.	3 kor.	6 kor.
horganykádfürdő (jód)	1 frt. 50 kr.	2 kor.	2 kor.	2 kor. 40 f.	5 kor.
gyermekkádfürdő	50 kr.	1 kor.	1 kor.	1 kor. 50 f.	3 kor.
ülő-láb-kar-jódfürdő	25 kr.	50 fillér	50 fillér	50 fillér	5 kor.
fürdőt követő izzasztás	40 kr.	80 fillér	80 fillér	80 fillér	1 kor.
masszázs	25–50 kr.	50 fillér – 1kor.	50 fillér – 1kor.	50 fillér – 1kor.	–
villanyozás	40 kr.	80 fillér	80 fillér	2 kor.	–
fürdőruha használata	10 kr.	20 fillér	20 fillér	20 fillér	–
izzasztópokróc ára	10 forint	22 kor.	28 kor.	28 kor.	1 kor.
lepedőledörzsölés	40 kr.	80 fillér	80 fillér	80 fillér	3 kor.

Csíz jódfürdő útmutatója. *Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csiz in Oberungarn*. 1900, 38. p.

Az 1914/15. évadban még további extra szolgáltatásokkal is kiegészült a fürdőkínálat, amely szerint egy jódfüves hidegvíz-kezelés ledörzsöléssel 2 korona 40 fillérbe került, mindazok pedig, akik orvosi rendelre rendszeres ivókúrát is tartottak, ezenkívül 4 korona ún. forrárdíjat voltak kötelesek fizetni.²¹ Érdemes kiemelni, hogy az 1918. évi fürdőidényre a háborús viszonyokhoz alkalmazkodva a részvénytársaság által módosításra került az árjegyzéklista, amely során jelentős drágítás következett be, ráadásul az amúgy is borsos árakhoz ezenfelül felszámításra került a fürdőszolga-részesedési pótdíj is, amely szolgáltatásonként 20 fillértől 1 koronáig terjedt.²²

Az élelmezést és ellátást illetően a századelőn a telepen három vendéglő működött, melyek közül valamennyi orvosi felügyelet alatt üzemelt. A vendéglők egyike a fürdőte-

20 Hankó 1902, 93. p.; Hankó–Papp 1907, 236. p.; Csízfürdő Gömör-Kishont vármegyében. 1914/15, 23. p.

21 Csízfürdő Gömör-Kishont vármegyében. 1914/15, 19. p.

22 Csíz Jód-Bróm Forrás Fürdő Részvénytársaság 1915–1918. évi közgyűléseinek jegyzőkönyvei. Megtalálhatók Csíz fürdőépületének kiállítóhelyiségében.

lephöz tartozott,²³ az 1908. évi fürdőkalauz szerint ez volt a „Gyógyház” vendéglő, ahol a kúrának megfelelő konyha állt a fürdőközönség rendelkezésére, akár teljes heti vagy havi menübérllet mellett.²⁴ E vendégház erősen multifunkcionális jellegére próbált építeni a reklámokban, kávéházként és cukrászdként való működtetése mellett igazi erőssége cigányzene biztosításával, zeneestélyek és egyéb rendezvények helyszínékként rejlett. (Vámossy–Lenkei–Schulhof 1913, 188. p.) Vendéglőse 1900-ban Leitgeb János volt.²⁵ A másik vendéglő szigorúan izraelita kőser konyhával rendelkezett. A harmadik vendéglőről nem tesz konkrét említést egyik fürdőkalauz sem, valószínűleg magántulajdonban állhatott a fürdőtelepen kívül, de az is lehetséges, hogy ez lehetett az ún. „nyári vendéglő,” amely társas események helyszínékként játszott szerepet. Megerősíti mindezt az 1908-ban megjelent kiadvány, amely szerint a fürdő fővendéglőjén kívül több magánvendéglő is üzemelt a telepen.²⁶ Ilyen volt a Süteő István tulajdonába tartozó Margit-nyaralói étterem és kerthelyiség,²⁷ amelyet az 1910-es években Szekeres Mihály vendéglős üzemeltetett,²⁸ vagy a Szekulics Milán tulajdonát képező Milán-nyaraló vendéglője.²⁹ Az éttermek kínálatát és árait 1899. évi és 1901. évi adatok alapján az alábbi táblázatba foglaltuk:

Étlapkínálat	Ára forintban és krajcárban (1899-ben)	Ára koronában és fillérben (1901-ben)
húsleves	10–12 kr.	20–24 fillér
marhahús mártással	30 kr.	60 fillér
sültek	50–70 kr.	1–1,40 korona
tészta	30 kr.	60 fillér
reggeli kávé edényben	20 kr.	40 fillér
egy csésze fehérekávé	16 kr.	–
feketekávé	14 kr.	28 fillér
tea rummal	30 kr.	60 fillér
csokoládé	30 kr.	60 fillér
reggeli kis adag sonka	30 kr.	60 fillér

Csíz jód-bróm-fürdő útmutatója. *Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csiz in Oberungarn.* 1900, 36. p. Csíz jód-bróm-forrás-fürdő. *Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csiz in Oberungarn.* 1902, 52. p.

A zenedő fejenként 2 forintba (4 korona) került, gyógydíjat pedig minden azon vendég fizetett, aki öt napnál tovább tartózkodott a fürdőben, és pedig az alábbi kritériumok szerint: rendelőorvos által felvett beteg 8 forintot (16 korona), családtag vagy kíséő 2

23 Csíz jód-bróm-forrás-fürdő. *Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csiz in Oberungarn.* 1902, 52. p.

24 Csíz jód-bróm-forrás-fürdő. *Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csiz in Oberungarn.* 1908, 62. p.

25 *Gömör-Kishont*, 1900. április 19.

26 Csíz jód-bróm-forrás-fürdő. *Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csiz in Oberungarn.* 1908, 64. p.

27 *Gömöri Ujság*, 1913. május 4.

28 *Gömöri Ujság*, 1911. július 2.

29 *Gömöri Ujság*, 1910. május 15.

forintot (4 korona), cseléd pedig 50 krajcárt (1 korona). A világegés éveiben a gyógyhelyilletékek jelentősen változtak, már minden vendég, aki a fürdön három napnál tovább tartózkodott, az egész idényre 20 korona gyógy- és zenedíjat fizetett, az összeg kísérőre vagy családtagra 12 koronára redukálódott, a cselédek pedig 5 korona összeggel tartoztak hatóságilag.³⁰

Voltak azonban, akik szerencsésebb helyzetüknél fogva jelentős költségsökkenéssel úszták meg a csízfürdői kiruccanást. A főidényben, azaz június 15-től augusztus 15-ig semminemű kedvezményt nem lehetett igénybe venni. Orvosok és azok családjai gyógydíjat nem fizettek, a fürdőket ingyen élvezték. Katonatisztek és államhivatalnokok elő- és utóévadban, azaz május 1-jétől június 15-éig és augusztus 15-től szeptember 30-áig gyógyhelyilleték és fürdődíj tekintetében 50% kedvezményben részesültek.³¹ Hasonló bónuszt nyújtott az igazgatóság a szegény betegeknek, akik szegénységüket hitelesen igazolták.³² Vagyontalanok a lehetőségnek megfelelő számban a gyógydíj fizetésétől felmentettek, ingyen kezeltettek.³³ A fürdőigazgatóság által nyújtott kedvezményeken felül katonatisztek – mind a m. kir. honvédség, mind a cs. és kir. közös hadsereg, valamint a m. kir. csendőrség kötelékébe tartozók – a m. kir. honvédelmi minisztérium által Csízben alapított ún. „Honvédtiszti gyógyházban”³⁴ szabad lakásban és kedvezményes ellátásban részesültek.³⁵ Rajtuk kívül a kedvezményezett sorába a vasúti tisztek, valamint a tanítók is beállhattak, ugyanis a Tanító-szövetség 10 tagját minden év augusztus havában féláras kedvezményben részesítették,³⁶ az Országos Tanítóárva Szanatóriumán belül pedig a tanítóárva nyertek teljes díjmentes ellátást és kezelést.³⁷ Fürdői kedvezmény járt az Országos Munkás Betegsegélyező és

30 A gyógy- és zenedíjak tekintetében az összegeket az 1899. évi kimutatás szerint forintban és krajcárban közöljük, zárójelben feltüntetve az összeg későbbi korona-fillér változatát. *Csízfürdő Gömör-Kishont vármegyében*. 1914/15, 18. p.

31 Az 1914/15. évadtól a kedvezmény 30%-ra redukálódott. *Csízfürdő Gömör-Kishont vármegyében*. 1914/15, 26. p.

32 Az 1909. évben 344 szegény viszonyok közt élő betegnek nyújtottak 50% kedvezményt, 80 fő pedig teljesen ingyenes gyógykezelésben részesült. *Magyar Balneológiai Értesítő*, 1910 augusztusa

33 *Csíz jó-d-bróm-fürdő útmutatója. Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csiz in Oberungarn*. 1900, 40. p.

34 A magyar honvédség e célra 1907-ben vásárolta meg a három évvel korábban megépült 30-férőhelyes Margit-nyaralót, ahol 6-hetes turnusokban váltották egymást a Csízben gyógyulni-nyaralni vágyó katonák. (Kostelník 2013, 24. p.)

35 *Csíz jod-brom-forrás-fürdő. Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csiz in Oberungarn*. 1908, 68. p.; *Csízfürdő Gömör-Kishont vármegyében*. 1914/15, 26. p.

36 *Gömöri Ujság*, 1913. május 25.

37 A levéltári források között kutatva a Főrendiházi irományok 1896. évi és 1910. évi köteteiben az árvaházi számadások részletezéseit áttekintve két intézményről bizonyítható, hogy növénydekeket betegápolás címen Csízfürdön kezeltette: a debreceni árvaház az 1895. és 1909. években, valamint a kecskeméti árvaház 1908-ban és 1909-ben. Kiegészítésképp a sajtó egyetlen alkalommal, 1899 nyarán tudósított ilyen jellegű „látogatókról”, éspedig a debreceni országos tanítói árvaház esetében, melynek újabb 15 növendéke érkezett a fürdőtelepre 2 felügyelő kíséretében. *Gömör-Kishont*, 1899. július 20. Főrendiházi irományok. 1896. XXI. kötet. 376 p., 1908. V. kötet. 410 p., 566 o., 570 p. <http://mpgy.ogyk.hu/>

Balesetbiztosító Pénztár tagjai számára is, akik az 1910. évi szezontól 40 fős keret-számban a pénztár terhére élvezhették a csízi gyógyfürdő jótékony hatását díjmentes lakás, ellátás és gyógykezelés tekintetében.³⁸ A sajtóforrások szerint állítólag a hírlap-írók és családjaik részére is szolgált Csíz meglepetéssel: az elő- és utóidényben a gyógy- és fürdődíjból 50% kedvezményt nyújtott.³⁹

Külön figyelmet érdemel a fürdő közelében található Pazár Andor-féle gyógyszanatórium,⁴⁰ amely a szegény beteg gyermekek befogadására 20 szobával ellátott nyaralótelepként funkcionált.⁴¹ Az 1894-ben alapított intézmény⁴² szélről védett, 3-4 holdas parkban elterülő, modern berendezéssel felszerelt, állandó orvosi felügyelet és gondos ápolás mellett üzemelő szanatóriumként működött. A később Pazár László vezetése mellett működő gyógyház napi ellátási díja 5 forint (1899. évi adat), később 10 korona (1901. évi és 1907. évi adat)⁴³ volt, majd az első világháború éveiben 12 koronába került, magába foglalva a lakást, az ellátást, a gondos orvosi felügyeletet és a csízvíz-kúrának megfelelő napi ötszöri étkezést.⁴⁴ A fürdők használatának díja, a gyógydíj és a gyógyszerek árai az illető páciens terheltek, a gyógykezelés díja heti 10–15 korona összegbe került.⁴⁵ Csíz ilyen minőségben Palics mellett a második, gyermekszanatóriummal⁴⁶ is felszerelt hazai gyógyfürdőnk egyike volt.⁴⁷ Ugyanitt 1905-ben létesítettek diák fürdőkonviktust, amely keretén belül az Országos Középiszkolai Tanáregyesület határozata alapján az ország bármely vidékéről beteg vagy üdülni vágyó szegényebb

38 *Fürdő- és Vízügyészat. A Budapesti Orvosi Ujság* 38. számának melléklete. 1910. szeptember 22.

39 *Nemzetközi Fürdő-Lapok*, 1897. július 1.

40 A kultuszminiszter 1901 áprilisában külön köszönetét fejezte ki Pazár Andornak a több éven át ingyen gyógykezelt debreceni országos tanítói árvaház görvénykóros növendékeinek önzetlen ellátásáért, ill. az árvák részére Csízen létesítendő gyermekszanatórium céljaira előző évben vásárolt ingatlan udvarának saját költségén történő parkírozásáért. *Balneológiai Értesítő*, 1901. június 1.

41 Békéssy Géza szerint gyermekgyógyászati szempontból a tengeri kórházak után főleg a konyhasós és hévizek használatára berendezett gyermekkórházak a leghasznosabbak a gyermekgyógyítására – Csíz konyhasós jellege miatt pont megfelelt ezen célra. Ezek az ún. szünidei gyermektelepek főleg a gyöngélkedő, gyenge városi szegényebb sorsú gyermekek csoportos kitelepítésére szolgáltak az iskolai nyári szünidők tartamára. A „*Füredőirodalmi Könyvtár*” értesítője. 1895, 5. p.

42 *Rozsnyói Híradó*, 1894. június 17.

43 *Csíz jód-bróm-fürdő útmutatója. Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csíz in Oberungarn.* 1900, 34. p. *Csíz jód-bróm-forrás-fürdő. Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csíz in Oberungarn.* 1902, 50. p.

44 *Csízfürdő Gömör-Kishont vármegyében.* 1914/15, 18. p.

45 A szanatóriumban gyermekeken kívül egyedülálló fiatal nők is gondozást nyertek, a betegek kísérelés nélkül is felvétettek, a fertőző betegeket azonban kizárták. (Vámosy–Lenkei–Schulhof 1913, 188. p.)

46 Információink az érkezőkről források hiányában sajnos minimálisak, a napi sajtó nyomán egyedül arról van bizonyosságunk, hogy 1902 nyarán a szünidei gyermektelep-egyesület révén 20 leányzó és 30 fiúgyermek nyaralhatott a telepen. *Gömör-Kishont*, 1902. július 3.

47 *Gömör-Kishont*, 1903. december 17.

sorsú diákok olcsóbban, tanári felügyelet mellett vehették igénybe a fürdőt.⁴⁸ 1899-ben felröppent annak a híre is, hogy a gyógytelepen a budapesti Stefánia Gyermekkórház egy fiókkórházat létesítsen, amelybe szegény beteg gyermekek 6 heti kúrára nyernének elhelyezést, az eszme azonban még a fogantatás évében elakadt.⁴⁹

A vendégek szívesen keresték fel ezen új gömöri gyógyhelyet az ország minden tájáról. Már az 1889-es nyitószezonban mintegy 24 állandó fürdővendéggel büszkélkedhetett,⁵⁰ bár kezdetben a víz mennyisége okozott némi gondot a vezetőségeknek: „A vizünk oly kevés volt, hogy naponta 10 fürdőnél többet nem adhattunk és úgy kellett intéznem a dolgot, hogy csupán a súlyosabb betegek kaptak fürdőt naponként, a többiek pedig 2-3-szor hetenkint.”⁵¹ A létszám az első év utáni nyáron már 166 főre emelkedett, közöttük 50 átutazó vendéggel.⁵² Míg a legtöbb gömöri fürdőhely az egész évadban még a 100 fő állandó vendégszámot sem érte el, Csíz már a májusi hónapban bőven túllépte ezt a keretszámot. Csízfürdő népszerűségét, gyógyvize kedvező eredményeinek hatását, fürdőtelepe otthonos hangulatát az idelátogató vendégek gyors ütemben tűnő szaporodása is bizonyította, hiszen megnyitása óta 1902-ig mintegy 5659 beteg látogatott el Csízbe. (Borovszky 1904, 310. p.) A gyógyvíz hírének növekedésével főleg a századelőn indult meg a betegáradat a fürdőbe, míg az előtte lévő évtizedekben inkább a szórakozás kedvéért rándultak ide az emberek. Kiváltképp az 1911. évi szezon kimagaslóan sok súlyos beteget fogadott Csízfürdőben.⁵³ Egyetlen halálesetről van írásos forrásunk, Csiha Márton hajdúnánási rendőrkapitány 1912 augusztusában szélhűdés következtében történt váratlan elhunytáról.⁵⁴

A fürdőtelepre érkező klienseket – az illető társadalmi presztízsétől függően – személyesen a fürdő igazgatója, Glósz Arthur fogadta.⁵⁵ A fürdővendégek száma évről évre mintegy 30%-kal növekedett. A *Gömör-Kishont* című társadalmi regionális közlöny havi rendszerességgel tudósított a lapban a fürdőigazgatóság által kibocsátott vendégszámokról, a betegek-üdülők kilétéről azonban nem közölt részletes adatokat.⁵⁶ Mivel Csíz az országos fürdők rangsorában is előkelő helyet foglalt el, így az éves látogatottsági statisztikákban is szerepet kapott. Érdekes, hogy az egyes kimutatások irodalomtól függően változnak, melynek okaira pontos magyarázattal nem tudunk szolgálni. Adatferdítésre nagy valószínűséggel az állandó-ideiglenes páciensek számarányának hibás feljegyzése adhatott okot.

48 A szülők részéről befizetett mintegy 84 koronáért a gyermekek szállást, fürdőt, reggelit, ebédet, vacsorát, délelőtti és délutáni uzsonnát kaptak. A folyó évben Csíz mellett még a szepességí Virág völgyön létesítettek ugyanilyen hathetes időtartamú fürdőkonviktust. *Losonc és Vidéke*, 1905. május 28.

49 *Gömör-Kishont*, 1899. május 25.

50 *Gömöri Hirlap*, 1889. július 10.

51 *Gömör-Kishont*, 1899. május 25.

52 *Gömör-Kishont*, 1890. július 24.

53 *Gömöri Ujság*, 1911. július 16.

54 *Gömör-Kishont*, 1912. augusztus 11.

55 *Gömör-Kishont*, 1902. augusztus 7.

56 Páciens utólagos köszönetnyilvánításáról egyetlen esetben tudunk a regionális sajtóforrásnak köszönhetően, Cserépy István losonci polgár elismerő szép szavakkal méltatja a csízi fürdőigazgatóságot a telep szolgáltatásaival együtt, ott időző beteg leányának felépülését követően. *Rozsnyói Híradó*, 1891. augusztus 23.

A Gőmörmegeyi Orvos-Gyógyszerész Egylet évkönyve az alábbi táblázatba foglalva változta fel Csíz 1889 és 1894 közötti betegforgalmát, külön kiemelve a külföldiek jelenlétét:

Év	Állandó beteg	Járólag kezeltetett beteg	Külföldi beteg
1889	58	0	0
1890	151	124	2
1891	190	215	2
1892	276	346	4
1893	302	358	2
1894	337	622	5

A Gőmörmegeyi Orvos-Gyógyszerész Egylet huszonhatodik évkönyve. 1895, 26. p.

A fürdővendégek évenkénti gyarodását tökéletesen demonstrálja az alábbi két – századvéget és századelőt szemléltető – táblázat, melyben kizárólag az állandó páciensek növekvő számát helyeztük górcső alá. Ezen kimutatás alapján a fenti táblázattal összevetve egyúttal megfigyelhető az egyes évek eltérően feljegyzett vendégforgalma is, melynek feltételezett okaira fentebb már rámutattunk. Sajnos nem áll rendelkezésünkre az összes kimutatás: az 1895–1896, 1906–1908 és az 1910–1918 közötti évekből nem maradtak fenn olyan fürdővendég-statisztikák, amelyek konkretizálták volna az állandó páciensek számát, még a helyi sajtó hasábjairól sem.⁵⁷

Év	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1897	1898
Vendégek száma	57 ⁵⁸	184 ⁵⁹	238 ⁶⁰	261 ⁶¹	390 ⁶²	470 ⁶³	639 ⁶⁴	740 ⁶⁵

Év	1900	1901	1902	1903	1904	1905
Vendégek száma	987	1034	1263	1309	1361	1430

Gőmör és Kishont vármegyei naptár az 1906. évre. 1906, 45. p.

Össességében elmondható, hogy 1889 és 1904 között 8917 fürdővendéget kezeltek Csízben, ezek közül 4467 görvély- és gümőkóros, 2524 vérhajos, és 499 csont- és izü-

57 A Gőmör-Kishont c. regionális lap ugyan hónapról hónapra leközölte hasábjain az aktuális vendéglétszámot, de sosem a teljeset. Ennélfogva a felsorolt évek utolsó kimutatásai július 20. – augusztus 20. körülről származnak, melyeknek értéke a folyó hónapig 500-600 főt tett ki.

58 Közegészségügyi Kalauz, 1892. június 12.

59 Uo.

60 Gőmör-Kishont, 1891. október 1.

61 A helyi sajtó folyó évben 261 helyett 500 állandó és 300 bejáró fürdővendégről, összesen mintegy 800 főről számolt be a szezon végén. Az adatok valószínűleg torzok. Gőmör-Kishont, 1892. szeptember 8.

62 Preysz 1894, 62. p.

63 Uo.

64 Hohlfeld 1898, 70. p.

65 Gőmör-Kishont, 1899. május 25.

leti betegséggel küzdő páciens.⁶⁶ Önmagáért beszél az a tény is, miszerint az 1901. évi fürdőévadban – 12 évvel megalakulása után – Csízfürdő a hazai gyógyfürdők sorában a Balaton menti fürdők leszámításával látogatottság tekintetében az előkelő 7. helyet foglalta el.⁶⁷ A *Magyar Balneológiai Értesítő* 1908. évi statisztikai adatai értelmében összesen 2761 vendég kereste fel a legfiatalabb gömöri fürdőhelyet, ez 22 fővel jelentett többet a tavalyinál, míg az 1909. évi adatok szerint 2940 páciens, ami 179 fővel mutatott gyarapodást. A számadatok 1910-re már 3286 főre szaporodtak, ⁶⁸ ezen időre megalakulása óta összesen mintegy 15.000 szenvedőnek nyújtott gyógyírt a csízi víz.⁶⁹ Külön dicséretre méltó, hogy az 1910-es években már átlag mintegy 1700 állandó vendéget számlálhatott. Országos hírnevét dicséri, hogy még a konkurens Lipik jódfürdő környékéről is látogatták.⁷⁰ Az alábbi táblázat jól szemlélteti Csíz fürdőforgalmát 1900 és 1909 között, amelynél az összes vendégeket figyelembe véve 3%-os az emelkedés, míg az állandó vendégeket nézve 60%-os növekedés mutatható ki a vizsgált 10 évet illetően:

Csíz	1900			1909		
	Állandó	Ideiglenes	Összes	Állandó	Ideiglenes	Összes
	983	1879	2862	1553	1387	2940

A bőséges vendégszaporulathoz kétségkívül hozzátartozott az előnyös vasúti megközelíthetőség is. A részvénytársaság már a „nagy átalakulás” évében, 1889 tavaszán megkereste a magyar államvasutak igazgatóságát, hogy a bánréve–rimaszombati-vonalon Csíz községhez közel eső űrháznál megállóhelyet létesítsen.⁷¹ Az engedély a nevezett vonalon felállítandó 29. számú űrháznál létesített megállóhelyre még folyó év áprilisában megérkezett,⁷² két hónappal később pedig már állt is a bánréve–füleki-vasútvonal mentén a peron.⁷³ Csíz Bánrévétől nyugat felé rögtön az első megállóhely volt, (Chyzer 1891, 3. p.) naponta 7 személyvonat közlekedett arra a fürdővendégek kényelmére.⁷⁴ Az egyre növekvő idegenforgalom csakhamar kényelmes váróteremmel ellátott nagyobb szabású állomásépületet kívánt, melyre folyamodó kérvény már 1892 nyarán megszületett, viszonzásként 50% kedvezményt részesítve a vasúti tiszték számára.⁷⁵ A sors iróniája, hogy pont Gömör e legnagyobb forgalmú fürdője járt szerencsétlenül a

66 Gömör és Kishont vármegyei naptár az 1906. évre. 1906, 45. p.

67 *Gömör-Kishont*, 1902. július 3.

68 *Magyar Balneológiai Értesítő*, 1909 szeptembere; *Magyar Balneológiai Értesítő*, 1910 júliusa; *Magyar Balneológiai Értesítő*, 1911 októbere

69 *Magyar Balneológiai Értesítő*, 1910 augusztusa

70 *Gömöri Ujság*, 1910. október 2.

71 *Gömöri Hírlap*, 1889. január 17.

72 *Gömör-Kishont*, 1889. április 18.

73 *Gömör-Kishont*, 1889. június 27.

74 *Fürdő és Turista Ujság*, 1891. november 1.

75 *Gömör-Kishont*, 1892. július 21.

váróterem hiányának kérdésében, még a 20. század küszöbén is fabódé (!)⁷⁶ szolgált az utasoknak ezen célra.⁷⁷

A századfordulón a nyugati és déli megyékből füleki átszállással Budapesten keresztül, a keleti és északkeleti megyékből Miskolcon keresztül lehetett eljutni Csízfüüdőre.⁷⁸

A 20. század elején naponta mind Budapest, Fülek, mind Miskolcz felől három-három,⁷⁹ Bánrévéről és Rimaszombatból egy-egy, összesen 8 vonat érkezett és indult, melyek mindegyikénél a füüdő társaskocsijai várták a megérkező vendégeket.⁸⁰ A kocsidíj személyenként 30 krajcárba (60 fillér) került.⁸¹ Az új század beköszöntével a füüdő társaskocsik mellett a teleptől egy kilométernyire fekvő peronnál megjelentek a bérfiákeresek is, ami egyértelműen a vendégforgalom növekedő számában és az extra igények kiszélesedésében nyilvánult meg.⁸²

Nagyvilági füüdőélet à la Csíz

A füüdőélet részeként nem hiányozhatott a szórakozás sem. Mind bálók, mind zenés-szórakoztató táncmulatságok és színházi estek terén bővelkedett Csíz, a vendégek szórakoztatására térzenék, tenispályák, tekepályák, tombolák, tűzijátékok, kirándulások szolgáltak. (Vámossy–Lenkei–Schulhof 1913, 43. p.)

76 1903. április 29-én keltezett iratában a kereskedelmi minisztérium engedélyezte Csíz megállóhelynek váróteremmel való kiépítését, melyre a m. kir. államvasutakat egyidejűleg utasította, a megállóhelynek teheráru-forgalomra való berendezését azonban a két szomszédos állomás közelsége miatt elvetette. (Besztercebányai Állami Területi Levéltár. Fond: Verejnosprávný výbor Gemersko-malohontskej župy 1876-1919. Kúpele 96 [č. krabice 199]. List: Gőmőrvármegye Közigazgatási Bizottságának címezett levél 1903. április 10-i keltezéssel. 1302/903. számú irat.)

77 Az engedélyre a vasúttársaság nem reagált, mire Csízfüüdő igazgatósága – több évtizedes hasztalan vitáját folytatva a vasúttal – újfent kérelmezte ezúttal az Országos Balneológiai Egyesület támogatásával karöltve egy második kitérő vágány, ill. egy alkalmas váróteremmel és leszállóperonnal ellátott, elfogadható új állomásépület létesítését, a világégés következtében azonban ezen kezdeményezés továbbra is váratott magára. A füüdőigazgatóság a vasút alkalmazottainak „cserébe” 50% kedvezményt részesített a füüdőidényben, melyet évente mintegy 4-500 vasutas ki is használt. *Magyar Balneológiai Értesítő*, 1913. január

78 Egy 1897. évi menetrend szerint a budapesti Keleti pályaudvarról gyorsvonattal reggel 7 órakor és délután 3 óra 45 perckor lehetett eljutni Csízbe, személyvonattal délelőtt 9 óra 20 perckor, vegyesvonattal pedig éjjel 11 órakor, így az érkezés délelőtt 11 óra 25 perckor, este 8 óra 35 perckor, délután 4 órakor és reggel 7 óra 24 perckor volt lehetséges. A fővárosból a füüdőbe tartó mintegy 4-5 órás útra a gyorsvonat II. osztályán 6 forint, a személyvonat II. osztályán pedig 4 forint 80 krajcárba került a jegy. (Hankó–Papp 1907, 274. p.; Vámossy–Lenkei–Schulhof 1913, 193. p.)

79 Az 1908. évi kiadvány már 4-4 vonatot jelez Budapest, Miskolc és Fülek felől, viszont Bánrévét és Rimaszombatot már nem említik.

80 Csíz jó-d-bróm-füüdő útmutatója. *Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csíz in Oberungarn*. 1900, 46. p.

81 A későbbiekben további szolgáltatásokat is bevezettek, mint a külön poggyászszekér viteldíját (1 korona), ill. a lefoglalt bérkocsi díját (2 korona). *Csízfüüdő Gőmör-Kishont vármegyében*. 1914/15, 30. p.

82 *Gőmör-Kishont*, 1903. július 30.

Más fürdőkhöz hasonlóan a csízi fürdőtelepen is előszeretettel nyitották és zárták⁸³ a fürdőszezon tancmulatsággal, a hagyományokhoz híven május elején, illetve szeptember végén. Különösen fergetegesre sikeredett az egy évvel korábban kapuit megnyitó fürdő, rendhagyó módon 1890. június 28-án, a Gömörvármegyei Közművelődési Egyesület javára megrendezett szezonnyitó bálja a megyei fiatalság szervezésében.⁸⁴ A táncvigalommal összekötött estély, melyen a tulajdonosok 17 helyiséget bocsátottak díjmentesen a mulatozó közönség használatába, különleges töltettel bírt, több okot adva az ünneplésre: egyrészt az új épületek felszentelése, másrészt a frissen minősített Hygieia-gyógyforrás elkeresztelése alkalmából.⁸⁵ Az újonnan épült termekben nagy számban összegyűlt előkelő közönség a környékbeli úri és polgári társadalom reprezentálását volt hivatott képviselni. A regionális hetilapban leközlött csonka névsorokból a Bornemisza, Kubinyi, Draskóczy, Fáy, Hámos, Szakall, Ragályi, Putnoky, Almássy és számos egyéb gömöri nemesi család tagjainak neve köszön vissza – közöttük három Gömör-Kishont vármegyei főispán is a visszatérő vendégek táborát gyarapította: Hámos László, Kubinyi Géza és Putnoky Móric.

A fürdőközönség palettája igencsak tarka képet festett már az 1890-es évek elején is, Magyarország minden szegletéből, sőt még a két főváros, Bécs és Budapest városaiból is érkeztek üdülni, gyógyulni vágyók. A polgárság mellett az egyház, a honvédelem, illetve az arisztokrácia köreiből egyaránt számíthatott látogatókra Csízfürdő: az 1892. évi szezonban Foullon de Norbeek báró Bécsből és Guyon hadnagy Miskolcra, a rá következő évben Horánszky Nándor országgyűlési képviselőt, ill. Zoltán honvédelmi tábornokot köszönthették a telepen,⁸⁷ 1908 nyarán pedig a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke, Baksay Sándor látogatott el hozzánk.⁸⁸ A rangban legmagasabb vendéget a rimaszombati származású honvédelmi miniszter, báró Hazai Samu személyében kereshetjük. „Az alföldi, különösen nagykunsági, debreczeni, budapesti, szabolcsi, szatmári, továbbá nógrádi és gömöri előkelő, intelligens családoknak oly sok kiváló, helyes gondolkozású és finom érzésű tagjával volt alkalmunk és szerencsénk itt megösmernedni... Itt üdülni és éled fáradságos évi munkájától egy hónapra megszabadulva Nógrád megye kiváló alispánja, Nagy Mihály, udvari tanácsos, itt nyaral évek hosszú sora óta Debreczen nyugalomban levő nagynevű rendőrkapitánya, Végh Gyula, az egész fürdő szeretett Gyula bácsija. Régebben itt időző neje és kis fia látogatására most érkezett közénk néhány napra Urbanovich Zoltán, a Magyar Bank nagy tehetségű fiatal igazgatója. A napokban utazott el kedves fiacskájával Lukács György volt vallás- és közoktatásügyi miniszter neje, Perényi Madoly bárónő, bizonyoságot tevéen róla, hogy ragályos gyermekbetegségekből visszamaradt utóbajoknál mennyire üdvös ez a kis Csízfürdő” – emlékezik vissza 1918 júliusában a fürdőben töltött napjaira egy ismeretlen utazó.⁸⁹

83 A fürdőidény végén rendszerint megkezdődtek az ún. búcsúvizitek. Először a betegek tettek búcsúlátogatásokat, azután a két doktor meg a patika fejezte be az adott idényre szóló működését, végül a vendéglős is bezárta üzletét. *Gömör-Kishont*, 1906. szeptember 30.

84 *Gömör-Kishont*, 1890. július 3.

85 *Gömör-Kishont*, 1890. május 29.

86 *Gömör-Kishont*, 1892. augusztus 25.

87 *Gömör*, 1893. július 16.

88 *Gömör-Kishont*, 1908. augusztus 16.

89 *Gömör-Kishont*, 1918. július 28.

A július végén tartandó Anna-bálok a fürdők kiváltságaiként mai napig őrzik hagyományukat. Csízfürdő volt Ajnácskő megszűnése után az a helyszín, ahol találkozót adott egymásnak Gömör, Borsod és Nógrád megyék előkelő közönsége.⁹⁰ Megnyitása óta 1896 júliusából érkezett az első Anna-napi báli tudósítás. A zártkörű táncvigadalom, melynek helyszínéül a gyógyház vendéglőjének étterme szolgált, meghívóval lehetett részt venni – ez alól kivételt csupán a fürdővendégek képeztek. A befolyó jövedelmet rendszerint közérdekű jótékony célra, legtöbbször az önkéntes csízi tűzoltóegylet alapítójának gyarapítására vagy annak felszerelésére fordították,⁹¹ vagy a helybeli újonnan felállítandó orgona javára gyűjtöttek.⁹² Korabeli reklámhirdetésekből tudjuk, hogy a bálók este 8-9 órakor kezdődtek, a kora reggeli óráig tartottak, a belépti díj pedig többnyire 1 forintba, később 1-2 koronába került. A zenét a fürdő, Tarka Lojzi⁹³ vezetésével működő zenekara szolgáltatta a vendégeknek.⁹⁴ Az 1909. évadban már külön erre a célra alapították meg a csízfürdői vigalmi bizottságot, amely a szórakoztató programokért felelt.⁹⁵ A csízfürdői Anna-bálok jó híre ezen idő tájt hágott igazán tetőfokára, nagyban köszönhetően Fráter Lóránd látogatásainak és a környékbeli táncos fiatalság nagyobb számú képviselőjének, a válogatott, előkelő közönség részvétele sem hozta azonban vissza a hagyományos, 19. század derekára jellemző, régi Anna-bálok fényét. A táncot többnyire idegen fürdővendégek ropták a helyi értelmiség távolmaradásának köszönhetően.⁹⁶ Arra is akadt példa, hogy „külsősök” szerveztek zártkörű táncmulatságot Csízfürdőn, mint történt az a Gömör megyei ifjúság által 1893. augusztus 26-án, ahol a közönség túlnyomó többségét a környékbeli fiatalság és értelmiség alkotta.⁹⁷

A táncmulatságok mellett a szerencsejátékokból is kivehették részüket a fürdővendégek. Szórakoztatásukra Löfkovics Lipót rimaszombati divatkereskedő kezdeményezésére, aki nem mellesleg fiókküzletet is üzemeltetett a fürdőtelepen a nyári idény alatt, az 1894. fürdőévadtól szombatoként tombolával egybekötött estélyeket,⁹⁸ majd az 1899. szezontól csütörtökönként rendszeres tombola-húzásokat tartottak a fürdővendéglőben az ún. „Első Csízi Bazár” szervezésében, melyen mintegy 200 darab nyerebménytárgy várt egy-egy alkalommal gazdára.⁹⁹ 1908 júniusától kezdve minden hét szombatján tombolával egybekötött hangversennyel szórakoztatta magát a közön-

90 *Gömör-Kishont*, 1901. augusztus 1.

91 *Gömör-Kishont*, 1896. július 23.

92 *Gömöri Ujság*, 1910. július 10.

93 Illés „Tarka” Lojzi rimaszécsi cigányprímás volt, aki a fürdőidények alatt húzta a talpalávalót mulatságok alkalmával, s 1914. május 6-án Csízfürdőben hunyt el. Temetésén a közelben lakó gömöri úri családok több tagja is megjelent, jelezvén a muzsikus népszerűségét és iránta kifejezett tiszteletét. *Gömöri Ujság*, 1914. május 10.

94 *Gömöri Ujság*, 1910. július 17.

95 *Gömör-Kishont*, 1909. július 18.

96 A fürdő helyzetét az első világháború előtti békeévekben némiképp rontotta Várgede és Lévárt újonnan modernizált fürdőtelepe és azok fellendült társasélete, amely – országos hírneve ellenére – vendégeket vonzott el Csíztől. *Gömör-Kishont*, 1909. augusztus 1.

97 *Gömör*, 1893. szeptember 3.

98 *Gömör*, 1894. július 8.

99 *Gömör-Kishont*, 1899. július 27.

ség.¹⁰⁰ A szokatlan szórakoztató műfaj kategóriáján belül az 1912. évi fürdőévadban megjelent a pénteki napokon megrendezett konfettikorzó és a tűzijáték.¹⁰¹ „A részvétel nagyságát a confetti csatában mutatja, hogy legutóbb másnap reggel két szekér alig bírta elszállítani a confetti hulladékot”¹⁰² – konstataálta a *Gömöri Hírlap* a legnagyobb meglepéssel.

Színpadai produkciókban sem mutatkozott hiány az újonnan létesült fürdőben, melyre legalkalmasabb helyszínül a vendéglő nagyterme bizonyult. Csaknem minden hétre jutott valamilyen szórakoztató ünnepség,¹⁰³ többségük rendszerint tánccal végződött. Az első műkedvelő előadásra már 1891 augusztusában sor került, Sió Ferenc előadó- és szavalóművész monológestjének közreműködésében.¹⁰⁴ Az 1897. évi szezonban Kiss Pál színtársulata rándult ki Csízre egy hétvégén két előadással, a „*Gyimesi vadvírág*” és a „*Trilby*” színrehozatalával szerzett élvezetes estéket a műértő közönségnek.¹⁰⁵ Az 1902. évi fürdőévadban B. Polgár Gyula színtársulata telepedett le Csízben, sűrűn látogatva előadásait a nyaralóközönség által,¹⁰⁶ egy évvel később viszont már Szabadhegyi Aladár társulata szórakoztatta a fürdő közönségét.¹⁰⁷ Az 1910-es nyári idényben Füredi Miksa társulata az „*Erdész leánya*” c darabban mutatkozott be,¹⁰⁸ 1912 augusztusában pedig a velkenyei műkedvelők közreműködésében került színpadra a „*Falu rossza*”, melynek jövedelme egyrészt a velkenyei dalárda, másrészt a csízi református templom javára fordított.¹⁰⁹

A székvároshoz való közelsége miatt Csíz – Várgede mellett, vagy inkább annak kárára – a rimaszombati polgárok közkedvelt nyári mulató- és kirándulóhelyévé vált. Különösen nagy érdeklődés mutatkozott a „batyiak” részéről az akkor már számos versenytrófeát bezsebelő Rimaszombati Dalárda csízfürdői bemutatózó fellépése iránt, melyre 1895. július 13-án került sor jótékonyági hangverseny és műkedvelői előadás keretében. A 26-tagú, Váry János vezette dalárda népdalokkal és indulókkal tarkított énekei mellett Glósz Aranka, Szalay Jolán és Hegyi József közreműködtek, zongorajáték, szavaltat és felolvasás műfajában. Az este nyolc órai kezdettel meghirdetett rendezvényre, melyet táncmulatság követett, a belépti díj személyenként egy forintba került.¹¹⁰ A rimaszombati énekkórus mellett a szomszédos Ózd 60-tagú vasgyári dalárdája és zenekara is fellépett teljes taglétszámban a csízfürdői porondon 1904. augusztus 14-én, és pedig a fürdőközönség köréből megalakult rendezőbizottság meghívására.¹¹¹ A reggelig tartó táncvigalommal egybekötött zenei koncertre a fürdő vendéglőjének nagy-

100 *Gömör-Kishont*, 1908. június 28.

101 *Gömöri Ujság*, 1912. augusztus 11.

102 *Gömöri Ujság*, 1912. július 28.

103 *Gömöri Hírlap*, 1897. július 4.

104 *Gömör-Kishont*, 1891. augusztus 6.

105 *Gömöri Hírlap*, 1897. július 4.

106 *Gömör-Kishont*, 1902. augusztus 20.

107 *Gömör-Kishont*, 1903. július 30.

108 *Gömöri Ujság*, 1910. július 10.

109 *Gömöri Ujság*, 1912. augusztus 11.

110 *Gömör*, 1895. július 14.

111 *Gömör-Kishont*, 1904. augusztus 21.

terme zsúfolásig megtelt nem csupán a csízi füüdővendégekkel, hanem a kíváncsi gőmőri és borsodi közönséggel is.

Koncertek terén kétségkívvül Fráter Lóránd híres nótaszerző, dalénekes és hegedűvirtuóz, nem mellesleg huszárkapitány csízfüüdői fellépései vitték a pálmát. Elsőként 1902-ben,¹¹² majd később rendszeres intervallumokban adott hangversenyt a gőmőri füüdővendégeknek. 1906-ban négy hétre érkezett Csízbe a nagyhírű mester, ahol folyó év július 21-én, egy héttel az Anna-napi bál előtt Tarnay Lajos zongoraművésszel együtt a füüdő nyári éttermében adott koncertet.¹¹³ Nem csoda, hogy az amúgy is évek óta csak tengődő Anna-bál színvonalát rögtön a csillagos égbe repítette a becses személy jelenléte.¹¹⁴ Fráter Lóránd vendégjátéka mellett kis híján báró Vay Lénárd mágnás-hegedűművész is köszönthették a füüdővendégek Gőmörben, azonban annak betegsége folytán 1897 májusában Csiszár László földbirtokos gyönyörködtette színpadra lépésével az egybegyűlteket.¹¹⁵

A füüdő történetében nem volt ritka, hogy maga a füüdői személyzet kezdeményezte műestély megrendezését, vagy állt jómaga porondra valamilyen jótékony cél érdekében. Ekként járult hozzá védnökként 1906. augusztus 12-én Kallós Jenő füüdőorvos a füüdöző fiatalság által rendezett estélyhez, mellyel a református templom orgonaalapjára gyűjtöttek. Elsősorban Lányi Ernő miskolci zeneakadémiai igazgató szórakoztatta a közönséget zongorajátékával, majd az ifjú Pazár László remekelt ügyes cimbalmozásával, az est fénypontjaként pedig Kallós Jenőné ejtette ámulatba a füüdővendégek énekelőadásával.¹¹⁶ Hasonlóan cselekedett 1908 nyarán Horváth József füüdőrészvényes is, aki egyik fő lüktető rugója volt Csíz füüdőéletének. A nevezett évben Péchy Manó szatmári földbirtokos, füüdővendég személyében tökéletes partnerre akadva nagyszabású kabaréestélyt rendezett kettejük színré lépése mellett Glósz Aranka, Horváth Iluka és Olga, Kallós Jenőné, Popovics József és Szentmiklóssy László közreműködésével. A bevétel, amely 173 koronát tett ki, úgyszintén a helyi református templom orgonaalapjának javára fordítottat.¹¹⁷

Ha már oly szóba hoztuk a csízi ev. református egyházat, meg kell említenünk, hogy „külsősként” több ízben is – közvetlenül vagy közvetve – a füüdőt választotta rendezvényei lebonyolításának helyszínéül. Először is fontos leszögeznünk, hogy a református templom a füüdő tőszomszédságában állt, s a füüdővendégek által is gyakorta „használatba vétetett” valláskülönbség nélkül.¹¹⁸ Majd 1903. augusztus 30-án az új torony és harang felavatása alkalmával esett először a választás a füüdő vendéglőjének nagytermére, ahol az orgonaalap javára tombolával egybekötött táncmulatságra került sor. Az avatási ceremónia délelőtt 10 órakor vette kezdetét, melyet szintúgy a füüdő éttermé-

112 *Gőmör-Kishont*, 1902.július 31.

113 *Gőmör-Kishont*, 1906. július 15.

114 1908-ban a neves virtuóz szokatlan eseménytől vezérelve, hangversenyyel vett búcsút legényéletétől a csízi füüdőhelyen tartandó Anna-napi bál alkalmával. *Rozsnyói Híradó*, 1908. július 19.

115 *Gőmőri Hírlap*, 1897. május 30.

116 *Gőmör-Kishont*, 1906. augusztus 19.

117 *Gőmör-Kishont*, 1908. június 28.

118 *Gőmör-Kishont*, 1902. augusztus 7.

nek helyiségeiben díszebéd követett.¹¹⁹ Az oly sokszor emlegetett csízi református templomorgona felszentelésére végül 1910. augusztus 7-én került sor. Mivel a templom közvetlenül a fürdő tőszomszédságában feküdt, ezért a rendezőség kitűnő húzásnak tartotta az egyházi ünnepséget egybevonni a fürdő vendéglétszámát is növelő kulturális programokkal: hangversennyel és táncmulatsággal. Az egyházi ceremónia délelőtt 10 órakor ünnepi istentisztelettel vette kezdetét, a déli 2 órakor, a fürdő nyári éttermében megtartott 100-terítékű díszlakoma után két órával került sor a népünnepély megtartására a községi iskola udvarán, majd 5 óra tájban tombolajáték kezdődött a gyógyház vendéglőjében. Ugyanitt került szervírozásra este 8 órakor az ünnepi díszvacsora, melyet este 9 órai kezdettel nagyszabású művészi hangverseny és a fürdő fedett tánchelyiségében hajnalig tartó bál követett. Az este sikerességét tükrözi, hogy a négyeseket 60 pár táncolta.¹²⁰

A fürdő a sport szerelmeseinek is kedvezett. Ez a szenvedély leginkább saját tenispálya létrehozásában nyilvánult meg, mely nem csupán a fürdő vendégeinek kikapcsolódására szolgált, hanem teniszversenyek helyszínéül is. Az 1907. évadban díjazással egybekötött versenyt szervezett Csízfürdő igazgatósága, amely iránt Rimaszombat teniszegyletének tagjai között is élénk érdeklődés támadt.¹²¹ Nagyszabású teniszversenyre az 1912. évi idényben is sort kerítettek, a négy napon át tartó megmérettetésen a fürdő legjobb játékosai vettek részt. Folyó évben egy tekeversenyről is tudósított a helyi sajtó, amely az előző sporthoz hasonlóan szintűgy összehozta a táncos lábúakat egy-egy rögtönzött multság keretében.¹²²

A fürdővendégek mindennapi életét olykor kirándulások tarkították, ezek többféle jelleget is ölthettek. Az első kiruccanásra máris a megnyitás évében, 1889 nyarán sor került a csetneki Sebők Zoltán és Iván földbirtokosok rendezése által, amely során Csíz község malmához intéztek rövid kirándulást, „a hol a hamvai cigányok zenéje mellett kedvesen elmulattak egész éjjeli 1 óráig az oda való és környékbeli előkelő lakosok, valamint a fürdővendégek is”.¹²³ A rohamosan fejlődő Csízfürdőbe való kirándulás lehetősége a rozsnói katolikus egyházmegye tanítóságát is érdeklődésre bírta, 1892. augusztus 30–31-én tartották meg nagygyűlésüket a közeli Rimaszécsen, s a kétnapos program keretében résztvevői gyalogsétát szerveztek a fürdőhelyre.¹²⁴ Két évvel később egy napsütéses nyári délutánon pedig egy hölgykoszorúból álló sajjögömöri társaság

119 *Gömör-Kishont*, 1903. augusztus 30.

120 Megjegyzendő, hogy az orgona elkészítéséhez szükséges 3200 koronát az egyháztagok áldozatkészségén kívül javarészt a fürdőigazgatóság leleményességének köszönhetően sikerült megszerezni, akik az orgonaalap javára rendezett jótékony rendezvényeikkel, melyek közül párat jelen munkában is bemutattunk, valamint a fürdővendégek közötti gyűjtésekkel járultak hozzá Csíz község eme új „zenei műszeréhez”. A putnoki szolgabírószákhoz csatolva a fürdőt, az ünnepségen utoljára jelent meg fürdőbiztosi minősítésben Osváth Dániel feledi főszolgabíró, aki a fürdőidény alatt az előadások és mutatványok engedélyezéséért járó díjakat úgyszintén e nemes célra fordította. *Gömöri Ujság*, 1910. augusztus 14.

121 *Gömör-Kishont*, 1907. május 26.

122 *Gömöri Ujság*, 1912. július 28.

123 *Gömör-Kishont*, 1889. augusztus 22.

124 *Gömör-Kishont*, 1892. szeptember 8.

kereste fel a környékre tett kirándulásai között a csízfüüdői telepet.¹²⁵ Nemcsak Csízbe, hanem onnan is szerveztek kirándulásokat a füüdővendégek: 1896 augusztusában egy szomszédos füüdőhelyre, Várgedébe,¹²⁶ 1897 nyarán a Dobsinai-jégbarlanghoz,¹²⁷ 1898 júliusában pedig az Aggteleki-cseppkőbarlanghoz. Utóbbi érdekessége főleg abban rejlett, hogy az utat nem divatos hintókon, hanem eredeti magyar lőcsős szekereken, szalmaüléseken, nemzeti dísszel ellátott kocsisokkal, csengős lovakkal tették meg.¹²⁸ A leggyakrabban azonban a közeli megyeszékhelyre, Rimaszombatba rándultak be nagyobb társaságok.¹²⁹ A csízi füüdőismertető kalauzok egy teljes oldalnyi terjedelemben propagálták a környék nevezetességeit, ahová alkalma nyílhatott a füüdővendégeknek ellátogatni: a környező városok (Rimaszombat, Miskolc, Rozsnyó, Dobsina), az őzd-nádasdi vasacél- és lemezgyár, a likéri vaskohótelep, Tompa Mihály síremléke Hanván, az Aggteleki-cseppkőbarlang, a gróf Andrassy-család birtokába tartozó krasznahorkai vár (1907-től Mauzóleuma is), a várgedei és rozsnyói vasas füüdők, a vadregényes Sztracennai-völgyben levő Dobsinai-jégbarlang, a herceg Coburg-féle balogi várromok és vadaskert.¹³⁰

Csíz a füüdőtelepen felépülő honvédtiszti gyógyház révén leginkább tényleges és nyugalmazott tisztek gyógyulásának és üdülésének a helyszínéül szolgált díjmentes lakást biztosítva. A gyógyház létesítése Hazai Samu honvédelmi miniszter nevéhez fűződik, aki még osztályvezető tábornok korában belátta, a csízi gyógyvíz előnyére van a beteg tiszteknek, s az ingyenes lakhatás kedvezményével járult hozzá a füüdőzés költségeinek redukálásához. A füüdőigazgatóság számára szintén kedvezően hatott az ötlet, mely jelentősen hozzájárult a füüdő hírnevének emeléséhez, ebből kifolyólag újabb kedvezményekben részesítette az ott időző tiszteket, amint arról már beszámoltunk. Korábban úgyszintén szó esett báró Hazai Samu honvédelmi miniszter csízfüüdői látogatásáról, melyre 1910. június 14-én került sor. Egyik legnagyobb ünnepe volt ez Csíznek, hiszen ilyen magas rangú vendéget, kormánytagot nem mindennap üdvözölhetett a füüdőtelepen. Rimaszombat város szülötte, Tóth János törzsorvos és Kubinyi György huszárszázados cs. és kir. kamarás parancsörtiszt kíséretében érkezett egy gyors villámlátogatásra Csízfüüdőbe.¹³¹ Mindemellett több alkalommal is katonai díszebédnek adott otthont a füüdő, mint például 1901 szeptemberében. A gőmőri hadgyakorlatok végeztével a vezérkar, élén Pokorny Vilmos táborszernagy kassai hadtestparancsnokkal s a tisztekkel közös díszebédre gyűltek össze a füüdő vendéglőjében, ahol víg poharazás közepette a késő délutáni órákig maradtak.¹³² Katonáság jelenlétét könnyelhetjük el az 1912. évi Anna-bálon is, amelyen a környéken gyakorlatozó tüzértisz-

125 *Rozsnyói Híradó*, 1894. július 29.

126 *Gömör-Kishont*, 1896. augusztus 6.

127 *Rozsnyói Híradó*, 1897. július 4.

128 *Gömör-Kishont*, 1898. július 7.

129 *Gömör*, 1893. július 9.

130 *Csíz jod-brom-forrás-füüdő. Auskunft über jod-brom-quellen-bad Csiz in Oberungarn*. 1902, 58. p.

131 *Gömör-Kishont*, 1910. június 19.; *Gömöri Ujság*, 1910. június 19.

132 *Gömör-Kishont*, 1901. szeptember 15.

tek¹³³ is részt vettek, a király születésnapjának előestéjén, azaz augusztus 17-én, pedig nagyszabású tűzijátékkal kedveskedtek a csízi közönségnek.¹³⁴

A katonaság leginkább az első világháború idején volt jelen a fürdőben, nagyban a honvédtisztai gyógyháznak köszönhetően. Csíz a világégés idején is üzemelt, alkalmazkodva a nehézkes háborús keretekhez. A fürdői részvénytársaság közgyűléseinek háborús időkből fennmaradt jegyzőkönyveiben megtalálható az aktuális viszonyokhoz módosított 1918. évi fürdőidényre kiállított fürdői árjegyzék, melyben a korábbiakhoz képest jelentős árdragítást tapasztalhatunk.¹³⁵ Évadát megtartva május 1-én nyitotta meg kapuit, a fürdővendégek is szép számmal érkeztek Gömörbe, 1915 májusában már csaknem 60 fürdővendég időzött a telepen, 1917 júniusában pedig a létszám meghaladta a 400 főt.¹³⁶ Némi visszaesés a szolgáltatások terén mutatkozott, a három fürdőorvos közül ugyanis Kallós Jenő¹³⁷ és Pazár László a frontra vonultak, előbbi igen gyorsan szerb fogságba esett, utóbbi az északi harctéren küzdött, egyedül a fürdő szolgáltatásban immár 25 éven álló Pazár Andor rendelt az idényben.¹³⁸ A férfikéz hiányára utal az 1917 februárjából fennmaradt hirdetés is, amelyben Csízfürdő igazgatósága a folyó évadra kereskedelmi ismerettel rendelkező tisztviselőnt keresett gépírás és könyvebb irodai munkákhoz.¹³⁹ A fürdő élelmészére a háború alatt az alispáni hivatal kellő gonddal ügyelt, így az ott nyaraló vendégek ellátása – a jegyrendszer dacára – biztosítva volt.¹⁴⁰ Az 1918. évi szezomban már a fürdőtelepen belül is elszaporodott az élelmiszer-uzsora, a kisebb porciók kimérése, a helybeli posta lassúsága és a telepen működő kölcsönkönyvtár bezárása. Mindezek dacára a fürdő a világégés alatt is megtartotta minimum 1000 fős állandó klientúráját.¹⁴¹ A társas események egyaránt a hadiállapotot tükrözték, példának okáért Varsó bevételét említhetjük, melyet parádés kivilágítással és tűzijátékkal ülte meg a fürdőző közönség.¹⁴² Csízfürdő igazgatósága ugyanakkor anyagiakkal is hozzájárult a sebesültek gyógyulásához és a háborús károk helyretételéhez. 1915 októberében a „Gömör Sárosért!” mozgalomba bekapcsolódva 100 koronát ajánlott fel a Gömör megye által építendő, oroszok által lerombolt sárosi falu újjáépítésé-

133 A nevezett év hónapjában Csíz és a környező falvak határában a VI. hadtest tüzérsége többnapos éles harclövészetet tartott, melyet természetesen érdekléssel szemlélte a fürdőben időző – főleg női – klientúra, a gyakorlatok tartama alatt ugyanis Csízben nyert elhelyezést egy egész ütegosztály 3 törzstiszttel, 22 tiszttel és 270 tüzérrrel. *Gömöri Ujság*, 1912. július 28.

134 *Gömöri Ujság*, 1912. augusztus 11.

135 *A Csízi Jód-Bróm Forrás Fürdő Részvénytársaság 1915–1918. évi közgyűléseinek jegyzőkönyvei*. Megtalálhatók Csíz fürdőépületének kiállítótermében.

136 *Gömör-Kishont*, 1917. június 17.

137 Kallós Jenő 1914. december 12-én esett szerb hadifogságba, majd Aranyelovácban kórházi orvosként alkalmazták a szerbek. Következő év október 23-án Krusevácba szállították, hová folyó év november 7-én délben vonultak be a németek s a várost elfoglalván kiszabadították a fogságból. Kallós doktor a nevezett hó 18-án már hazatérhetett Budapestre. *Gömör-Kishont*, 1915. november 21.

138 *Gömör-Kishont*, 1915. május 23.

139 *Gömör-Kishont*, 1917. február 11.

140 *Gömör-Kishont*, 1917. április 29.

141 *Gömör-Kishont*, 1918. július 28.

142 *Gömör-Kishont*, 1915. augusztus 22.

hez,¹⁴³ 1918 nyarán pedig a fürdőben rendezett műkedvelő kabaréból 140 korona összeget adományozott a rimaszombati Vöröskereszt kórházának megsegítésére.¹⁴⁴

Az első világháború előtti békeévekben egy korabeli forrásanyag úgy nyilatkozott a fürdőről, hogy „nehány esztendő multán Csíz a kontinens hírneves gyógyfürdője lesz”.¹⁴⁵ Nos, ha a jövendölés ugyan nem is teljes mértékben fedi a valóságot, de lényegében beigazolódott. Bár a hazai propagandának „köszönhetően” Magyarországon kívül alig ha jutott el híre a kontinens más országaiba, halli párja látogatottságával és jövedelmével sem vehette fel a versenyt, mégis Csízfürdő – egyedüli működő gőmőri fürdőként (!) – mind a mai napig a legkeresettebb gyógyhelyek közé tartozik Szlovákiában.

Irodalom

- Bernáth József 1885. *Die mineralwässer und Badeorte Ungarns auf der 1885er allgemeinen Landes-Ausstellung in Budapest*. Wien.
- Bernath József 1878. *Die Mineralwässer Ungarns*. Wien.
- Bókai Árpád 1895. *Hazai és külföldi ásványvizek és fürdők összehasonlítása*. Füüdőirodalmi Könyvtár. Budapest, Eggenberger-féle könyvkereskedés.
- Boleman István 1884. *A fürdőtan kézikönyve*. Igló, Schmidt József könyvnyomdája.
- Boleman István 1887. *Füüdőtan*. Budapest, Franklin-társulat könyvnyomdája.
- Boleman István 1892. *Magyar gyógyfürdők és ásványvizek*. Budapest, Kiadja a balneológiai egyesület. Mezei Antal nyomdája.
- Borovszky Samu 1904. *Gömör-Kishont vármegye*. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, Apollo.
- Chyzer Kornél 1891 *Néhány újabb fürdőkéről*. Lenyomat az „Orvosi Hetilap” 1891. évfolyamából, Budapest.
- Hankó Vilmos 1902. *Füüdőink. Ásványvizeink*. Budapest, Lampel Róbert cs. és kir. udv. könyvkereskedése.
- Hankó Vilmos–Papp Samu 1907. *A magyar birodalom ásványvizei és fürdőhelyei*. Budapest, A Magyar Balneológiai Egyesület kiadása.
- Hasenfeld Manó 1864. *Eaux minérales de La Hongrie et en particulier eau minérale iodée de Csíz*. Párizs.
- Hohlfeld Lajos 1898. *Füüdői almanach az 1898. évre*. A „Nemzetközi Fürdő-Lapok” kiadóhivatala.
- Hunfalvy János 1867. *Gömör és Kishont leírása*. Pest, Nyomtatott Emich Gustáv nyomdásznál.
- Ilosvai Hugó 1895. *Hol nyaraljunk? Fürdő útmutató egészségesek és betegek számára*. Budapest, Belgráder Zsigmond kiadása.
- Ludwig, Ernst 1890. Die Jodquelle von Csiz in Ungarn. *Wiener klinische Wochenschrift*, 42.
- Preysz Kornél 1894. *Füüdőgyünk haladása 1893-ban*. Füüdőirodalmi Könyvtár. Budapest, Eggenberger-féle könyvkereskedés.
- Sassy János 1898. *Csíz jod- és bromfürdő*. Budapest.
- Vámossy Zoltán–Lenkei V. Dani–Schulhof Vilmos 1913. *Füüdők és források képes ismertetése*. Budapest, Kiadja a Pátria irodalmi vállalat és nyomdai rt.

143 *Gömör-Kishont*, 1915. október 10.

144 *Gömör-Kishont*, 1918. augusztus 11.

145 *Gömör és Kishont vármegyei naptár az 1906. évre*. 1906, 46. p.

ÉVA KERÉNYI

SPA LIFE IN GÖMÖR IN THE 19TH CENTURY, No. 11.

CSÍZFÜRDŐ – A WORLD SPA?!

The deservedly best known and, at the same time, the youngest spa of the Gömör (Gemer) region was situated in the valley of the Rima river, on a hilly countryside protected from winds southeast of Rimaszombat (Rimavská Sobota), in the district of Rimaszécs (Rimavská Seč).

Although the mineral water of the spa had been widely known already from the 1860s, the bathing resort was built relatively late, at the turn of the century. The secret of its lightning fast bloom laid in its unique iodine-bromine mineral water rich in salt, and above all, in its capable, ambitious and modern-minded management. A contemporary source said in the peace years before the First World War that „in a few years, Csíz (today Číž) would be a far-famed spa of the Continent”. Well, even if the prophecy does not fully reflect reality, it has essentially been confirmed that the spa in Číž, as the only (!) spa in Gemer open for the public, has still been one of the most popular health resorts in the country.

A.GERGELY ANDRÁS

A politika antropológiájától a neotörzsiség esélyeiig

A politikai antropológia szótári értelmezésben és az antropológia egyes ágazatait bemutató szakkönyvekben a politikai élet szervezettségi szintjeivel, a jogérvényesüléssel és a társadalmi ellenőrzés sajátos módjaival foglalkozik. Fontosságáról példaképpen James Peoples és Garrick Bailey *Humanity. An Introduction to Cultural Anthropology* című kézikönyvében (1988) a tizenharmadik fejezetet teszi ki a politikai és jogi szerveződések leírása – ami nem jelent tucatrangú érdektelenséget a téma antropológiai fontosságát illetően, csupán azt, hogy amíg az európai közgondolkodásnak, politikatörténetnek alighanem első fejezetei közé kerülne a társadalom politikai-jogi felépítménye, a kulturális antropológia szisztematikus rendszerében jóval előtte szerepelnek olyanok, mint a tudományág természetének, sajátos nézőpontjainak, kutatási módszereinek, a fizikai-biológiai sajátosságoknak, a szociokulturális rendszereknek, rokonsági kapcsolatoknak, vallásnak, gazdaságnak körülírásai.

Aki egyenesen a politikai antropológiai szakkönyveket nyitja föl (Balandier 1967, Easton 1958, Lewellen 1983, Winckler 1970, Clastres 1974), rendszerint a társadalom politikai szervezetének sejtyszerű formáitól az államszintű társadalmakig láthatja föltárva egy-egy társadalom vagy az egyes rendszerek karakterét. Nem mindegy azonban, hogy – akár monografikus művet, akár egy-egy földrész, tájegység vagy politikai berendezkedés aprólékos leírását tartja kezében az olvasó-érdeklődő – mikortájt keletkezett műről van szó. A politikai rendszerek antropológusok általi leírásai ugyanis a 19. század közepétől vagy fél évszázadon át elsősorban az államnélküli társadalmak részletező leírásai voltak, s csak az utóbbi negyedszázadban találkozunk (egyre növekvő számban) olyan művekkel, amelyek a „politikai embert” és közösségi-kommunikációs rítusait immár egyetlen diskurzus-milióben vélik megnevezhetőnek, nem egyfajta besorolásban szerepeltetik. S ez nem pusztán témaválasztás kérdése, hanem sokkal inkább szemléletmódé. Mintha azt mondanám, hogy a tudományág belső fejlődése meghaladta a „termelőerők és termelési viszonyok” átfogó értelmezését és belekezdett a politikuskok és a politikai gondolkodásmódok csoportszintű elemzésébe, vagyis leszállt a „dialektikus és történelmi materializmus” szintjéről a kereszténydemokrata, miépes és szocialista, zöld vagy jobbkios, nőmozgalmár vagy kereszténydemokrata politikusok szimbolikus közlésmódjainak megértési szintjére. Vagy más példával: a kutató meghagyja a politológusoknak, pártvezetőknek, igazgatásjogászoknak vagy PR-fejlesztési tanácsadóknak és hangadó sajtómunkásoknak a választási rendszer szerkezetének és

mechanizmusainak nyomon követését, helyette (s persze a már korábban sok helyütt elkészült elemzések ismeretében) arra figyel inkább, miképpen szimbolizálja a Parlament térbeli zártsága vagy a kormányzat Budavárba költözése a hatalmi „nagyságot” és megközelíthetetlenséget, a migráns-narratíva a nemzetállami bezártságot, vagy az EU pocskondiázása az új egypárturalmi rendszert...

A politikai antropológia – mint rendszerint a legtöbb helyét kereső új tudományág – kölcsönvesz, eloroz, átértelmez más tudományágak által vizsgált területekről olyan kérdéseket, amelyeket azok nem, vagy nem kellőképpen ember-szinten értelmeztek. Ha a tudományág klasszikusainak munkásságát nézzük, azt látjuk, hogy a történeti indíttatású, strukturákat leképező, folyamatjellegű procedúrákat áttekintő, vagy összetársadalmi szerkezetet leíró műveket mára fölváltották a mikrojelenségeket megnevező, de azokat is kiterjedt jelentéskörben értelmező munkák (mintegy fókuszpontváltás ez, a makrojelenségek felől immár a mikrók felé...). Ha most itt nem részletezem a nagy klasszikus antropológiai monográfiák egy-egy fejezetnyi politikai rendszerleírását (például mondjuk hivatkozni lehet Bronislaw Malinowski *Baloma* címen magyarul megjelent kötetére, ahol a trobriandi társadalom gazdaságának és cserepiaci rendszerének százdoldali leírásában mindösszesen hétoldalt találunk a főnöki hatalomról), vagy azt a néhány momentumot, amelyet a húszas-harmincas évek amerikai politológusaitól (Lasswell, Lowie, Laski) „emeltek át” az antropológusok (pl. a döntéshozás, autoritás, erőszak vagy jogintézmények szerepéről), akkor azt láthatjuk, hogy századunk legfontosabb politikai antropológiai kutatásait a negyvenes évektől datálhatjuk. Gyűjteményes kötetükben Meyer Fortes és E. E. Evans-Pritchard a különböző felépítésű afrikai politikai rendszerek rövid leírását kínálják (1940); E. A. Hoebel a komancs indiánok politikai szervezetének intézményesülését (1940) és a cheyenne modellt (1941) kutatja, majd a primitív ember jogi gondolkodásának rendszerét ismerteti a nem nyugati társadalmakban (1964); Fredrik Barth a pakisztáni és afganisztáni képviselői berendezkedést (1959), Edmund Leach Felső-Burma kacsinjainak ciklikus politikai változásait követi nyomon (1954); Max Gluckman két kutatásban is illusztrálja zambiai példákon, hogy nemcsak a nyugati típusú államosodásnak van leképezhető felépítettsége, hanem a látszólag kusza „állam-alattiság” is éppoly racionalitással bír (1965, 1973); Lucy Mair a primitív kormányzás technikáit vizsgálja a preindusztriális Afrikában (1966); Elman Service a hordáktól a törzsfőségekig követi nyomon a politikai rendszerfejlődést (1966); Fried Morton elméleti megközelítésében már az egyenlőség-elvű társadalmaktól az államszintű rétegzettségig vezet végig a politikai társadalmak fejlődését (1967). S így, napjainkhoz közeledvén egyre sokasodik az állam eredetét a „primitív” szerveződésektől követő (Abélès 1990, Bailey 1971, Bohannan 1958, Clastres 1980, Cohen–Service 1978), a független nemzeteken (Balandier 1967, Bailey 1960, Hilda Kuper 1986, H.L.Nieburg 1973, C.S.Kessler 1978) és az összehasonlító gazdaságjogi kölcsönhatásokon át (Katherine S. Newman 1983) a rítusok hatalmáig és az uralkodók rítusaiig (M. J. Aronoff 1980, S. Willenz 1985), vagy a politikai beszédmódok szimbolikus tartományaiig (Murray Edelman 1964, D. E. Apter 1964, Abner Cohen 1974) széles jelentéshorizontot rajzol a tudományág érdeklődési tartománya. Az antropológusok más társadalomkutatókhoz hasonlóan követik „a” politika megnyilvánulási módjait, egyúttal kételkednek is abban, létezik-e „a” politika, merthogy inkább „valami-féle” politikák vannak. Olyanok például, mint az állampolitika, nemzetpolitika, háború-

zás vagy mozgalomtörténet mellett (és „alatt”) megbúvó etnicitáskérdések, kisebbségi identitások, belső határátépítési kísérletek, szociokulturális közlésmódok, szimbolikus befogadási és kirekesztési eljárások, stb.

Ha egyszerűbben kívánnék fogalmazni, áttanácsolnám az olvasót Zentai Violetta kiváló szöveggyűjteményéhez, ahol a bevezető áttekinti a történeti értékű diszciplináris alapokon felépült mai politikai antropológiai gondolkodásmódot, s kifejti, hogy az olvasó nem afféle szövegválogatást tart kezében, „melyet a kulturális antropológia hivatalos eszmetörténete *politikai antropológia* néven ismer”, hanem ezt megkülönbözteti a különböző diszciplinák művelőinek munkásságából kiemelhető (nem elsősorban premodern társadalmakra vonatkozó) értelmezések révén „*a politika antropológiájától*”, vagyis az antropológiai gondolkodásban és azon túl is érvényesülő szemléletmódoktól (Zentai 1997, 9. p.). Egyetértek vele, s magát a kutatható, értelmezhető világot magam is inkább ama felfogásmódok felől nézem, melyeket e kötetben igen jeles nevek (Cassirer, Ricoeur, Turner, Calhoun, Parkin, Garland) reprezentálnak.

Számomra a tudományterület egyik alapdilemmája maradt a Clifford Geertz által (a „sűrű leírás” ürügyén, valamint az „ott lenni, itt írni” problematikájával ugyancsak általa jellemzett, a kutató és a terep viszonyáról) megfogalmazott gondolat, nevezetesen a föl-tárt ismeretanyag értelmezéséről, „fordításáról”, s a kutatott téma mint „szöveg” megértéséről kialakított álláspont védhetősége. Magam is úgy vélem (Geertz igencsak meggyőző érvelése és a kortárs társadalomtudományi gondolkodás mai irányzatainak intenciói alapján), hogy a megértés a megismerésre ajándékképpen következő jelenség, amely nem zárhatja ki a tévedéseket, a későbbi átértelmezések szükségességét, az interpretációk sokféleségét, tehát nem mellőzi a diskurzus-szintű áttekintést, illetve a kultúra és a politikai természetű jelenségek narratíváinak széles horizonton való megjelenítését. Magát az interpretációt tartom ezért a fő feladatnak, s az empirikus kutatásban „begyűjthető” anyagok érzékeny tálalását olyan kötelezettségnek, amelyet az „interjúalanyok” és a kutatói felelősség rónak ránk. Az antropológusok egyik specialitása, hogy forráskutatásaikat nemcsak könyvtárak mélyén vagy történeti-statisztikai anyagok alapján végzik, hanem jóval szívesebben a helyszínen. Ahogyan Geertz írja: nem falvakat, közösségeket kutatnak, hanem falvakban és közösségekben – így amennyiben a bizonyos jelenségekre irányuló figyelem körülhatárolt egységekre vonatkozik, akkor a problémák Marokkóban, Indonéziában és a Jászságban is hasonlóan fognak esetleg minősülni. Mármost, ha adott egy sereg kiváló terepkutatás anyaga, a világ horizontja igen tágas, lehetne minden ismeretlen területről új meg új ismereteket összehordani, s ezzel kiteljesíteni az összegezhető, „univerzális” tudást. Sőt, idővel azonban e fölhalmozott tudás „olvasata”, értelmezése is rangot adhat már a szakembernek. A politikai antropológus számára a terep lehet politikai plakátgyűjtemény, kisebbségi önkormányzati képviselő, vallási szekta vagy határátlépési kísérlet két etnikai kultúra között, a Maugli-történet vagy egy etnocidiumot tetten érő fényképsorozat akár, ebben a kontextusban *mint szöveg olvasandó*, melyet valahol valakik kódoltak, „beírtak” a társadalom kulturális és/vagy politikai működésmódjába. S ha ez az irodalompolitikában tükröződik (mint például a hazai szociográfiai vagy munkásirodalmi irányzatok, vagy a „szocialista realista regények” tájkán), esetleg a zenei szubkulturákban (afro-műfajokban, a rap-divat átvételében, a rai térnyerésében vagy a punk-rock politikai tiltakozásformává válásában), netalán a néprajzi-antropológiai dokumentumfil-

mezésben, az mind-mind épp oly „politikai” lehet, mint a politikusok imázs-alakítási és kommunikációs stratégiái vagy a kelet-európai átmenetek idején az europolitikai orientációváltás jelentősége Moszkva felől Brüsszel felé...

A politikai antropológia mint a társadalmi diskurzusszintek elemzésére alkalmas eszköz alapvetően veti fel a kérdést: szabad-e a társadalmi egyedek elbeszélte és történésként értelmezhető folyamatát „beszédeseményként” olvasni? Lehet-e egyáltalán a politikai antropológia megfigyelési és értelmezési eszköztárát olyan esetekre alkalmazni, amelyekben a geertzi „szöveg” a kultúra megjelenésmódjaként, s az interpretáció mint „szövegolvasás” fogalmazódik meg? Ha így tekintem tárgyunkat, akkor alapkérdés marad az *értelmezés síkjainak* és az interpretációk érvényességének az a problematikája, amelyet az étikus és émikus elemzések egyaránt fölvetnek. Az étikus (eredetileg mint a generatív grammatika „fonétikus” síkja, vagyis formai-alaki sajátosságok tartománya), s az émikus (ami ugyanebben a közegben a „fonémikus”, vagyis értelmezhető üzenetet, a tartalmat hordozó) egyaránt a föltárt-megismert valóság „mondott”-ját, a beszéd „noémáját” (gondolatát, tartalmát, velejét) közvetíti (Geertz 1997, 729–730. p.). S ahhoz, hogy egy politikai hangoltságú vagy jelentésszerű esemény (történes, jelkép, program, gesztus, mítosz, rítus) üzenetét értelmezhesük, a megfigyelés–feljegyzés–elemzés folyamata nem választható külön, ezek a tudás keresésében nem elkülöníthetőek. Nem is beszélve arról, hogy a politikai antropológiai kutatásban sem a társadalmi (köz- vagy magán)beszéd lejegyzése a megismerés egyetlen *tartalma*, hanem a közölt, megvallott, megmutatkozó, rejtőzködő fogalmi tények rekonstrukciója, beágyazottságukból kiemelten nem kezelhető „jelentéskristályok” kulturális építménye sokkal inkább. Ekként pedig nem lehet egyetlen világnézetek közt őseredeti tartalmakként, a „tudomány” elszíntelenítő eszközeivel megragadható „valóságként” beszélni róla. Hanem be kell vallani, hogy „tudományos objektivitásról”, „operativitásról” vagy a maguk adatszerűségében feldolgozható és „operacionalizálható” tényekről beszélni a politikai antropológia esetében (is) nagyképű túlzás. „A kulturális elemzés jelentések találgatása (vagy annak kellene lennie), a találgatások értékelése és magyarázó következtetések levonása a helyesebb találgatásokból – nem a jelentés világának felfedezése és testetlen tájainak feltérképezése” – írja Geertz (1997, 716–732. p.). Az értelmező éppen a saját kreativitását, szemléleti eredetiségét, alkotói invencióit használhatja célszerűen, ha a társadalmi „beszéd folyamatot” értelmezi, s megpróbálja kiszabadítani a jelentéseket az esetlegesség körülményei közül (de azoktól nem függetlenül), tanulmányozható formában rögzíti és elfogadja, hogy a saját „mikroszkopikus” szintű megfigyelései csak esetlegesen lesznek alkalmassá a tágabb összefüggések, a kiterjesztés, vagyis az általánosítás szintjén. De ettől még nem kevésbé tudományosak, hitelesek, érvényesek... – csak „relativizált” jelentésterük körül mindig ott kell legyen a folyamat, a szereplők, a vonzások és taszítások, értelmezések és ráérzések sokágú hálózata is.

Mind a terep, mind az interpretáció tehát az értelmezésmód révén nyilatkozik meg, s a kutató maga inkább a „fordítást” végzi, akárha tallenszik, nuerek vagy szwáziföldiek beszédmódját közvetítené. Az interpretatív megformálás így a legkevésbé sem mellőzheti a kutató személyiségét, annál is kevésbé, mert például a szimbólumok nem adatok, így a kutatási információk – mint a folyamatok fix pontjai – nem vizsgálhatók sem kvantitatív terminusokban, sem összehasonlítások nélkül, sem számszerűségükben nem tükröződik a racionális cselekvés melletti-mögötti viselkedéstartalmak lényege. A

szimbólumok természetesen a durva politikai erőszak „mögött” vannak, de ettől még az anyagi erőforrások, csoport- és településszintű erőmegosztás szerves részei – s ekként a politikai folyamatok megértéséhez nélkülözhetetlenek is. Egyes kutatók szerint a szimbolikus diskurzusok a struktúrákban rejlő mélyebb politikai tevékenységek pusztá „díszei”. Mások esküsznek arra, hogy nincs is politika a szimbolizációs szertartások, rítusok nélkül. Megint mások azonban e kettő között egyensúlyt tartva úgy gondolják (s hozzám ők állnak közelebb), hogy akár a primitív társadalmak (sokszor bonyolult) rituális rendjét, térbeli szervezettségét és vertikális rétegződését tekintjük, akár a modern ipari demokráciák (látszólag) sokrétűen rétegzett, de belülről éppúgy konfliktusokból építkező rendszereit nézzük, mindenütt a szimbólumok igencsak erős szerepére lelünk... – legfőleg nem értjük meg igazán jelentéseiket, szűkebben vagy általánosságokban értelmezzük tartalmaikat, vagy leszűkítjük határterüket a kutatás összegzé- se kedvéért.

Az ember hajlamos civil polgárként az államot, a pártokat, a kormányt (rövidebben: a politikai intézményeket) kemény entitások formájában „megtestesíteni”, miképp a nemzet is (Anderson 1983). De nem könnyen mereng el azon, amire Michael Walzer figyelmeztet: „Az állam láthatatlan; meg kell személyesíteni, hogy látható legyen, szimbolizálni kell, hogy szeretni lehessen, el kell képzelni, hogy felfogható legyen” (Walzer 1967, 194. p.). Ahol tehát a politikát nem fizikai objektumként kezelik, de nem is afféle „égi tüneményként”, s az emberek nem pusztán a politikai piac fogyasztói vagy főállású haszonélvezői, ott az erők és kényszerek eszköztárában fölöttébb komoly szerepe van a jelképes konstrukcióknak. Amit az eszmék „tükröznek”, amit a politikai mező kisajátít magának, amiről konszenzus vagy törvény születik a politikai alkudozások platformján, ott jelen vannak ugyan valóságos tárgyak, értékek, erőviszonyok, akaratok, normák, hívságok vagy hitványságok is akár – de ki merné állítani, hogy morális jelképek, jelentésadási produkciók, definíciós küzdelmek nincsenek jelen legalább olyan súllyal ugyanott (hogy csak hevenyészve kapkodjak elő néhányat a legáltalánosabb tüneményekből). S midőn például De Gaulle elnök a Champs-Élysées diadalívétől a rokonszenvező tömegek élén és sorfala közt a Concorde felé vonul, abban ott rejlik a történelmi misszió, a hősöktől a hatalom központjai felé ívelő jelképes mozgásirány is: visszaszerztük, ami a miénk, bevonulunk jussunkba, köröttünk a nép s minden igaz lélek... Mitterrand elnök pedig épp ellenkezőleg: a Panthéon felé veszi első útját, tisztelegni a nemzet nagyjai előtt, s évente egyszer ugyanazt a sziklát mássza meg solutréi kirándulásán, ahol a jövőbe révedt annakidején, politikai karrierje kiindulópontján, s ugyanitt évente mutatva meg erejét, emlékező bátorságát, hűségét a „szülőföldhöz”, az őt hatalomba segítőkhez, a csúcson ismét messzire elmereng a rituálé részeként, hogy azután válogatott bennfenteseknek elmesélje jövőképét és esetleges terveit – melyek azután esztendőn belül kőkemény változások előképeinek minősülnek... (bővebben lásd Abélès 1990).

Nem véletlen mindezért, hogy a politikával kapcsolatos antropológiai mintavételek legfőképp a jelképhordozó objektívációkat fejtik meg egyre nagyobb vehemenciával. Az antropológus, amikor nem tud vagy nem akar ötezer mérföldet utazni, hogy „megszámolja, hány macska él Zanzibáron”, egyszerűen kinéz az ablakon és témáját a saját társadalmában is rögvést éppúgy megleli. A saját társadalom komplexitása éppúgy „fordításra”, értelmezésre szorul, a megismerés–megértés–értelmezés hármassága ott is és

itt is csak bizonyos térbeli-mozgási könnyebbséget jelent. A politikát antropológiai eszközökkel, antropológusi szemüvegen át értelmezni viszont „úgy általában” nem lehet. Lehet viszont azt megfigyelni, miként termelődik az államiság mentén a nemzetgondolat, miről árulkodik viselkedésminták és magatartások szocializációs folyamata a különböző térségekben, hogyan formálódik a rejtett presszió a „köz” szolgálati médiák világában, miképp jönnek és léteznek ugyanabban a térben külföldiek, menekültek, marginalizáltak a kulturális cserefolyamatok közegében, vagy hogyan konstruálnak a népek s hatalmak ünnepeket és építenek föl elhalt identitástudatokat, formálnak nyelvi rítusokat, átfogalmazznak szabadsághatárokat, kialakítanak határátlépési megoldásokat az egyes kultúrák között, kizárnak és befogadnak ezt vagy azt, megneveznek vagy sejtetnek ellenséget és vetélytársat, jelentést adnak munkának és testhasználatnak, nemi szerepeknek és épületdíszeknek, mentálisan gyarmatosítanak és morálisan háborúznak, satöbbi. A politikai etnográfus is épp úgy tesz, ahogy a keszkenőgyűjtő: feljegyez, leír, követi a társadalmi párbeszéd politikai jelentésváltozásait, ismételhetővé teszi azt, ami az előfordulásának pillanatát követően már alig visszakereshető: a kultúra (és benne a politika, ideológia, elnyomás, kiegyezés stb.) jelentésteli struktúrák kiválasztására alkalmas, s ennek nyilvános voltát tetten érni már az elvégzendő munka első fele. Ahogy Geertz írja: „kijönni valakikkel”, megtalálni a személyes alaphangot saját társadalmunk bennszülöttjeivel, s ha megérteni véljük, amit közöltek, akkor ezt továbbadva bővíthetjük az emberi tudás és beszéd világát... – ennél merészebbet kutató csak akkor remélhet, ha rögtön Tudományt akar fabrikálni mindebből. Az elemzés azonban aligha lehet a „feltárt” fogalmi „tények” közlése, hiszen a csak részben megismert, töredékeiben megértett jelentéskristályokat előadni, azokat beágyazottságukból kiemelni és egyetemes világnézetek közt tárgyalni nemes produkció lehet ugyan, de találgatásnál aligha érhet többet (Geertz 1997, 727–730. p.). Az „objektív” tudás is lehet művi, viszont a „verifikáció” erős túlzás a puha tudományokban: a kutató épp azt kell tisztázza, mi történik a szokatlan cselekedetekben, az általánosan belüli specifikusban, a tömegben belüli csoportban és csoporton belüli egyéneken. Az aprólékosan („sűrűn”) leírt tapasztalatok tömegére épülő tudományos képzelet adja a kutatás értékét, a tudás koherenciáját, a „meg-” vagy „elértés” jelentőségét és lehetőségét is. Így a leírás mások által is használható lesz majd, ha az antropológus munkája a társadalmi „jelentésgörbe” kinyomozásából és megfigyelhető formában történő rögzítéséből áll. Az antropológus „adata” nem több és nem kevesebb „eredmény”, hanem egy újabb világgal többhöz segít, amelyről így, ezáltal hallunk. Egy másik világ üzenete, melyből további értelmezések táplálkozhatnak, s például aktualitást, konkrét tartalmat adhatnak azoknak a „gigantikus fogalmaknak”, amilyenek a „modernizáció”, „legitimáció”, „integráció”, „konfliktus”, „struktúra”, hogy azután nem csupán róluk gondolkozunk, hanem velük is (Geertz 1997, 734. p.).

A mikroszkopikus nagyságú jelenségekre irányított politikai antropológiai figyelem segíthet fölismerni, hogy politikai és társadalmi cselekedeteink önmagukat is értelmezik, kölcsönhatásban is állnak, átmeneteket is alkotnak egyszerűbb és komplexebb jelentésteretek között, s néha analógiákkal is szolgálnak. Jack McIver Weatherford amerikai antropológus (mint a szenátusi szakmai tanácsadó testület tagja) megfigyelte a Capitolium magasában zajló politikai küzdelmeket, összehasonlítva azokat a törzsi szinten folyó hatalommegosztási gyakorlattal: kötete (*Tribes on the Hill*, 1981) kicsit

poénosan, de igen finom iróniával fricskázza meg a világ első nagyhatalmának törzsi jellegű szervezettségét... Hasonképpen járt el Marc Abélès az Európai Unió brüsszeli „törzsének” elemzése révén, vagy Michel Maffesoli a visszatörzsiesség politikafilozófiai tényanyagát áttekintve... S aki a kortárs politológiai elemzések korporatizmus-problematikájában nem látja meg évszázadunk „tribalizációs” átfurmálódását, az esetleg már szükségtelenül belemerevedett a „thodományos” magaslatokon kínáló egyértelműségekbe... Egészségére.

Minthogy pedig a politikai antropológia talán legfőképpen a sokértelműségek kedvelője, a „magaslesről” áttekintett társadalmak, a „logosz” magasságából megformált politikai körképek méltán elkerülik érdemi figyelmét. Új, izgalmas, reflexív eszköz mivolta pedig az Emberről való tudás, a cselekvő-politizáló emberlét természetrajzáról és kommunikatív szféráiról árulnak el mind többet és többet...

Irodalom

- Abélès, Marc 1990. *Anthropologie de l'État*. Paris, Armand Colin. /Magyarul: *Az állam antropológiája*. Századvég, Budapest, 2007./
- Anderson, Benedict 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, Verso.
- Apter, David E. (ed.) 1964. *Ideology and Discontent*. New York, Free Press.
- Aronoff, Myron J. (ed.) 1980. *Ideology and Politics, Political Anthropology I-II*. New Brunswick, Transaction.
- Bailey, Frederick George 1960. *Tribe, Caste and Nation*. Manchester.
- Bailey, Frederick George 1965. Decisions by Consensus in Councils and Committees. In: *Political Systems and Distribution of Power*. London.
- Bailey, Frederick George 1969. *Stratagems and Spoils*. Oxford. /Franciaul: 1971. *Les règles du jeu politique*. Paris./
- Balandier, Georges 1967. *Anthropologie politique*. P.U.F., Paris.
- Balandier, Georges 1972. *Political Anthropology*. Penguin Books.
- Banton, Michael (ed.) 1965. *Political Systems and the Distribution of Power*. London, Tavistock.
- Barth, Fredrik 1959. *Political Leadership among Swat Pathans*. London, Athlone.
- Bohannon, Laura 1958. Political aspects of Tiv social organisation. In Middleton, J.-Tait, D. (eds.) *Tribes without rulers*. London.
- Clastres, Pierre 1962. Echange et pouvoir: philosophie de la chefferie indienne. *L'Homme*, vol. 3. no. 1.
- Clastres, Pierre 1974. *La société contre l'Etat*. Paris, Editions de Minuit.
- Clastres, Pierre 1980. *Recherches d'anthropologie politique*. Paris, Le Seuil.
- Cohen, Ronald–Service, Elman R. (eds.) 1978. *Origins of the State: The Anthropology of Political Evolution*. Philadelphia, Institute for the Study of Human Issues.
- Cohen, Ronald 1969. Anthropology and Political Science: Courtship or Marriage? In Lipset, S. M. (ed.) *Politics and Political Sciences*. New York, Oxford University Press.
- Easton, David 1958. Political Anthropology. In Siegel, B.J. ed. *Biennial Review of Anthropology*, 210–262. p.
- Easton, David 1953. *The Political System; An Inquiry into the State of Political Science*. New York, A. Knopf Inc.
- Edelman, Murray 1964. *The Symbolic Uses of Politics*. Urbana, University of Illinois Press.
- Fortes, Meyer–Evans-Pritchard, Edward Evan (eds.) 1940. *African Political Systems*. London, Oxford University Press. /Franciaul: *Systèmes politiques africaines*. Paris, 1964./

- Geertz, Clifford A sűrű leírás. 1994. In *Az értelmezés hatalma*. Századvég- Budapest, Osiris. Valamint In Bohannon, P.–Glazer, M. 1997. *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, Panem, 716–736. p.
- A.Gergely András 1996. *Politikai antropológia*. (Bevezető egy tantárgyhoz...) Budapest, MTA PTI Etnoregionális munkafüzetek, No. 8.
- Gluckman, Max 1963. *Order and Rebellion in Tribal Africa*. London, Cohen and West.
- Gluckman, Max 1965. *Politics, Law and Ritual in Tribal Society*. Oxford, Blacwell.
- Gluckman, Max 1965. *The Ideas in Barotse Jurisprudence*. Manchester, Manchester University Press.
- Gluckman, Max 1973. *The Judicial Process among the Barotse*. Manchester, Manchester University Press.
- Gombár Csaba 1984. A politikai antropológiáról. In *Egy állampolgár gondolatai*. Kossuth, 215–229. p.
- Hoebel, E. Adamson–Llewellyn, Karl 1941. *The Cheyenne Way*. Norman, University of Oklahoma Press.
- Hoebel, E. Adamson 1964. *The Law in Primitive Man*. Cambridge, Harvard University Press.
- Hoebel, E. Adamson 1940. *The Political Organisation and Law-Ways of the Comanche Indians*. American Anthropological Association, Memoir 54.
- Kertzer, David I. 1988. *Ritual, Politics and Power*. New Haven, Yale University Press.
- Kessler, C. S. 1978. *Islam and Politics in a Malay State*. Ithaca, Cornell University Press.
- Kuper, Hilda 1947. *An African Aristocracy. Rank among the Swazi*. London, Oxford University Press.
- Kuper, Hilda 1986. *The Swazi: A South African Kingdom*. New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Lasswell, Harold D. 1936. *Who Gets, What, When, How?* New York–London, Whittlesey House.
- Leach, Edmund 1954. *Political Systems of Highland Burma*. Boston, Beacon.
- Lewellen, Ted C. 1983. *Political Anthropology. An Introduction*. Massachusetts, Bergin and Garvey.
- Mair, Lucy 1966. *Primitive Government*. Baltimore, Penguin.
- Malinowski, Bronislaw 1972. *Baloma. Válogatott írások*. Budapest, Gondolat.
- Morton, Fried 1967. *The Evolution of Political Society*. New York, Random House.
- Newman, Katherine 1983. *S. Law and Economic Organisation: A Comparative Study of Pre-Industrial Societies*. Cambridge, University Press.
- Nieburg, H. L. 1973. *Culture Storm: Politics and the Ritual Order*. New York, St. Martin Press.
- Peoples, James–Bailey, Garrick 1988. *Humanity. An Introduction to Cultural Anthropology*. St. Paul–New York, West Publishing Company.
- Service, Elman 1975. *Origins of State and Civilization: The Processes of Cultural Evolution*. New York, W.W. Norton.
- Service, Elman 1966. *Primitive Social Organisation: An Evolutionary Perspective*. New York, Random House.
- Walzer, Michael 1967. On the role of symbolism in political thought. *Political Science Quarterly*.
- Weatherford, Jack McIver 1981. *Tribes on the Hill*. New York, Rawson, Wade. /Magyarul: Törzsek a dombon. Az Egyesült Államok Kongresszusa: rítus és valóság. Budapest, Századvég, 2005./
- Willenz, Sean (ed.) 1985. *Rites of Power*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Winckler, Edwin A. 1970. Political Anthropology. In Siegel, Bernard J. (ed) *Biennial Review of Anthropology*, Stanford.
- Zentai Violetta 1997. *Politikai antropológia*. Budapest, Osiris, Szemeszter sorozat.

VATAŠČIN PÉTER

Jelenkori migrációs trendek és áramlások Délkelet-Európa területén

Aligha tűnik kétségesnek, hogy napjainkban a migrációkutatások rendkívüli fellendülésének lehetünk tanúi, különös tekintettel a kényszermigráció jelenségére. A 2015-ben kicsúcsosodó migrációs, ill. migrációpolitikai válság nyomán Európa-szerte tematikus konferenciákról szerezhetnek tudomást az érdeklődők, folyamatosan szaporodik a publikációk száma, új kutatási projektek és együttműködések indultak el. Megfelelő a tudománytörténeti pillanat tehát ahhoz, hogy a társadalommal foglalkozó tudományok kutatói – akik a zágrábi konferencia esetében a szociológia, kulturális antropológia, politológia, demográfia, statisztika és társadalomföldrajz területéről érkeztek – összegezzék, vagy legalábbis megosszák egymás között eddigi tudásukat, meglátásaikat, amely Délkelet-Európában mind a múlt, mind a jelen szempontjából fontos feladat. A balkáni térség története eleve rendkívül mozgalmas a népességmozgások tekintetében, napjainkban pedig a menedékkeresők és irreguláris migránsok egyik legfőbb Európába vezető útvonala is erre halad át. Minden adott volt tehát a horvát fővárosban 2016. november 10. és 11-én tartott konferenciához, amelyet a Zágrábi Egyetem Etnológia és Kulturális Antropológia Tanszéke szervezett együtt az ugyancsak a Száva-parti városban székelő Migráció és Etnikai Tanulmányok Intézetével. Kilenc szekcióban összesen 37 előadás hangzott el angol nyelven 51 előadó részvételével. Érdekes adalék, hogy a kutatók származási helye alapján világosan kitűnt, hogy a balkáni országok jelenségeit – habár a felhívás valóban nemzetközi volt – a régióbeli szakemberek vizsgálják leginkább, ennek megfelelően a résztvevők több mint fele Horvátországból, Szlovéniából és Szerbiából érkezett. Megkockáztatható, hogy a térség ugyan rendkívüli nemzetközi jelentőséggel bír a migrációs folyamatok tekintetében, a lokális jelenségekkel mégis inkább még csak kivételesen foglalkoznak Európa más részéből érkező kutatók.

A nyitószekció megkerülhetetlen elméleti kérdésekről szólt mind a kvantitatív, mind a kvalitatív kutatások tükrében, és sokkal inkább a problémák vázolása került előtérbe, míg – egyelőre – kevesebb szó esett a lehetséges kiutakról. SIMONA KUTI (Zágráb) és SAŠA BOŽIĆ (Zadar) párosa a transznacionális migráció innovatívabb és pontosabb fogalmi megragadásáról értekezett. Nézetük szerint a „transznacionális társadalmi terek” terminussal lehetne visszatérni a jelenség egyöntetű és világos kutatásához, mivel az elmúlt másfél évtizedben túlságosan széttartóvá váltak a vizsgálatok során alkalmazott elméleti keretek. SANJA ČUKUT KRILIĆ, DUŠKA KNEŽEVIĆ HOČEVAR, SIMONA ZAVRATNIK (mindannyian Ljubljana) a migrációs statisztikák nemzetközi összehasonlításának problematikáját bontották ki számos érzékletes példán keresztül, rámutatva arra, hogy a statisztikai mintavételek különbségei mélyen az adott ország és migrációs folyamat sajátosságai-

ban gyökereznek, amelyek viszont roppant módon megnehezítik a nemzetközi migráció összehasonlító statisztikai vizsgálatát. MAJA POVZRANOVIĆ FRYKMAN (Malmö) képviselte elsőként a kulturális antropológiai/etnológiai szempontot, hogyan a „agyelszívás/agszerzés” egyszerű értelmezési dimenzióján túllépve egy sokkal holisztikusabb értelmezési keretben tett javaslatot a magasan képzett munkaerő országok közti mozgásának interpretálására. Meglátása szerint számos szociokulturális, politikai és egyéni mozzanat az, amelyet nem látunk még tisztán ebben a kérdéskörben, és ezzel kapcsolatban a „jólétre” (well-being), illetve a személyes migrációs tapasztalatra való szorosabb fókuszot szorgalmazott.

Az ezt követő szekciók először a 2015-ben kezdődő válság helyi aspektusaira összpontosítottak, sokszor erőteljes módon kritizálva több ország menekült- és migrációpolitikai lépéseit. LUCIE BACON (Poitiers–Marseille–Szarajevó) és MORGANE DUJMOVIĆ (Marseille–Zágráb) a társadalomföldrajz és a kulturális antropológia határmezsgyéjén mozgó érdekesítő, a szerb–horvát államhatáron folytatott terepmunka alapján kritikai felhangokkal beszéltek az ún. „migrációs korridorról”, amely alatt a hatósági ellenőrzési törekvés megtestesülését látták. Empirikus anyagukban ezt a „hivatalos” erőfeszítést szembesítették alanyaik tapasztalataival és elképzeléseivel – gyakorlatilag a formális-informális értelmezési dimenzió mentén –, amelyeket a migráció biztonságközpontú kezelésével szembeni ellenállásként jellemeztek. DUŠKO PETROVIĆ (Zágráb) ehhez a témához önkéntelenül is kapcsolódva, és szintén antropológiai – a Slavonski Brodban található gyűjtőtáborban végzett – terepmunkára alapozva beszélt arról, amit ő „speciális humanitárius térnek” nevezett. Ez az ő – az előbbihez hasonlóan ugyancsak kritikai indíttatású – meglátásában egy teljes ellenőrzésre törekvő tér, amelyben az állami hatalom az országterületen létrehozott „láthatatlan térnek” köszönhetően „proto-totalitáriusként” jellemezte. Az aktuális krízis afrikai és ázsiai származású csoportjaira közvetve vagy közvetlenül vonatkozó előadások mellett LJUPKA MANDIĆ (Újvidék) volt az, aki egy Szerbián kívül kevésbé látható, Belgrád számára viszont számos külpolitikai gondot okozó problémakörre fókuszált: az nyugat-európai országokban menedékkérelmet kérő, majd azokból visszatoloncolt romák esetére. Empirikus szociológiai anyagából arra a megállapításra jutott, hogy a roma adatközlők rövid külföldi tartózkodásuk esetében sem tudtak lényegesen változtatni periférikus társadalmi helyzetükön, ami a migrációpolitikai mechanizmusokkal szembeni kiszolgáltatottságukat illeti – a társadalmi kirekesztettségük strukturális háttere mindvégig változatlan volt.

Közhelyszámba megy, hogy Európán belül a második világhéget követően a délszláv háborúk jártak a legnagyobb néptömegeket megmozgató erővel, így elkerülhetetlen volt, hogy a konferencián ne legyen szó erről a témáról is. Érdekes megjegyezni, hogy országonként és tudományonként meglehetősen nagy eltérések mutatkoznak abban, hogy mit és mennyit tudunk erről a folyamatról akár a konfliktusok idejét, akár jelenkor kihatásait tekintve. Az első ilyen indíttatású szekció a sarajevói Foundation for Women’s Empowerment Bosnia and Hercegovina nevű szervezet Szerbiában, Boszniában és Koszovón végzett kétéves kutatása volt, amelyet a projektben részt vevő öt kutató mutatott be. Vizsgálódásuk fókuszát azokra a nőkre – pontosabban azok életvezetési stratégiáira és személyes tapasztalataira – irányították, akik a háborúk miatt elhagyni kényszerültek a lakhelyeiket. LJILJANA ĐAJIĆ (Belgrád) szolgáltatta az első esettanulmányt egy olyan szerémségi faluból, amelyben nagyrészt horvátországi és bosz-

niai menekültek telepedtek le. E csoporton belül a nők szerepét kutatta, megállapítva, hogy szüntelenül „mások” elvárásainak, illetve patriarchális mintáknak kell megfelelniük. A meggyőző módon előadott empirikus anyagból az is kiderült, hogy ezeket a körülményeket tovább bonyolítják a háborús migráció mindmáig tartó pszichológiai hatásai, ezért a kutatások és segítségnyújtások során külön figyelmet kéne szentelni a nők sajátos helyzetére. Mindehhez hasznos módon kapcsolódott ANELA HASANAGIĆ (Szarajevó) 230-as mintát felölelő boszniai, több kvantitatív módszert ötvöző kutatása, amelynek az egyik figyelemre méltó tanulsága az volt, hogy a háború és az új életkörülmények nyomása ellenére, ők saját magukat mégis mentális egészségesnek tartják, a leginkább kockázatonövelő tényezők pedig azok, ha valaki nő, illetve „országban belül a lakhelyét elhagyni kényszerülő személy” (‘nternally displaced person).

A bevándorlók integrációja témakörben javarészt a horvátországi gyakorlatokról volt szó. DRAGAN BAGIĆ (Zágráb) és MARKO VALENTA (Trondheim) a 2011-es horvát népszámlálás adatait használva arra keresték a választ, hogy mekkora a különbség a Horvátországban élő, a népesség több mint 13%-át kitevő, és túlnyomó részben horvát nemzetiségű bevándorlók, valamint az ország allochton lakossága között. Az adatsorok szerint ugyan vannak szembetűnőbb különbségek a két csoport között (pl. az immigránsoknál kissé magasabb a munkanélküliségi arány), de ezek nem jeleznek mély szakadékokat, ami még nem jelenti azt, hogy a különböző vizsgálódások ne kezelhetnék a bevándorlókat valamilyen értelemben különálló népességként. JADRANKA ĐORĐEVIĆ CRNOBRNJA (Belgrád) egy kevésbé ismert balkáni népcsoport, az eredetileg Koszovó délnyugati részén élő muszlim, ugyanakkor délszláv nyelvet beszélő goranik szerbiai integrációjáról értekezett. Az előadó a főként Belgrádban élő etnikai csoport új környezetéhez való alkalmazkodásáról adott egy általános képet, rávilágítva például a nők alkalmazkodási stratégiáinak generációi közti különbségeire.

A második napot négy szekció töltötte ki, amelyek tematikusan némiképp vegyesebb képet nyújtottak. Az első előadások között szerepelt DUNJA POLETI ČOŠIĆ (Belgrád) kvantitatív szociológiai kutatása, amely történeti visszatekintés terén is meggyőzően mutatta, hogy ugyan a nemi különbségek mérséklődtek a nemzetközi migráció esetében, a nők ezen a téren általánosságban azonban még mindig kevésbé mobilak, mint a férfiak, jóllehet a belföldi lakhelyváltoztatás esetében nem szembesülnek komolyabb akadályokkal.

MARTA STOJIĆ MITROVIĆ (Belgrád) prezentációja volt az egyik, amely a második napon a jelenbeli migrációs válságról értekezett, mégpedig alapos elméleti igényességgel. A kutató jól láthatóan folyamatosan monitorozza a menedékkeresőkről és irreguláris migránsokról szóló közbeszédet, és egyebek mellett arra hívta fel a figyelmet, hogy az európai emberek nemzetisége és szakmaisága esetenként mintegy természetes módon magának követeli a domináns valóságértelmezést. „Szisztematikus erőszakként” jellemezte ezt a jelenséget, amely jól érezhetően nagyban akadályozza a mindenkori migrációs problémák kezelését. A rövid időkeretek miatt Mitrović inkább csak az elméleti megállapítások pontos kifejtésére törekedett, nem volt ideje mélyebb empirikus megfigyelések bemutatására, noha ez semmivel sem csökkentette meglátásainak fontosságát.

Az állampolgárság kérdéskörében MINA HRISTOVA (Szófia) kutatása egészen különleges példát jelenthet az egyszerűsített honosítással foglalkozó magyar kutatók számára, ugyanis azt vizsgálta, hogy a bolgár állampolgársághoz etnikai alapon jutó macedónok

mire használják az új uniós útlevelüket. Mint kiderült, elsősorban a nyugat-európai munkavállalás és a Macedóniából való végleges elköltözés a fő céljuk úgy, hogy közben pragmatikus módon a hivatalos procedúra során számos módon hitet tesznek bolgárságuk mellett. Ezek a példák mindenképpen jó párhuzamként szolgálhatnak a kárpátaljai és vajdasági kettős állampolgárok megélhetési és migrációs stratégiáival való összehasonlításban.

Nem maradtak említés nélkül a horvát emigránsok, és ennek köszönhetően a nyugat-európai munkavállalás kérdése sem, amelyekről PETRA KELEMEN (Zágráb) mutatott be egy narratívák elemzésére épülő németországi esettanulmányt. A horvát antropológus az adatközlők általános elképzeléseit ragadta meg a „normális” és a „beteljesítő” életről Németország és Horvátország értelmezései közti különbségek és feszültségek segítségével. E kutatás példáján keresztül mindenképpen fel kell vetni a regionális összehasonlító tanulmányok szükségességét, hiszen akár magyarországi, akár szlovákiai kutatók számára – lévén a Nyugat-Európába irányuló migráció ezekben az országokban is kardinális téma – is fontos referenciapontok lehetnek.

Az egyik utolsó előadóként JASNA ČAPO (Zágráb) olyan horvátországi bevándorlók esetét mutatta be, akik javarészt párkapcsolati okok miatt telepedtek le Zágrábban. Habár számbeli arányukat tekintve ezek az emberek gyakorlatilag láthatatlanok, társadalmi súlyuk pedig alig van, Zágrábhoz való viszonyuk, valamint a társadalmi valóságról alkotott képük mégis hasznos adalékokkal szolgál a magányosan vagy kis csoportokban alkalmazkodó migránsok kérdéskörében. A bemutatott anyag valójában nem szolt másról, mint a sztereotípiák és a narratívák rendszeréről, ami nem tűnik első pillantásra különleges törekvésnek, azonban a antropológia és az etnológia mikro kutatásainak mindig van egy életközeli aspektusa, amely ebben az esetben is jól megmutatkozott.

Összességében egy rendkívül sokoldalú konferenciáról számolhatunk be, amely számos módon gondolatébresztő is volt. Az előadások, valamint a minden szekciót követő viták alapján talán két lényeges tanulságot mindenképpen érdemes kiemelni. Először is nyilvánvaló, hogy számos alapfogalmat és definíciót újra kell gondolni köszönhetően elsősorban annak a fogalmi bizonytalanságnak és harcnak, amely a közvéleményben övezi a „menekült” és „migráns” kifejezéseket. Másfelől nélkülözhetetlen a különböző migrációfajták alulnézetének jobb és mélyebb, az antropológiai és néprajzi terepmunkákra épülő kutatása, különösen a kényszermigráció esetében, pontosan megragadva a menedékkeresők és irreguláris migránsok szempontjait, elképzeléseit. A konferencia anyagának egy része hozzáférhetővé válik majd az érdeklődők számára, ugyanis 2017 folyamán egy angol nyelvű tanulmánykötet kiadását tervezik a szervezők.

Klamár Zoltán: Kanizsai mindennapok. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2016, 75 p.*

Egyszer, valamilyen nyilvános felolvasóesten vagy min, Geszti Péter azzal ment a színpadra, hogy ő nem a szavak embere, mondandóját ezért leírta, s most fölolvassa. Utána Esterházy Péter következett, aki viszont azzal kezdte, hogy ő ellenben a szavak embere, ezért mondandóját leírta, s most fölolvassa. Én meg, nyomukban, úgy érzem, szintén a szavak embere vagyok, ezért közlendőmet leírtam, itt is szorongatom a markomban (afféle biztonsági tartalékként), de ha megengedik, mégsem olvasom föl, hanem valami ilyesmiről beszélni szeretnék. Így szándékoztam kezdeni ma esti mondandómat, de miután tényleg leírtam, úgy gondoltam, mégiscsak jobb lesz, ha felolvasom. Egyrészt, ha már ilyen szépen kitaláltam, nem szeretnék semmit kifelejteni, másrészt meg azt is jó lenne elkerülni, hogy a közben eszembe jutó balgaságokkal terheljem Önöket. Folytatom szóval (méltatlan utódként) a nagy elődök példáját és – olvasok!

Kezemben (a másik kezemben) itt van Klamár Zoltánnak ez az, első ránézésre szerény küllemű, ha úgy tetszik zsillett-pengényi könyve (ide magyarázatként: egyik közös barátunk, B. Kovács István szokta egyetemista korunkba emlegetni, hogy egyszer majd ír egy zsillett-pengényi könyvet. Azóta ez, a *zsillett-pengényi*, a nagy álmok megvalósulását szimbolizáló kultikus jelző számomra), szóval itt van ez a külsőleg szerény, belsőleg viszont nagyon is tetszetős könyv. És tartalmas. Ha az ember beleolvas, akkor már benne is ragad. Hogy megínt idézsek valakit, mégpedig a *first lady*, Klárikát, aki szerint a szöveg *rendkívül olvasmányos*. Önmagában ez a jelző persze lehetne akár negatív töltetű is (hiszen, hogy mást ne mondjak, a *Csók és könyv* sorozat darabjai is nyilván olvasmányosak), de sietek hozzátenni, hogy Klárika nyilván nem annak szánta, és én

sem annak gondolom. Ahogy öregszem (mert hát, ha tetszik, ha nem, én is öregszem, nem csak Zoli barátom), szóval, ahogy öregszem, egyre erősebb az a meggyőződés, hogy a szépirodalom eszközeivel egy-egy jelenségről sokkal plasztikusabb kép rajzolható, mint az agyonlábjegyzetelt tudományos munkák sokszor bikkfanyelvével. Egy jó költő négysorosa többet elmond a bennünket körülvevő világról, mint tanulmányok sora. *Hiába, az irodalom, az mégiscsak irodalom marad!* Ady kiáltott fel egyszer valahogy így, s ennek (nem pontos!) citálása már hozza is a következő idézetet: *„Kompország, Kompország, Kompország: legképebbesebb álmaiban is csak mászkált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza.”* Megvan, ugye? Az *Ismeretlen Korvinkódex margójára* című tárcájából van. Istenem, mennyit összeírtam én már a magyar népi kultúra keleti és főleg nyugati kötődéseiről, de ilyen tömören és ilyen igazán nem tudtam soha kifejezni a lényegét. No, de ne magamról beszéljek (igaz, az ember mindig magáról beszél), nem is azért vettem ezt az irányt. Hanem azért, mert arra szerettem volna rámutatni, hogy Klamár Zoli könyve, annak szövege, szépirodalmi értékeket villant fel, miközben a szakmai hitelessége is megkérdőjelezhetetlen. Olvasmányos, s ha az ember belekóstol, akkor tényleg nem lehet letenni. Legfeljebb a képek, az illusztrációk zavarhatnak benne, hogy elvegyék a figyelmet az olvasásától. Tulajdonképpen kétszer kellene olvasni. Egyszer a szöveget, másodsor csak a képeket. Mert természetesen a képek is mesélnék, a képek is olvashatóak. Aztán harmadszor: együtt.

Az, remélem, világos, hogy alapvetően most nem a könyv tartalmát, mondandóját fogom itt elismételni, más szavakkal visszaadni: tessenek csak szépen beleolvasni, s meglátják, igazam volt (meg Klárikának is igaza volt): olvasmányos, valóban nem lehet letenni, s nyilván a helyiek is sok új tényt, látásmódot tanulhatnak, hangulatot érezhetnek ki belőle. Valamit azért arról is hadd szóljak, ami miatt számomra tanulságos volt a könyv az olvasása során.

Klamár Zoltán nem szakkönyvet írt, hanem a világtörténelemben ágyazott lokális

* Elhangzott a kötet bemutatóján, a magyarkanizsai József Attila Könyvtárban 2016. október 6-án.

históriát, embereket, hangulatokat bemutató, talán inkább érzékeltető, érezhető, mint ésszel felfogható esszé; egyszóval választott szülővárosa, Magyarokanizsa könyvét készítette el. Mindezt szemmel láthatóan hosszadalmas és gondos (levél- és könyvtári, valamint a terepen végzett etnológiai) szakkutatások előzték meg, a végtermék mégsem lett unalmas szakmunka (már persze annak, akinek egy szakmunka unalmas tud lenni). Voltaképpen képeslapokra, azok képi és szöveges üzeneteire fölfűzve mesél (tényleg mesél!) egy peremvidéki kisváros mindennapjairól, jeles figuráiról, épületeiről, eseményeiről. Továbbgondolásra érdemes, hogy vajon mi az, ami egy-egy település helyi színét adja? Nem, nem valamiféle ősiség! Hiszen itt is láthatjuk, a város a török után települ újjá, mindenféle szedett-vedett népségből (amikor szülőfalumról, Kőbölkútról írtam könyvet, arról a településről, amely szintén a török után települt újra, csak nem délen, hanem északon [szerepel egyébként a könyv borítóján, igaz, rossz helyen], az általam szedett-vedettnek mondott új lakosság kapcsán, egyik lektorom kivette belőle a jelzőt. Mondván, hogy a szedett-vedett túlzottan pejoratív. Pedig nem annak szántam. Ahogy itt sem...), szóval ebből a korabeli Magyarország nyolc vármegyéjéből az új, nyilván mindenféle nációjú, szerencsét próbáló telepesekből. És hát történeti mércével mérve nagyon rövid idő alatt ők hoztak létre a sokféleségből valamiféle egységes magyarkanizsaiságot... Ami, szintén történeti mércével mérve, még rövidebb idő alatt (a szerző szeme láttára) el is kezd veszni... Ez a fejlődéskép tanulságos lehet, főleg ebben a migráncszós világunkban, bárki számára!

Végezetül inkább általánosságban arról szólnék néhány szót, hogy szerintem mi is az értelme ennek a műfajnak, az „*imádott Bácska egy szelete*” megéneklésének (az „*imádott Bácska egy szelete*” idézet a szerzőnek az én feleségemnek, Icnak és nekem szánt dedikációjából).

És most megint magamról kell beszélnem ahhoz, hogy jobban megértsük a szerző, Klamár Zoltán szándékát, munkája (véltető) mozgatórugóit (ide megint zárójel kívánkozik: ha az ember egy adott mű szerzőjének szán-

dékait fessegeti, akkor könnyen beszaladhat a *gondolta a fene* csövébe, de ezt a rizikót olykor vállalni kell). Zárójel bezárva. Az, hogy magamról is beszéljek, ahhoz is hozzásegít, hogy (szerzőnk kedvenc fordulatával élve) lássuk, hogyan (hát így!) kerek a világ. Amit most elmondok, az némileg leegyszerűsített változata a valóságnak, de hát, hogy érthetőek legyünk, olykor le kell egyszerűsíteni mondanódnkat. Magam nem tudok helyekhez, tájakhoz kötődni. Emberekhez inkább, akik Európa különböző szegleteiben élnek, különféle nyelveket beszélnek s ahol ők vannak (a rokonaim, barátaim) ott egyszersmind otthon is tudom magam érezni. Mások viszont (és nagyon csodálom, tisztelem ezt az embertípust) tíz (vagy húsz!) körömmel kapaszkodva ragaszkodnak a *szülőföldhöz*, akárhol vannak, mindent ahhoz hasonlítanak, ahhoz mérnek, minden-honnak oda vágyanak vissza, az ottani hangulatok, ízek, emberek stb. miatt. Egyik első ilyen ember-élményem a már említett közös barát, B. Kovács István volt, aki szűkebb szülőföldjéről, az imádott Gömörrel úgy, olyan szeretettel és lelkesültséggel tudott mesélni, hogy az embert csak rávette, utazzon el oda, s nézze már meg. Értő kalauzolása nyomán aztán az idegen (jelen esetben szerénységem), alföldi ember létére is megszerette ezt a hegyes-dombos tájat. Már azt megelőzően, hogy későbbi párom is onnan lett! A másik ilyen ember Klamár Zoli. Akit, ugye egyetemista korunk óta (kimondani is szörnyű) éppen negyven éve ismerek és tudhatom barátomnak. Ő hasonló szeretettel mesélt mindig a Vajdaságról, Bácskáról, s invitált is mindig, hogy nézzem meg magamnak. Akkor (az 1970-es évek második felében járunk) egy csehszlovák állampolgárnak ez nem lett volna egyszerű vállalkozás, így hát bele sem vágtam. Aztán néhány évtizedre a sors elszakított bennünket egymástól. Amikor, az ezredforduló környékén Zoli barátom ismét fölbukkant, ott folytattuk, ahol 1980 táján abbahagytuk, s újfent elkezdett kapacitálni, hogy menjek már el, nézzem meg azt (azt? ezt!) a Bácskát. Ígérgtettem, terveztük is. Valami azonban mindig közbejött. Időközben aztán négy alkalommal, más apropóból mégis eljutottam a Bácskába, a Vajdaságba, valamibe tehát sikerült belekös-

tolnom. Egyszer ráadásul egy német szervezős tudományos konferencia tanulmányi kirándulása keretében, amikor nem magyar szövegből utazgattunk (majdnem) errefelé. Nagyon tanulságos volt. Meg kell, mondjam, Zoli (és más bácskai barátaim) elbeszélései, az olvasmányélményeim nyomán már akkor is, amikor még nem jártam itt, valahogy a miénkel, a Kisalfölddel rokon atmoszférájú térségnek éreztem ezt a világot. Ami persze nem véletlen. A török előtt és elől, dél felől a 16–17. században térségünkbe magyar, szerb és horvát menekültek érkeztek (Komáromban ma is áll az ortodox rác templom). A török után, főleg a 18. században viszont az akkori ország északi részéből érkeztek ide, délre magyar és szlovák telepések (szerzőnk ősei is valahonnan északról származnak, aki tud szlovákul, érti a nevét is), ennek köszönhető, hogy Kupuszinán például a palóc nyelvjárást beszélik stb.

Szóval Zoli azért érzi itt itthon magát, mert születése, kapcsolathálója (magyarán: az itteni emberek, magyarok és nem magyarok), az itteni utcasarkok, épületek, folyópartok stb. okán kötődik ehhez a tájhoz, ehhez a településhez, Magyararkanizsához (noha tudom, egy topolyai választott szülőhelyéről beszéltek most). És valahogy én is kötődöm ide: éppen Zoliéknak köszönhetően, a többi közt ennek a könyvnek, aminek szövegét még kéziratban, a születés folyamata során volt szerencsém megismerni, továbbá a történelmi kapcsolatok, a nyelv íze, a multietnikus légkör révén.

Tamási Áron szavai jutnak az eszembe: „Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne.” Igen, valaki így van otthon benne, valaki meg amúgy. Ahogy Klamár Zoltán van otthon a világban, az számomra rendkívül rokonszenves és szerethető otthonlét. Könyvével, ami ha kisöcsként is, de Gion Nándor *Virágos katonájához* vagy Balázs Attila *Kinek Észak, kinek Déljéhez* kapcsolódik (magyarán: a maga eszközeivel segít a kívüllónak is megérteni egy színes, soketnikumú és kultúrájú világot), ennek az otthon-létnek hangot is adott. Akár Klamár Zoltán könyvének mottója is lehetne az egyik zárómondat: „Az itt élők egy része végeken túliként vágyódott egy másik állam közösségébe, miközben maradt a város lakója, és meg kellett tapasztalnia az

országhatár ide-oda vándorlását.” A peremvidéki lét könyvének is mondhatnám Klamár Zoltán könyvét, amely noha egy konkrét bácskai településről szól, mégis több ez, mint Magyararkanizsa könyve. Benne van az egész tágabb térség életérzése, kínja-baja, öröme, azok az interetnikus, interkonfeszionális és interkulturális viszonyok, amelyek hasonlóan jellemzik Ungvárt, Komáromot, Temesvárt és Magyararkanizsát. Lírai városrajzát, amit ott északon ugyanolyan szeretettel tudtam/tudom forgatni, mint ahogy valahol középen megíródott, kérem, fogadják legalább olyan szeretettel itt délen, mint amilyen szeretettel ezt a szerző megalkotta.

Liszka József

Rastislava Stoličná-Mikolajová: Socializmus na tanieri. Možnosti a praktiky stravovania obyvateľov Slovenska v rokoch 1948–1989. Bratislava, VEDA, 2015, 160 p.

Feuerbach tömörbe szabott mondása szerint: „az vagy, amit megeszelsz.”

Az evés egyike alapvető szükségleteinknek, nélkülözhetetlen a létezés szempontjából, függetlenül a fennálló politikai, társadalmi struktúra mibenlététől. Ugyanakkor a fennálló politikai-társadalmi berendezkedés hatással lehet/van, jelentős mértékben alakíthatja/alkítja a benne élők táplálkozási szokásait.

A társadalmi-politikai átalakulások mindennapi metamorfózisai között vizsgálhatjuk a táplálkozási szokások változásait is. Vizsgálati szempontként kezelve e változásokat, azok bemutatásán keresztül, közelebb juthatunk és mélyebb összefüggéseiben érthetjük meg a vizsgált rendszer lényegét. Hiszen, bármennyire elvont a politikai koncepció, a táplálék és a hozzá kötődő (készítési, fogyasztási) szokások végeredményben mindig személyessé formálódnak, vagyis emberek, közösségek által jelenítődnek meg. Tömören fogalmazva: enni minden korban kell, még ha az evéshez kapcsolódó szokások változnak is.

Rastislava Stoličná-Mikolajová (1948) etnológus legújabb könyvében ilyen szempontok szerint közelíti, értelmezi és értékeli a csehszlovák államszocialista rendszeren belül

a szlovák országrész területén élő lakosság táplálkozással összefüggő szokásait, valamint az állami politikának e területen kifejtett tevékenységét. Az etnológus asszony, egyéb kutatási területei mellett, a kulináris kultúra jeles kutatója.

Kemény borítójú könyve tizenegy fejezetre tagolódik, amit a felhasznált irodalom jegyzéke és egy bő angol nyelvű összefoglaló zár le.

Munkája bevezetőjében rövid áttekintést ad a berendezkedő szocialista rendszernek egyénről, közösségről alkotott felfogásáról, szól a gazdaságban kialakuló új hangsúlyokról, és felfedi, mi inspirálta könyvének megírásában, illetve ahhoz milyen forrásegyütteseket használt.

A szocializmus első szakaszának élelmezési politikáját („Výživová politika prvej etapy budovania socializmu na Slovensku”) elemzi könyve első fejezetében, nagy vonalakban érzékeltetve a második világháború befejezését követő talpra állási évek mutatóit, a változó politikai széljárással megjelenő, a gazdaságban végbemenő változásokat: földreform, kollektivizálás, egységes földműves-szövetkezetek létrehozása, pénzváltás.

A politikai és a hozzá kapcsolódó ideológiai változás és orientáció országos szinten a korábbi nemzetközi kapcsolatok és tagságok felbomlását, illetve új kötelekek létrehozását eredményezte országos szinten. Gazdaságpolitikai síkon Csehszlovákia mint alapító tag bekerült a szocialista országok gazdasági együttműködését szervező KGST¹-be. Ahogy a nyugati, vagyis kapitalista világ bírt tudományosan kialakított koncepcióval a helyes élelmezést és táplálkozást illetően, úgy a szocialista tábor is kialakította erre vonatkozó szempontjait, illetve ezzel tudományosan foglalkozó intézményeit. Esetünkben Prágában, majd Pozsonyban alakítottak ki a népelelmezés kutatására szakosodott intézeteket. Második fejezetében ezt az új, a helyes élelmezésről kibontakozó szocialista koncepciót, annak lényegét foglalja össze a szerző.

Az új állami élelmezési koncepció és annak elérendő céljai, mint szinte minden, politikai feladattá magasztosult, ahol óhatatlanul el kellett ítélni a kapitalista országok helytelen és a tömegek szempontjából előnytelen gazdasági rendszerét, ahol a szocialista propaganda szerint a szegényebb társadalmi rétegek megfelelő anyagiak hiányában egyenesen éheztek. A korszak élelmezéssel foglalkozó szocialista szakavatottjai körében általánosan elterjedt nézet volt, hogy az új szocialista társadalom minőségi életmódváltozást hoz az étkezés területén (is.) Ennek keretében az 1950-es évek derekától kampány indult az új táplálkozási politika népszerűsítésére, melyben mindenekelőtt a különböző konzerválási eljárások és félkész élelmiszerek propagálása mellett érveltek, nyomatékosítva, hogy az új eljárásokkal időt spórolnak a konyhában. Ezzel pedig a szocialista női ideál, amely már nem azonosítható a hagyományos felfogás szerinti házi tűzhely védelmezőjével, hanem a szocialista jövő, benne az ország építésben szervesen szerepet vállaló nő megtestesítőjével, felszabadul korábbi, nem kevés időt emésztő feladata alól. További érv volt az új módszerek mellett, hogy a tradicionális konyha fő buktatóját, a szezonális vitaminhiányt e tudományos módszerek mentén dolgozva kiküszöbölhetik, ezáltal pedig a lakosságot tehetik egészségesebbé.

Könyvének harmadik és terjedelmében leghosszabb fejezetében az új észszerűsítéseket és a megjelenő új élelmiszerek, valamint sütési-főzési alapanyagok szilárd és cseppfolyós termékeinek sorát mutatja be Stoličná-Mikolajová. Ahogy a kezdetektől hosszú éveken át a hétköznapiak nem voltak mentesek az alapvető élelmiszerek permanens hiányától, pl. a minőségi hústermékek (de nem csak azok) folyamatosan hiányoztak, ugyanígy harcot is hirdethettek egészségtelennek kikiáltott, ráadásul még a múlttal is kapcsolatba hozható termékekkel szemben, amint ezt tették a disznósír használatá ellen érvelve. Ugyanekkor szorulnak vissza a széles rétegek tányérjáról a korábbiakban fogyasztott hüvelyes étkek, vagyis növényi eredetű fehérjeforrások, amelyek az egészséges táplálkozás szempontjából igencsak fontosak lettek volna. De olyan

1 Kölcsönös Gazdasági Segítségnyújtás Tanácsa: 1949-ben szovjet kezdeményezésre jött létre.

is előfordulhatott az új rendszer ideológusainak köszönhetően, az 1950-es évek elején járunk, hogy a fehérkenyér és péksütemények fogyasztását egyenesen ideológiailag nem válalhatóknak ítélték. Szintén ehhez az időszakhoz kötődik a cukor túlzott mértékű fogyasztásának a kezdete, ami a társadalom nem kis hányadának az elhízásáért lett felelős, és napjainkig érezteti hatását.

Az egyes ételmezési cikkek terén mutatkozó hiányok a korszak végéig kitartottak, és főleg város-falu viszonylatban mutathatók ki, bár az idő haladtával, ahogy azt a szerző is érezteteli, némi mértékben kiegyenlítődtött és kitöltődött ez a kezdeti különbség.

A munka negyedik és ötödik fejezetében két olyan korabeli (diétológiai és etnográfiai) kutatás eredményeit értékeli és értelmezi, melyek a szlovák társadalom széles köreiben élő, a táplálkozással, ételkészítéssel, az ahhoz kapcsolódó szokásokkal álltak összefüggésben. Amint az a lejegyzett eredmények értékeléséből kiderült, a papíron végzett tudományos szocialista tervek és elképzelések kialakítása egyszerűbb feladatnak bizonyult, mint a berögzült, mindenekeelőtt a falusi társadalom széles rétegeiben szervesen és mélyen ágyazódott hagyományos szokások visszazorítása, átalakítása.

Stoličná-Mikolajová az ételmezés szocializmus kori üzleti értékesítését vizsgálja hatodik fejezetében, ahol a szlovák országrészen JEDNOTA néven találjuk azt az üzletláncolatot, amelyik nevében mind a mai napig ismert, és talán a korszak egyik emblematisz megjelölője is. Ugyanitt olvashatunk az ideológiailag talán felemásnak értelmezhető jelenségéről, a TUZEX üzletekről, ahol az oda eljutó szerencsésebb közönségnek külföldi eredetű vagy hazai, de exportra készített, tehát minőségileg élvezhetőbb termékeket lehetett vásárolnia. E fejezetének legvégén kifejezően kategorizálta az ételmezés üzleti polcokon való korabeli jelenlétét: léteztek a kaphatóak, a néha kaphatóak és amelyek állandóan hiányoztak.

A szocialista évtizedek alternatív ételbiztosítási formáit, tehát az üzleti vásárláson kívülieket járja körbe hetedik fejezetében. Egyike volt az az önellátói forma (samozásobitelstvo) létezése, ami a mást szajkózó hivata-

los gazdasági struktúrában az ideológia ellenére is létezett és aminek keretén belül a lakosság pótolni tudta a mindennapok hiányzó ételmezéseit. Egy 1984-ben végzett felmérés szerint a lakosság 70%-a rendelkezik ilyen házi gazdasággal (domáce hospodárstvo), ami tulajdonképp a lakóház melletti kertet jelentette. Ugyancsak a korszakban létezett az ún. háztáji gazdálkodás (záhuminekové hospodárstvo), minek keretében a szövetkezeti dolgozók juttatott földdarabon, saját részre termelhetek ételmezert. Ennek keretében valamiféle átmenet testesült meg az individuális kapitalista gazdálkodás és a kollektivizáló szocialista forma között, valamint nem mellékesen pszichológiai töltetet is hordozott, mondván, hogy a szövetkezeti dolgozók ezáltal enyhíthetik saját használatú föld utáni éhségüket, miáltal könnyebben meggyőzőhetőbbé váltak a szövetkezeti rendszerbe való betagozóadásba.

Külön fejezetben (8.) boncolgatja a megvalósult közétkeztetés szocialista formáit. A dolgozó nő, mint arról már szó esett, a lehető legnagyobb mértékben kívánták tehermentesíteni otthoni konyhai feladatokról. Részen ez is hozzájárult a közétkeztetés rendszerének kialakításához. A feladat fontosságát mutatta, hogy bekerült a Csehszlovák Kommunista Párt politikai programjába is. Az üzemi, iskolai étkezdék létrehozása a szocialista haladást kellett kifejezzék, természetesen központilag irányított formában működtetve; megállapított normák szerint berendezett étkezdékben, valamint megállapított normák mentén készített ételek kínálatával. Stoličná-Mikolajová frappáns megfogalmazása szerint e közösségi étkezdék hangulatára mindenki emlékszik, aki a kort megélte. Ebben a fejezetében szólaltat meg „szemtanúkat”, akik emlékeikből visszaidézzék le mind a közös étkezdék, mind a korszak egyéb szolgáltató intézményeinek – különféle besorolású vendéglőknek, kocsmáknak – a korra jellemző egyedi hangulatát, és amelyek közül nem keveset név szerint is kiemel vagy Pozsonyban, vagy Szlovákia más városaiban.

Ugyanebben a fejezetben szól az 1980-as években megjelenő és már nyugati étkezési stílust közvetítő hot dogosokról is, ahogy kitér a csehszlovák, benne a szlovák gasztronómia

útkereséseire, ami, mint megjegyzi, egybeesett a kulináris internacionalizációnak a hagyományos szlovák népi konyhai ételek újragondolására tett időszakával, melyben tulajdonképp már csak az étek neve maradt népi hangzású.

Munkája utolsó fejezeteként olyan, az 1970 előtt születettek bevonásával (2013–2014 közt) készült kutatás eredményeit ismereti, ami arra irányult, hogy miként emlékeznek a szocializmus utolsó időszakából az élelmiszerek minőségére, beszerezhetőségükre; a mindennapi étkezésekre; és a különféle alkalmi étkezésekre.

A második világháborút követő időszak, minden megtorlás és elnyomás ellenére is, egyfajta modernizációs fázist indított el Szlovákiában. Az iparosítás területén megjramodó fejlődés a kisemberek számára munkát és megélhetést biztosított. Az 1948 után berendezkedő új politikai hatalom az élet minden zugában jelen kívánt lenni, ami alól az emberek étkezési szokásai sem képezhettek kivételt. Az élelmezés tekintetében olykor komoly hiányosságokkal teli kezdeti időszakot az 1970-es és 80-as évekre egyfajta minőségi változás váltotta fel, ahol a korábbi (mindenekelőtt város-falu viszonylatú) egyenlőtlenségek lassan kezdtek felszámolódni. Minden felsorolható negatívuma ellenére az objektív valóság azt bizonyította, hogy Csehszlovákiában a szocializmus utolsó évtizedében a lakosság ellátottsága jóval fejlettebb és változatosabb volt, mint a korszak más, a szocialista táborba tartozó országában.

Személyes adalékul még annyit, hogy az olvasók, ha csak részben is, de belekóstoltak a könyv lapjain megelevenedő korba, bizonyára nosztalgiával idézik fel a kor étkezési vagy egyéb sajátos ízeit.

Baki Attila

Vörös Ferenc: Nyelvek és kultúrák vonzásában I–II. Személynevek a magyar nyelvterület északi pereméről. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2011/2013, 520 + 728 p.

Vörös Ferenc *Nyelvek és kultúrák vonzásában. Személynevek a magyar nyelvterület északi pereméről* című kétkötetes monográfiája

Családnév kutatások Szlovákiában (2004) című könyvének szerves folytatása és kiegészítője, hiszen ugyanannak a négy nyugat-szlovákiai településnek és időszaknak a keresztnevei állnak vizsgálati középpontjában. A szerző az állami anyakönyvezés kezdetétől (1895-től) 1999 végéig elemzi két csallóközi (Balony, Diósförgepatony) és két Nyitra-vidéki (Kiscétény, Nagycétény) település keresztnév-állományát. A korpusz 1895–1959 közötti része állami anyakönyvekből, 1960-tól egyházi és állami anyakönyvekből, valamint községi (önkormányzati) nyilvántartásokból származik. A kutatás mintegy tízezer névadatra épül: Balonyból 1539, Diósförgepatonyból 3095, Kiscétényből 729, Nagycétényből 4501 keresztnév állt Vörös Ferenc rendelkezésére, aki néhány alfejezetben két mátyusföldi községben (Alsó- és Felsőszeli) végzett személynévkutatásának eredményeit is közli, valamint az említett hat kutatópontról származó családnévanyagból is merít.

A vizsgált időszakban a településeken az anyakönyveket 1921 végéig (valamint 1938–1945 között) magyarul, 1922-től szlovákul vezették. Ettől kezdve többnyire szlovákos alakváltozatban jegyzik be az anyakönyvekbe a személyneveket, megváltozik a névsorrend és szlovákra fordítják azokat a keresztnéveket, melyeknek létezik metanyelvi párjuk (pl. *Erzsébet* → *Alžbeta*, *Ferenc* → *František*). Az államváltások következtében gyakran megbomlott az összhang a bejegyzett névalak és a szóbeli, illetve írott (főképpen) informális névhasználat tekintetében. Az anyakönyvekbe hivatalosan szlovákul bejegyzett név sokszor eltért az újszülöttet bejelentő rovatban szereplő szülő, közeli hozzátartozó aláírásától. A magyar nemzetiségűek többnyire magyaros formában írták alá saját kezükkel az anyakönyvet. A szlovákiai magyarokra napjainkig jellemző a kettős személynévhasználat. E terminus a család- és keresztnévnek (egyes nyelvekhez kötődő) kétféle alakváltozatban való használatát jelöli. A hivatalos (formális) szintén a szlovákos névformák használata dominál, ekkor a névsorrend keresztnév + családnev, és a női családnevéhez az *-ová* végződés kapcsolódik. A nem hivatalos (informális) szintén (írásban és élőnyelvben egyaránt) a

magyaros névformák kerülnek előtérbe, ekkor a névsorrend családnév + keresztnév, és a nők családnévéhez nem járul az -ová végződés (pl. *Ladislav Kiss : Kiss László, Katarína Kovácsová : Kovács Katalin*).

A könyv szerkezetileg öt nagyobb fejezetre oszlik: a 2011-es kiadásban három, a 2013-asban két fő fejezet található. A szerző az előszóban említi, hogy a kisebbségi helyzet névtani vonatkozásának alaposabb elemzésével és a kontaktológiai megközelítések árnyaltabb bemutatásával igyekezett mind teljesebbé tenni a vizsgálati módszereket (15. p.).

Vörös Ferenc az első fő részben (19–120. p.) általános kérdésekkel foglalkozik. Elsőként a 20. századi (Cseh)szlovákiában zajló személynévkutatásokat, a megjelent és kéziratban lévő vonatkozó publikációkat tekinti át. Az ezt követő alfejezetben a keresztnévvel összefüggő művelődéstörténeti kérdésekkel, a martirológiumokkal, az európai kultúrákban megjelenő pogány, keresztény és keresztségben elnyert nevekké ismerkedhetünk meg. A továbbiakban az anyakönyvezés sajátosságairól olvashatunk.

A második fő fejezet (121–426. p.) a keresztnév vizsgálatához alkalmazott tipológia általános jellemzőit mutatja be. Az elemzés során a dimenzionális megközelítés kerül előtérbe. Az idő, a tér és a társadalom dimenziója együttesen hat a névállomány alakulására.

A szerző az idő dimenzióján belül foglalkozik a nevek korszakolásával, a keresztnév morfológiai, hang-, funkció- és jelentésváltozásaival, az etimológiai és névélettani szempontokkal, a névdivattal. A korszakolást ismertető részben a szlovákiai magyarsággal kapcsolatos statisztikai, demográfiai adatok (nemzetiség és anyanyelvi hovatartozás, szlovákiai magyar települések nemzetiségi összetétele, korfa, felekezeti megoszlás) változásait is közli. A kontaktológia tükrében vizsgált etimológiai szempontoknál a magyar > szlovák, illetőleg szlovák < magyar irányú névkölcsönzésekkel, a magyar és szlovák nyelv Trianon előtti és utáni viszonyával, valamint a keresztnév eredetrendszerzésével, etimologikus előzményeivel, közsói jelentésével foglalkozik, s a nevek átvételével, keletkezésével kapcsolatban megkülönböztetett figyelmet szen-

tel az a-ra végződő keresztnév kérdéskörének. Az idő dimenzióján belül legrészletesebben a névélettani szempontokat tárgyalja (kisebbségi keresztnévhasználat, névjog, a névvaltoztatás és névhelyreállítás elvi és gyakorlati kérdései, névörökítés, törvénytelen gyermekek keresztnéve, halva született gyermekek, az ikrek névadása).

A tér dimenziójához sorolja a nyelvföldrajzi, dialektológiai, areális szempontokat; foglalkozik a névkontaktológia (névkölcsönzések, névkiegészítők), a keresztnév metanyelvi párosításának elvi és gyakorlati kérdéseivel. A magyar–szlovák keresztnévpárok tárgyalásánál négy fő kategóriát különít el: neutrális nevek, metanyelvi párok; csak a magyar, illetve csak a szlovák névkincsben meglévő lexikai egységek. Ebben az alfejezetben a szerző megemlíti, hogy a közeljövőben megfelelő számítógépes szoftver segítségével szeretné elkészíteni a magyarországi keresztnévállomány kartografikus leképezését (316. p.).

A társadalom dimenzióján belül veszi figyelembe a vallási, felekezeti és névrendszertani szempontokat. Ismerteti az egyháznak a keresztnévadásra gyakorolt hatását, a különböző felekezetek névhasználatának jellemzőit, a nyitott és zárt névrendszereket az európai és más kultúrkörökben, az egy- és többemlű névrendszer sajátosságait.

A második fő fejezet végén a névgyakorissággal mint leggyakrabban alkalmazott elemzési szemponttal foglalkozik, mely a nevek előfordulását tárja fel az adott korban és földrajzi egységben. A mennyiségi mutatók és a névdivat összefüggéseit ábrák segítségével vizuálisan is szemlélteti.

A harmadik főbb rész (427–517. p.) a kutatópontokat, forrásokat és a korpusz általános jellemzését mutatja be. Elsőként a négy nyugat-szlovákiai település statisztikai adataival, az etnikai-nemzetiségi viszonyok (1880–2001 közötti) alakulásával, a népszámlálással összefüggő egyéb adatokkal (korfák és korcsoportok, felekezeti hovatartozás, foglalkozás, iskolai végzettség, születésszámok), földrajzi sajátosságaival ismerkedhetünk meg. Balony és Diósförgepatony a kompakt magyar nyelvterületen található, Kis- és Nagycétény a magyar–szlovák nyelvhatáron. Balonyban, Diósförgepatonyban,

Nagycétényben a lakosság döntő többsége magyar nemzetiségű, Kiscétényben a lakosság nagyobb része Trianont megelőzően magyar kötődésű volt, de az idők során nyelvet és identitást váltott, elszlovákosodott. A 20. században végbemenő történelmi sorsfordulók, politikai korszakok befolyásolták a (Cseh)szlovákiában élő magyarság életét és névhasználatát is. A szerző a források tükrében jellemzi a kutatás során összegyűjtött korpuszt. Foglalkozik az anyakönyvekben előforduló névegyüttesekkel az újszülöttek, szülők, leányanyák, özvegyek kapcsán, valamint a keresztnévet bejelentők autográf aláírásaival.

A második kötetben található terjedelmes negyedik fő fejezetben (9–678. p.) Vörös Ferenc az összegyűjtött keresztnévállományt veti tüzetes vizsgálat alá. Elsőként a keresztnévek megterheltségével kapcsolatos adatokat veszi számba diakrón és szinkrón megközelítésben. A keresztnévek megterheltségének dinamizmusát nemenkénti bontásban (ábrák segítségével is) szemlélteti. Településenként táblázatba foglalva mutatja be a forrásokban szereplő leggyakoribb 15–20 keresztnévet. A névdivat változásaira, a leggyakoribb keresztnévekre a 20. század végéről és a 21. század elejéről származó magyarországi (2002–2007), szlovákiai (1995–2000) és csehországi (1999–2007) névstatistikák alapján is rámutat, melyeket összeveti a nyugat-szlovákiai településeken tapasztalható eredményekkel.

A második kötet legterjedelmesebb alfejezete a névdivattal foglalkozik (30–651. p.). A szerző betűrendbe szedve felsorolja mind a négy kutatóponton a vizsgált időszakban adatszolgáltatott összes keresztnévet, megjelölve az első előfordulásának dátumát (75–94. p.), s azt, mely nevekkel bővült az egyes korszakokban a nevek állománya.

Vörös Ferenc a vizsgált időszakot (1895–1999) hét korszakra bontja, s az egyes korszakokon belül településenként vizsgálja a keresztnévállomány sajátosságait. Az elemzési szempontok minden korszakban azonosak. Településenként bemutatja az adott korszakban előforduló férfi- és női keresztnéveket. Az alfejezetek elején diagramokban közli az egyes nemzedékek szerint (apák/fiúk, anyák/lányok) a leggyakoribb nevek %-os megoszlását (a keresz-

nevek mellett fel lehetett volna tüntetni a számszerű előfordulásukat is), majd az alfejezetek végén felsorolja (a számszerű, illetve %-ban megadott előfordulással együtt) azokat a keresztnéveket, melyeket az adott korszakban nem vett fel a diagramokba. Az egyes korszakok jellemző, gyakrabban előforduló keresztnévei közül kiemel néhányat, és azokat részletesebben tárgyalja. Táblázatban összefoglalja az adott keresztnév nemzedékek szerinti előfordulását a vizsgált településen és a hét korszakra bontott időszakban. Áttekinti az adott keresztnév divatjának változását az idők során az egyéb vonatkozó (történeti és 21. századi keresztnévanyagot feldolgozó) névtani munkák, illetve a magyarországi (több esetben ismerteti a név gyakoriságának korosztályos megoszlását a 2007-es országos korpusz segítségével), szlovákiai, csehországi névstatistikák alapján is. Gyakran összeveti a négy nyugat-szlovákiai kutatóponton tapasztalt eredményeket. Az ún. naptármódszert is alkalmazza, megvizsgálja, hogy melyik szent ünnepe (az egyes névünnepeket részletesen ismerteti) befolyásolhatta a névadást, s diagramok segítségével is bemutatja az adott keresztnév félhavasokénti eloszlását. Minden korszakban rámutat a névöröklések arányára, s érinti a felekezeti hovatartozás és névhasználat közötti összefüggéseket is.

A szerző a negyedik fő fejezet 3–8. alfejezetében (651–678. p.) a négy nyugat-szlovákiai településen összegyűjtött korpusz alapján vizsgálja a keresztnévek nyelvi alkatát, anyakönyvi bejegyzésmódját, az autográf aláírásokat, a felmenőkről való névöröklést, az elhalt gyermek nevének újbóli anyakönyveztetését, a többes keresztnéveket, az ikrek névadását.

A téma feldolgozásmódja aprólékos, részletekbe menő. Az adatgazdag, terjedelmes kétkötetes kiadványban szereplő ábrák (315 darab) és táblázatok (201 darab) szemléletesebbé teszik az eredmények bemutatását. Vörös Ferencnek névtanban való jártasságát bizonyítja a könyvben található hivatkozások nagy száma és az ötödik fő fejezetben szereplő felhasznált szakirodalom-jegyzék (679–727. p., 818 tétel), amely jó forrásanyagot szolgálhat a jövőben a téma iránt érdeklődő kutatók számára.

Bauko János

NYUGATI FOGSÁGBAN

Felvidékiek amerikai, brit
és francia hadifogságban

Számunk szerzői

Bauko János (1970)
nyelvész (Nyitrai Konstantin Filozófus
Egyetem, Nyitra, Szlovákia)

Baki Attila (1978)
történész (Terbegec, Szlovákia)

A.Gergely András (1952)
társadalomkutató, kulturális
antropológus (ELTE, TáTK, MTA TK PTI
Budapest, Magyarország)

Gaucsík István (1973)
történész (Szlovák Tudományos
Akadémia Történettudományi Intézete,
Pozsony, Szlovákia)

Gyurgyík László (1954)
szociológus (Selye János Egyetem,
Komárom; Fórum Kisebbségkutató
Intézet, Somorja, Szlovákia)

Hajdú Anikó (1989)
doktorandusz (Eszterházy Károly
Egyetem, Eger, Magyarország)

L. Juhász Ilona (1960)
etnológus (Fórum Kisebbségkutató
Intézet Etnológiai Központja, Komárom,
Szlovákia)

Kerényi Éva (1981)
történész-muzeológus; doktorandusz
(Gömör-Kishonti Múzeum, Rimaszombat,
Szlovákia; Eötvös Loránd
Tudományegyetem, Budapest,
Magyarország)

Lampl Zsuzsanna (1959)
szociológus, író, újságíró (Konstantin
Filozófus Egyetem, Nyitra; Fórum
Kisebbségkutató Intézet, Somorja,
Szlovákia)

Liszka József (1956)
etnológus (Selye János Egyetem,
Komárom; Fórum Kisebbségkutató
Intézet Etnológiai Központja, Komárom,
Szlovákia)

Öllös László (1957)
politológus (Fórum Kisebbségkutató
Intézet, Somorja; Konstantin Filozófus
Egyetem, Nyitra, Szlovákia)

Popély Árpád (1970)
történész (Selye János Egyetem,
Komárom; Fórum Kisebbségkutató
Intézet, Somorja, Szlovákia)

Vataščin Péter (1987)
etnológus, doktorandusz (Pécsi
Tudományegyetem, Pécs, Magyarország)